

GODIŠTE IX

BROJ 1

2020.

SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Izdavač / Publisher

Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu

Za izdavača / On behalf of the publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-chief

Valida Repovac Nikšić

Urednici za izdanje 2020. godine/ Editors of edition 2020

Haris Cerić, Damir Kapidžić

Sekretarka redakcije / Secretary of the editor board

Berina Beširović

Redakcija / Editorial board

Sead Turčalo, Sanela Bašić, Mirza Emirhafizović,
Valida Repovac Nikšić, Haris Cerić, Damir Kapidžić,
Tatjana Sekulić, University of Milano - Bicocca,
Iva Lučić, University of Stockholm

Savjetodavni odbor / Advisory board

Dino Abazović, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Thomas Bauer, University of Vienna, Austria
Xavier Bougarel, CNRS, France
Tihomir Cipek, University of Zagreb, Croatia
Martin Coward, Newcastle University, United Kingdom
Marie Janine Calic, Ludwig Maximilians University, Germany
Nerzuk Ćurak, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Nenad Dimitrijević, Central European University, Hungary
Vedran Džihić, University of Vienna, Austria
Iginio Gagliardone, University of Oxford, United Kingdom
Chip Gagnon, Ithaca College, United States
Lene Hansen, University of Copenhagen, Denmark
Aida A. Hozić, University of Florida, United States
Mira Lakičević, University of Belgrade, Serbia
Nicole Lindstrom, University of York, United Kingdom
Lara J. Nettelfield, Royal Holloway, University of London, United Kingdom
John Pavlík, Rutgers University, United States
Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology, Norway
Ivana Spasić, University of Belgrade, Serbia
Sherrill Stroschein, University College London, United Kingdom
Zlatko Šabić, University of Ljubljana, Slovenia
Gerard Toal, Virginia Tech, United States
Srđan Vučetić, University of Ottawa, Canada
Ilija Vujačić, University of Belgrade, Serbia
Siniša Zrinščak, University of Zagreb, Croatia
Friedl Marincowitz, ISS-EUR, the Netherlands
Murat Arsel, ISS-EUR, the Netherlands

ISSN 2303-4025 (print)
ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA
GODIŠTE IX • BROJ 1 • 2020.

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW
VOLUME IX • NUMBER 1 • 2020

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Sadržaj

Nedžma Džananović, Sead Turčalo ZAJEDNIČKA SIGURNOSNA I ODBRAMBENA POLITIKA EUROPSKE UNIJE I ZAPADNI BALKAN	7
Selma Delalić WILL THE BEGINNING OF NEW MILLENNIUM MARK THE END, OR A NEW ERA OF GLOBALIZATION? (WITH CORONAVIRUS PANDEMIC OVERVIEW)	33
Zilka Spahić Šiljak DISCIPLINIRANJE ŽENSKIH TIJELA I SEKSUALNOSTI U DESNIČARSKIM POPULISTIČKIM DISKURSIMA	55
Merima Čamo SOCIOLOŠKE KARAKTERISTIKE NASTANKA I RAZVOJA OSNOVNIH ELEMENATA STRIPA	71
Sanela Bašić NASILJE DJECE NAD RODITELJIMA: KONCEPTUALIZACIJA, PREVALENCIJA, OBILJEŽJA ŽRTVE I POČINITELJA, EKSPLIKACIJSKI MODELI I PSIHOSOCIJALNE INTERVENCIJE	83
Borjana Miković TAJNOST USVOJENJA I PRAVO DJETETA NA SAZNAJJE VLASTITOG PORIJEKLA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ZAKONODAVSTVU	109
Nela Hasanbegović, Meliha Suljagić IZAZOVI SAVREMENOG LIKOVNOG OBRAZOVANJA – UNAPREĐENJE KOMPETENCIJA NASTAVNIKA LIKOVNE KULTURE U KANTONU SARAJEVO	125
PRIKAZI KNJIGA	153

Zajednička sigurnosna i odbrambena politika Europske Unije i Zapadni Balkan

NEDŽMA DŽANANOVIĆ¹
SEAD TURČALO²

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Cilj rada je da analizira stepen usklađenosti vanjskih i odbrambenih politika šest država Zapadnog Balkana sa Zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom Europske unije, s fokusom na domenu Zajedničke sigurnosne i odbrambene politike. Namjera autora je da pokažu šta Europska unija očekuje od država Zapadnog Balkana u domenu vanjske i odbrambene politike, kako države regije ispunjavaju ovaj dio kriterija, u političkom i u praktičnom smislu, te da identificiraju faktore i aktere koji utječu na veći ili manji stepen usklađenosti. Komparativni pregled stanja usklađenosti Zapadnog Balkana s Unijom u domenu Zajedničke sigurnosne i odbrambene politike EU zasnovan je na podacima i ocjenama predstavljenim u Izvještajima o napretku koje evidentira i producira Europska komisija.

Glavne riječi: Zajednička sigurnosna i odbrambena politika, Zapadni Balkan, Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Sjeverna Makedonija, Srbija

Common EU Security and Defence Policy and The Western Balkans

Abstract: The aim of this paper is to analyse the degree of harmonization of the foreign and defence policies of the six Western Balkan countries with the Common Foreign and Security Policy of the EU, with a focus on the domain of the Common Security and Defence Policy. The intention of the authors is to show what the EU expects from the countries of the Western Balkans in the field of foreign and defence policy, how the countries of the region meet this part of the criteria in political and practical terms, and to identify factors and actors influencing the degree of harmonization. A comparative overview of the state of alignment of the Western Balkans with the Union with respect

---

¹ nedzma.dzananovic@fpn.unsa.ba

² sead.turcalo@fpn.unsa.ba

to the EU Common Security and Defence Policy is based on the data and assessments presented in the Progress Reports recorded and produced by the European Commission.

Keywords: Common Security and Defence Policy, Western Balkans, Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Northern Macedonia, Serbia

Uvod

U javnom diskursu Europska unija (EU) se i nakon skoro sedam decenija od prvih eurointegracijskih koraka percipira kao „ekonomski div, i diplomatski patuljak“. Vanjska politika i odbrana i sigurnost svojevrsni su *domain privé* članica, pitanja od posebnog nacionalnog značaja, i služe kao ultimativni dokaz „netaknutosti“ njihovog državnog suvereniteta. Stoga je svaki dogovor u toj oblasti na eurounijskom nivou plod delikatnog i uravnoteženog pregovaranja i odlučivanja metodom međuvladine saradnje.

Uprkos tome, EU i njezine članice izgradile su respektabilan demokratski, političko-ekonomski sistem koji prepoznaje svoje globalne interese, ali i činjenicu da je njihova realizacija nemoguća bez zajedničkog djelovanja Unije i članica radi ostvarivanja adekvatnog utjecaja na aktere i procese van njezinih granica. Globalna strategija EU, zajednički strateški okvir vanjskog i sigurnosnog djelovanja Unije, usvojena 2016. godine, definira zajedničke interese i ciljeve Unije i njenih članica kroz pet prioritarnih oblasti – sigurnost i odbranu, jačanje otpornosti država i društava, integrirani pristup sukobima i krizama, saradnju s regionalnim mehanizmima (interregionalizam) i globalno upravljanje za dvadeset prvi vijek zasnovano na poštovanju međunarodnih pravila (European Union, 2016).

Zapadni Balkan – poticaj i poligon za zajedničku sigurnosnu i odbrambenu politiku EU (ZSOP)

Zapadni Balkan ima posebno značajno mjesto u razvoju vanjskopoličke i odbrambeno-sigurnosne komponente EU. Eskalacija krize u bivšoj Jugoslaviji koincidirala je s konstituiranjem drugog stuba EU – Zajedničke vanjske i sigurnosne politike (ZVSP), koju je uveo Ugovor iz Maastrichta 1992. godine. Regija je bila jedan od prvih i najvećih izazova za Uniju. Iako je pripadala diplomatskoj misiji nižeg profila, EU administracija grada Mostara je u praktičnom i simboličnom smislu bila izuzetno značajna jer je bila jedna od prvih zajedničkih akcija koje će EU i članice realizirati u sklopu svoje zajedničke vanjske i sigurnosne politike (Džananović

Miraščija, 2018: 63). Također, upravo su NATO-ova intervencija u Bosni i Hercegovini (BiH), a kasnije i na Kosovu, te približavanje britanskih i francuskih stavova, što je započelo dobrom saradnjom vojnih struktura dviju zemalja na terenu u BiH, doprinijeli daljnjem oblikovanju odbrambeno-sigurnosne strukture Unije pred početak novog milenija (Keukeleire & MacNaughton, 2008: 56). Ishodišna tačka tih tokova bila je francusko-britanska Deklaracija iz Saint-Maloa iz 1998. godine, koja će već godinu kasnije, 1999. godine, rezultirati uspostavljanjem Europske sigurnosne i odbrambene politike (ESOP)³. Na Zapadnom Balkanu raspoređene su prva i treća vojna misija Europske unije u historiji – EUFOR Concordia u Sjevernoj Makedoniji⁴ od 2003. godine i EUFOR „Althea“ u Bosni i Hercegovini od 2004. godine. U analizama vojnih misija EU posebno se izdvaja misija EUFOR-a „Althea“ kao „operacija koja je ispunila svoj cilj na način koji je adekvatan i iz perspektive EU i u pogledu sukoba koji EU nastoji spriječiti“ (Boštjančič Pulko et al., 2016). Uz njih, u Sjevernoj Makedoniji (EUPOL FYROM, EUPAT), Albaniji (PAMECA) i Bosni i Hercegovini (EUPM) Unija je bila prisutna i sa svojim policijskim misijama. Na Kosovu je u decembru 2007. godine EU pokrenula i svoju najveću civilnu misiju pod okriljem Zajedničke sigurnosne i odbrambene politike posvećenu vladavini prava – EULEX.

Zapadni Balkan za Europsku uniju nije samo prostor koji ona stabilizira, testirajući pritom svoje vojne i civilne kapacitete za upravljanje krizama i sprečavanje konflikata. To je i prostor koji Unija želi integrirati u svoje članstvo. U tom kontekstu, države Zapadnog Balkana imaju obavezu usklađivanja svojih vanjskih i odbrambenih politika sa Zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom. Iz tog razloga one nisu samo poticaj i poligon za ZSOP, već i partneri koji se, u različitim fazama integracije, pripremaju za preuzimanje obaveza i prava koje u domenu vanjske i sigurnosne politike imaju države članice.

Obaveza usklađivanja sa ZSOP EU

Odnos sa zemljama Zapadnog Balkana institucionaliziran je političkim i pravnim okvirom nazvanim Proces stabilizacije i pridruživanja (PSP) te

³ European Security and Defence Policy (engl.) – skr. ESDP, preimenovana je kasnije u Common Security and Defence Policy (engl.) – skr. CSDP, tj. Zajedničku sigurnosnu i odbrambenu politiku.

⁴ Tadašnji naziv bio je Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija – BJRM (Former Yugoslav Republic of Macedonia – FYROM).

politikom proširenja EU. Na historijskom samitu u Zagrebu 2000. godine⁵ Unija je ozvaničila tzv. dvojaki princip prema kojem se proces stabilizacije i približavanja EU članstvu zapadnobalkanskih država odvija simultano. Sporazumi o stabilizaciji i pridruživanju za svaku državu Zapadnog Balkana definirali su, prvobitno, obavezu usklađivanja politika s politikama EU kao opći cilj u Poglavlju II – Politički dijalog, što se odnosi i na usklađivanje vanjskih i odbrambenih politika sa ZVSP-om EU.

Dvadeset godina kasnije završna Deklaracija samita Zagreb II⁶ u predzadnjoj tački (18) poziva države Zapadnog Balkana da „nastave napore ka potpunom usklađivanju svojih politika sa ZVSP-om“ (Zagreb Declaration, 2020). Četiri od šest preostalih država Zapadnog Balkana – Albanija, Crna Gora, Srbija i Sjeverna Makedonija, imaju status kandidata. Crna Gora i Srbija već su značajno odmakle u pregovorima s EU po poglavljima.⁷ Albanija i Sjeverna Makedonija još nisu otpočele pregovore,⁸ dok Bosna i Hercegovina⁹ i Kosovo*¹⁰ još uvijek imaju status potencijalnih kandidata.

Kriteriji za ostvarivanje članstva podrazumijevaju ispunjavanje političkih, ekonomskih i pravnih kriterija za članstvo, tzv. Kriterija iz Kopenhagena. Jedan dio političkih kriterija odnosi se na postepeno usklađivanje vanjske politike država kandidata sa ZVSP-om EU. Za Crnu Goru i Srbiju, shodno

⁵ Samit u Zagrebu između EU (tada 15 članica) i država Zapadnog Balkana održan je u novembru 2000. godine pod pokroviteljstvom francuskog predsjedavanja Unijom. Prvi je EU samit održan izvan EU.

⁶ Samit Zagreb 2020 održan je kao prvi virtuelni samit EU zbog pandemije koronavirusa (COVID-19). Proširenje EU kao tema dio je tema koje su definirane planom predsjedavanja Vijećem. Valja primijetiti da je između dva zagrebačka samita prošlo 20 godina i da je samo jedna država iz PSP okvira, upravo Hrvatska, uspjela ostvariti punopravno članstvo.

⁷ Na međuvladinoj konferenciji u Bruxellesu 10. decembra 2019. godine Srbija je otvorila svoje 18. od 35 pregovaračkih poglavlja. Istovremeno, Crna Gora je otvorila svoje pretposljednje poglavlje, tj. 32. od ukupno 33 poglavlja.

⁸ Na sastanku Europskog vijeća održanom 17. i 18. oktobra 2019. godine francuski predsjednik Emmanuel Macron nije dao zeleno svjetlo za početak pregovora EU s Albanijom i Sjevernom Makedonijom. Iako nije doveo u pitanje ostvareni napredak, Macron je odluku obrazložio potrebom revizije politike proširenja, koja, općenito, ne daje zadovoljavajuće rezultate. Nizozemska i Danska su također imale rezerve oko davanja saglasnosti za otvaranje pregovora s Albanijom. Odluka je naišla na brojne kritike u EU institucijama od članica EU koje podržavaju proširenje i, očekivano, u regiji Zapadnog Balkana. Hrvatsko predsjedavanje Vijećem EU u prvoj polovini 2020. godine i predsjednik hrvatske vlade Andrej Plenković posebno su posvećeni pripremama Samita EU i Zapadni Balkan koji treba da se održi u maju, i vjeruju u mogućnost da će francuski predsjednik promijeniti stav ako se u prijedlogu nove metodologije pristupanja nađe prostor i za reverzibilnost u procesu, za slučaj izostanka reformi (Hina, 2020).

⁹ Vijeće EU je na sastanku održanom 10. decembra 2019. godine usvojilo zaključke o Mišljenju Komisije o zahtjevu BiH za članstvo u EU u kojem pozdravlja Mišljenje, prima k znanju činjenicu da BiH trenutno ne ispunjava u potpunosti set Kriterija iz Kopenhagena, te sugerira BiH da se u predstojećem periodu fokusira na 14 ključnih prioriteta iz Mišljenja Komisije (Europa.ba, 2019).

¹⁰ „Ovaj natpis ne prejudicira status Kosova i u skladu je s Rezolucijom 1244 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o kosovskoj deklaraciji o nezavisnosti.“ Fusnota je dio Sporazuma Beograda i Prištine postignutog u februaru 2012. godine o regionalnom predstavljanju Kosova.

njihovom statusu u odnosu na EU, to je i jedno od poglavlja pregovora s EU i oblasti u kojoj se ocjenjuje ostvareni progres u izvještajima o napretku koje priprema Europska komisija. Za države koje su kandidati za članstvo, ali nisu započele pregovore (Albanija i Sjeverna Makedonija), te države potencijalne kandidate (Bosna i Hercegovina i Kosovo), obaveza za približavanje vanjskih i odbrambenih politika sa ZVSP-om EU proizlazi iz potpisanog Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Istovremeno, sve države regije su u svojim strateškim vanjskopolitičkim dokumentima utvrdile članstvo u EU svojim ključnim ciljem.

Osnovni cilj ovog teksta je dati analitički pregled kako se, u kojoj mjeri, i na koji način, odvija usklađivanje vanjskih i odbrambenih politika država Zapadnog Balkana sa Zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom EU, pogotovo u domenu Zajedničke sigurnosne i odbrambene politike. Namjera nam je pokazati šta EU očekuje od država Zapadnog Balkana u domenu vanjske i odbrambene politike, kako države regije ispunjavaju ovaj dio kriterija, u političkom i u praktičnom smislu, te identificirati faktore i aktere koji utječu na veći ili manji stepen usklađenosti. Komparativni pregled stanja usklađenosti Zapadnog Balkana s Unijom u domenu Zajedničke sigurnosne i odbrambene politike EU zasnovan je na podacima i ocjenama predstavljenim u Izvještajima o napretku koje evidentira i producira Europska komisija.

Detaljnija analiza usklađenosti politika, odluka i aktivnosti u sigurnosno-odbrambenom i vojnom domenu ulazi u vrlo kompleksnu oblast koja, i na strani EU i na strani država regije, dodatno involvira i procese organski povezane s NATO-om i drugim sigurnosnim organizacijama.

Albanija

Euroatlanticizam je osnovna crta vanjskopolitičkog i sigurnosno-odbrambenog opredjeljenja Albanije. Članstvo u EU i jačanje regionalne sigurnosti, političke stabilnosti i ekonomskog razvoja, uz ispunjavanje prava i obaveza koje proizlaze iz članstva u NATO-u (od 2009. godine), primarni su vanjskopolitički prioriteti Albanije (Ministria per Evropën dhe Punët e Jashtme, 2020). U interpretaciji albanskih vlasti i različitih političkih opcija u zemlji ovi su prioriteti kompatibilni, dugoročni i duboko isprepleteni. Uz njih, u kategoriju prioriteta jedino bi se još mogla dodati podrška nezavisnosti Kosova*.

Kao i druge države ZB6, Albanija je dobila status potencijalnog kandidata za članstvo na samitu EU – Zapadni Balkan u Solunu 2003. godine. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju s EU stupio je na snagu u aprilu 2009. godine, kada je Albanija podnijela formalnu aplikaciju za članstvo. Iako od juna 2014. godine ima status kandidata za članstvo, tek je u martu 2020. godine dobila zeleno svjetlo za početak pregovora o članstvu s EU. Zbog pandemije koronavirusa (COVID-19) tačan datum početka pregovora još uvijek nije određen.

Dijalog EU i Albanije o vanjskopolitičkim i sigurnosnim pitanjima odvija se u kontinuitetu, a uključuje i pitanja vezana za UN. Europska komisija je u godišnjim izvještajima kontinuirano isticala dobru pripremljenost Albanije za sudjelovanje u vanjskoj, sigurnosnoj i odbrambenoj politici EU (Ec.europa.eu, 2019). Albanija je prihvatila Globalnu strategiju EU, a ostvarila puni stepen usklađenosti sa Zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom (100 posto) i, prema Ažuriranom radnom dokumentu Europske komisije o Albaniji objavljenom u martu 2020, zadržala je taj kurs (European Commission Staff, 2020: 2). Prethodnih godina Albanija je slijedila zajedničke stavove EU kad god bi bila pozvana i bez problema se pridruživala svim restriktivnim mjerama koje bi usvojilo Europsko vijeće.

Djelujući kroz NATO, te zajedno s EU, Albanija je izvozila višak naoružanja kurdskim snagama koje su se borile protiv Da'isha. Sudjelovala je u vojnoj misiji „Althea“ u BiH te trening misiji u Maliju (EUTM), a najavila je spremnost za sudjelovanje u borbenim grupama EU (EU battle groups) 2024. godine. U januaru 2019. godine, s ciljem identificiranja ključnih slabosti i načina optimalnog korištenja EU instrumenata za jačanje kapaciteta za podizanje otpornosti na hibridne prijetnje, s Ministarstvom vanjskih poslova pokrenut je Hybrid Risk Survey.

Čvrsta eurounijska i euroatlantska opredjeljenja iskazana su i angažmanom u drugim međunarodnim organizacijama i inicijativama, gdje je Albanija imala konstruktivnu ulogu – NATO, UN, OSCE¹¹, SEECP¹², JJI¹³, CEI¹⁴, Berlinski proces, Proces Brdo-Brijuni i ZB6. U sklopu NATO-a Albanija je uključena u Pomorsku grupu u Egejskom moru koja podržava europske napore u sprečavanju ilegalnih migracija, a najavljena je i modernizacija aviobaze Kuçovë i inicijalno ulaganje od 50

¹¹ Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi

¹² Proces saradnje u Jugoistočnoj Evropi

¹³ Jadransko-jonska inicijativa

¹⁴ Centralnoeuropska inicijativa

miliona eura. U kontekstu članstva u NATO-u Albanija se iskazala kao jedna od malih država koja, i pored evidentnih ekonomskih poteškoća, spremno odvaja sredstva u budžet za odbranu i ima namjeru da do 2025. poveća procent izdvajanja za odbranu na dva posto BDP-a (Burden, 2016: 46).

Europska unija posebno cijeni albanske diplomatske aktivnosti poput predsjedavanja OSCE-om u 2020. godini pod motom „Zajedno ispunjavamo obaveze“, te kandidaturu za nestalnu članicu Vijeća sigurnosti UN-a za period 2022/2023. godina. Pozitivno je ocijenjen i visok nivo ažurnosti i fleksibilnosti u odgovoru na aktuelne probleme poput migracija (Regionalna inicijativa za migracije i azil) i borbe protiv terorizma i radikalizma (Zapadnobalkanska antiteroristička inicijativa).

U oblasti sigurnosti Albanija i EU odvijaju kontinuiran dijalog u kontekstu implementacije sporazuma o sigurnosnim procedurama i razmjeni i zaštiti povjerljivih informacija koji su strane potpisale još 2016. godine. Albanija je uskladila i svoje zakonodavstvo vezano za uvoz i izvoz vojne opreme te korištenje opreme za civilnu i vojnu namjenu s EU *acquisom*.

Na samitu u Londonu 2018. godine Albanija je potpisala regionalnu Mapu puta za održivo rješenje za ilegalno posjedovanje, zloupotrebu i trgovinu malog i lakog naoružanja i municije na Zapadnom Balkanu do 2024. godine. Slijedom toga, u februaru 2019. godine usvojena je nova nacionalna strategija za malo i lako naoružanje za period 2019–2024, kao i prateći akcioni plan za taj period.

Albanija je vrlo aktivan učesnik u regionalnim i međunarodnim procesima za razmjenu informacija i dobrih praksi u kontekstu malog i lakog naoružanja, i sudjeluje u nekim aranžmanima kontrole izvoza i instrumentima neproliferacije. U narednoj fazi očekuje se da Albanija u potpunosti pristupi Wassenaar aranžmanu.¹⁵ Još 2015. godine uspostavljen je nacionalni registar naoružanja, koji je u punoj funkciji, a u maju 2018. godine uspostavljena je i virtuelna fokalna tačka za naoružanje albanske državne policije čiji je zadatak analiza i koordinacija akcija suzbijanja zloupotrebe i ilegalne trgovine naoružanjem.

Za Albaniju postoji posebno značajan bilateralni odnos sa Sjedinjenim Američkim Državama koji namjerava zadržati van konteksta EU uprkos

---

¹⁵ Wassenaar aranžman je multilateralni režim koji regulira kontrolu izvoza konvencionalnog naoružanja i robe i tehnologija za dvojnju namjenu. Trenutno obuhvata 42 države, od kojih su većina bivše članice Varšavskog pakta.

činjenici da je Europska komisija ocijenila da bilateralni sporazum o imunitetu sa SAD-om iz 2003. godine, koji američkim državljanima garantira izuzeće od Međunarodnog krivičnog suda, ignorira vodeće principe Unije o bilateralnim sporazumima o imunitetu.¹⁶ S obzirom na to da već godinama Albanija ne mijenja svoj stav o ovom pitanju, može se očekivati da će ovo pitanje ostati vrlo značajna tačka agende za obje strane u pregovorima o članstvu, te da će, s obzirom na nivo specijalnosti bilateralnog odnosa sa SAD-om, ovo biti jedan od najtežih, a moguće i posljednjih vanjskopolitičkih uvjeta za Albaniju.

Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina je tokom godina bila vrlo značajan poligon Zajedničke vanjske i sigurnosne politike EU. Prisustvo se tokom godina mijenjalo i smanjivalo, a aktuelna vojna misija EU „Althea“, najduža vojna misija EU, trenutno broji 600 vojnika (EUFOR, 2020). I pored izuzetne koncentracije aktivnosti Europske unije, BiH nikako ne ostvaruje zadovoljavajuću dinamiku u približavanju EU članstvu, te još uvijek nema status kandidata iako je put započela zajedno s Hrvatskom, Sjevernom Makedonijom i Albanijom i status potencijalnog kandidata dobila na samitu EU – Zapadni Balkan u Solunu 2003. godine (Džananović Mirašćija, 2020: 6). Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju s EU stupio je na snagu 2015. godine. Aplikaciju za članstvo BiH je podnijela u februaru 2016, a Mišljenje o aplikaciji za članstvo (*avis*) objavljeno je u maju 2019. godine (Ec.europa.eu, 2019b). Mišljenje o BiH vrlo jasno ukazuje na činjenicu da će BiH za stjecanje statusa kandidata morati poduzeti niz ozbiljnih ustavnih, političkih i institucionalnih reformi sadržanih u 14 mjera, dominantno političkih uvjeta koji koče napredak već duže od decenije.

¹⁶ Rimski statut Međunarodnog krivičnog tribunala (Rome Statute of the ICC) stupio je na snagu u julu 2002. godine. Još godinu dana prije toga EU je u sklopu ZVSP-a donijela zajednički stav (*common position*) prema Rimskom statutu i podržala osnivanje ICC-a. Također, 2006. godine EU je sa ICC-jem potpisala svoj prvi međunarodni Sporazum o saradnji i pomoći (Agreement between the International Criminal Court and the European Union on cooperation and assistance – O. J. L 115/50), što je prvi takav sporazum koji je EU potpisala s nekom drugom međunarodnom organizacijom. Istovremeno, SAD nije prihvatio Rimski sporazum iz straha da bi ICC mogao procesuirati i njegove vojnike za zločine počinjene tokom misija u trećim zemljama. Usvojen je Akt o zaštiti pripadnika američkih službi (American Servicemembers Protection Act – ASPA) koji zabranjuje saradnju s ICC-jem, a SAD je između 2002. i 2006. godine ispregovarao i potpisao preko 100 bilateralnih ugovora s državama u kojima države pristaju da američke državljanke (pogotovo članove vojnih misija) ne izručuju prema zahtjevu ICC-ja bez prethodne saglasnosti SAD-a. (Više u Groenleer, 2015: 923-944)

Članstvo u EU i regionalna saradnja ostali su vanjskopolitički prioriteti Bosne i Hercegovine i u Strategiji vanjske politike za period 2018–2023. godina.¹⁷ Prema Mišljenju EU, vanjska politika, odbrana i sigurnost jedna je od 16 oblasti u kojima BiH ostvaruje „izvjesni nivo pripremljenosti“ (Ec.europa.eu, 2019c), odnosno da je tek u „izvjesnoj mjeri“ spremna da vodi politički dijalog u kontekstu vanjske, odbrambene i sigurnosne politike, slijedi stavove EU, sudjeluje u akcijama EU i primjenjuje dogovorene sankcije i restriktivne mjere. Imajući u vidu da, prema Mišljenju, BiH ni u jednoj oblasti nije ostvarila nivo adekvatne niti dobre pripremljenosti, kategorija „izvjesni nivo pripremljenosti“ predstavlja ujedno i maksimum ostvarenog napretka u nekoj oblasti.

Bosna i Hercegovina je podržala Globalnu strategiju EU i ciljeve koji su u njoj predstavljeni. U posljednjih deset godina,¹⁸ ispunjavajući svoju obavezu postepenog usklađivanja sa ZVSP-om, BiH se, po pozivu EU, svrstala s 541 EU deklaracijom, od njih ukupno 809, što je ocijenjeno kao 67 posto usklađenosti u prosjeku. Samo u periodu od marta 2018. do kraja februara 2019. godine EU je objavila 86 deklaracija, a BiH se saglasila s njih 60 (70 posto usklađenosti). Odluke i mjere Unije koje BiH nije slijedila odnose se na Rusiju i restriktivne mjere koje je EU poduzela nakon ruske aneksije Krima.

Još jednu tačku neslaganja s EU Bosna i Hercegovina demonstrira u odnosu prema Sjedinjenim Američkim Državama. BiH je, kao i Albanija, 2003. godine potpisala bilateralni sporazum sa SAD-om o izuzeću američkih državljana od nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda (ICC). Sporazum je u suprotnosti s EU pozicijama o integritetu Rimskog statuta i principima o bilateralnim sporazumima o imunitetu. U januaru 2017. godine BiH je započela proces usvajanja amandmana Rimskog statuta koji se odnose na ratne zločine, ali taj proces još nije okončan.

Iako su institucionalne (administrativno-birokratske) pretpostavke ocijenjene pozitivno, tačnije „uglavnom adekvatnim“ u ocjeni pripremljenosti BiH, Komisija posebno detektira potrebu daljnjeg jačanja diplomatsko-administrativnih i odbrambeno-sigurnosnih kapaciteta

---

¹⁷ Jedina suštinski značajna promjena u odnosu na Opće pravce i prioritete za vođenje vanjske politike BiH iz 2003. godine desila se u kontekstu NATO članstva kao cilja. Dok dokument iz 2003. godine eksplicitno govori o članstvu u NATO-u kao cilju, Strategija 2018–2023. spominje samo aktivaciju Membership Action Plana (MAP). U kontekstu EU, pak, ne govori se o konkretnom stepenu približavanja, već o članstvu kao cilju. (Predsjednistvobih.ba, 2018)

¹⁸ Period 2008–2018. .

BiH, tj. Ministarstva vanjskih poslova i Ministarstva sigurnosti i odbrane BiH. Analitički Izvještaj koji prati Mišljenje naglašava suodgovornost Predsjedništva BiH za ove procese, i u političkom i u praktičnom smislu.

Prema odredbama Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, BiH treba da ojača i saradnju s EU u oblasti borbe protiv proliferacije oružja za masovno uništenje i borbe protiv terorizma te pristupa relevantnim međunarodnim mehanizmima saradnje i kontrole u ovoj oblasti.

Europska unija zadovoljna je ukupnim vanjskopolitičkim angažmanom BiH, pogotovo onim u okviru drugih međunarodnih organizacija, kao i spremnošću da konkretno doprinese mirovnim naporima – kako zajedno s NATO-om (Kongo, Mali, Afganistan) tako i sa samom EU (sudjelovanje u Trening misiji EU – EUTM u Centralnoafričkoj Republici). Za kontekst ZVSP-a posebno je važno da postoji okvir za sudjelovanje BiH u civilnim i vojnim misijama EU, te da je BiH podržala Glavne ciljeve¹⁹ EU iz 2010. godine, pogotovo u smislu jačanja kapaciteta za brze odgovore pri humanitarnom spašavanju i misijama održavanja mira. BiH se još i prije obaveze uspostavljanja i razvijanja saradnje sadržane u SSP-u okrenula regionalnim organizacijama i inicijativama, poput CEI-ja, JJI-a, SEECIP-a, RCC-a i sl. BiH je također jednako prisutna i u recentnijim regionalnim inicijativama poput Berlinskog procesa ili ZB6.

U pogledu preuzimanja i implementacije restriktivnih mjera koje je prema trećim stranama usvojila EU, Bosna i Hercegovina osnovala je interesornu grupu na državnom nivou koja prati dosljednu implementaciju međunarodnih restriktivnih mjera koje je prihvatila. Važno je napomenuti da BiH ispunjava svoje obaveze i poštuje svaki embargo koji je uveden od Vijeća sigurnosti UN-a, OSCE-a i same Unije.

Bosna i Hercegovina podržava sve mjere i kratkoročne i dugoročne instrumente EU iz oblasti prevencije konflikata, na međunarodnom planu djeluje u skladu s principima Povelje UN-a i međunarodnog prava, te prihvata EU Program prevencije sukoba. Iako je članica značajnog broja sporazuma i mehanizama, od BiH se očekuje da u predstojećem periodu pristupi i Wassenaar aranžmanu, Australija grupi i Režimu za kontrolu raketnih tehnologija i proizvodnje nuklearne opreme. U kontekstu konvencionalnog naoružanja i tehnologije za dvojnu namjenu, Europska komisija je ocijenila da BiH ima generalno prihvatljiv pravni i institucionalni okvir i opći nivo usklađenosti s EU *acquisom* u ovoj oblasti.

¹⁹ Headline Goal 2010.

Identificirana je i potreba da se dodatno poboljša režim monitoringa namjenske proizvodnje u zemlji.

Zadovoljavajući je i kontekst koji se odnosi na hemijsko naoružanje – BiH je potpisala Konvenciju o hemijskom naoružanju²⁰ još 1997. godine, uvela je prateće zakonodavstvo koje osigurava njenu implementaciju i ima Državno koordinaciono tijelo za implementaciju ove Konvencije.

Državna strategija za kontrolu malog i lakog naoružanja²¹ u periodu 2016–2020. i prateći plan akcije implementirani su u skladu s najvišim međunarodnim standardima u ovoj oblasti, ali je BiH upozorena da se odredbe Zakona o označavanju (registraciji) malog i lakog naoružanja i municije ne odnose na malo i lako naoružanje sigurnosnih snaga u BiH koje su one posjedovale prije donošenja Zakona. U Nacionalni registar malog i lakog naoružanja mora se uključiti i oružje koje posjeduju sigurnosne agencije u BiH kako bi kapaciteti praćenja bili upotpunjeni. Također, od BiH se očekuje da uvede postproizvodnu registraciju za oduzeto i konfiskovano naoružanje, kao i naoružanje koje je određeno za uništavanje.

U pogledu sigurnosnih mjera, od 2006. godine na snazi je sporazum između BiH i EU o razmjeni povjerljivih informacija i nije bilo posebnih problema u njegovoj primjeni.

Kad je riječ o Oružanim snagama BiH, posebno se navode zastoji u implementaciji Pregleda odbrane (2016)²² i modernizaciji snaga zbog nedostatka političke saglasnosti i kašnjenja u formiranju i funkcioniranju vladajuće koalicije nakon izbora 2018. godine. Također, skreće se pažnja na činjenicu da je prema Okvirnom budžetskom okviru za period 2019–2021. za potrebe odbrane odvojeno manje od jedan posto BDP-a.

Crna Gora

Crna Gora stekla je nezavisnost gotovo deceniju i po kasnije u odnosu na Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Sjevernu Makedoniju. Članstvo u EU i NATO-u te dobrosusjedski odnosi i regionalna saradnja vrlo su rano definirani kao najznačajniji vanjskopolitički ciljevi (www.me, 2020). Crna Gora je već 2010. godine imala na snazi Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju s EU, a pozitivno mišljenje Europske komisije

²⁰ Chemical Weapons Convention (CWC)

²¹ Strategy for Control of Small Arms and Light Weapons (SALW)

²² *Defence Review*

za članstvo dobila je te iste godine. Pregovori o članstvu u EU počeli su 2012. godine. U augustu 2017. Crna Gora postala je 29. punopravna članica NATO-a.

U oblasti vanjske politike, odbrane i sigurnosti Crna Gora je vrlo rano dobila ocjenu dobre pripremljenosti i zadržala je do danas (Ec.europa.eu, 2019c). I administrativno-birokratska struktura u ministarstvima vanjskih poslova i odbrane smatra se dovoljnom za ispunjavanje obaveza članstva, tj. onih iz oblasti ZVSP-a. Crna Gora je ostvarila 100 posto usklađenost s odlukama Vijeća EU i deklaracijama Visoke predstavnice i pridružila se svim restriktivnim mjerama koje je izrekla EU. To se posebno odnosi i na mjere izrečene Rusiji nakon aneksije Krima. Također, Crna Gora je svoju opredijeljenost da stavove usaglasi s EU pokazala i u Generalnoj skupštini UN-a, gdje je također slijedila stavove EU i podržala prijedlog rezolucije o sankcijama protiv Rusije. Globalna strategija EU iz oblasti vanjske i sigurnosne politike EU ima punu podršku Crne Gore. Zakon o međunarodnim restriktivnim mjerama dopunjen je 2018. godine kako bi uključio mogućnost zamrzavanja imovine osoba koje se nalaze na nacionalnim i međunarodnim listama kao članovi terorističkih organizacija ili njihovi finansijeri, kao i snažnije mjere odvratanja i sankcioniranja. U pogledu budžeta za odbranu Crna Gora postepeno povećava tu stavku s ciljem da do 2024. godine to iznosi dva posto BDP-a (BIRN Podgorica, 2018).

Kao i Albanija i Bosna i Hercegovina prije nje, i Crna Gora je 2007. godine sa Sjedinjenim Američkim Državama potpisala bilateralni ugovor o imunitetu američkih državljana pred Međunarodnim krivičnim sudom. Europska unija smatra da je to u suprotnosti sa zajedničkim pozicijama EU o integritetu Rimskog statuta i principima EU o bilateralnim sporazumima o imunitetu. Iako nema promjena niti naznaka da će Crna Gora odstupiti od bilateralnog ugovora sa SAD-om o imunitetu, dijalog o vanjskoj, sigurnosnoj i odbrambenoj politici s EU smatra se intenzivnim i zadovoljavajućim za obje strane.

Crna Gora također sudjeluje u međunarodnim aranžmanima kontrole izvoza i instrumentima neproliferacije. Strategija neproliferacije oružja za masovno uništenje je usvojena. Kad je riječ o malom i lakom naoružanju, u decembru 2018. godine usvojeni su nova Strategija i Akcioni plan (2019–2025) za borbu protiv nezakonitog držanja, zloupotrebe i trgovine malog i lakog naoružanja i municije. Pokrenut je i Nacionalni registar i

baza podataka malog i lakog naoružanja.

Članstvo u NATO-u je svakako olakšalo i unaprijedilo integriranje odbrambene dimenzije Crne Gore. U oblasti sigurnosti s EU je potpisan niz relevantnih sporazuma, uključujući i praktične aranžmane o sigurnosti informacija i raspolaganju povjerljivim podacima i personalnim sigurnosnim dozvolama, pogotovo u kontekstu vojnih i civilnih misija EU i operacija, koji se primjenjuju bez problema.

Crna Gora je također sudjelovala i u civilnim i vojnim misijama pod okriljem EU CDSP-a i UN-a – ATALANTA u Somaliji, ISAF u Afganistanu²³, UNMIL u Liberiji, UNIFICYP na Kipru, EUTM u Maliju, EUFORCAR u Centralnoafričkoj Republici, MINURSO u Zapadnoj Sahari. Od posebnog je simboličnog značaja i sudjelovanje Crne Gore u misiji KFOR-a na Kosovu od jula 2018. godine, iako to nije naišlo na odobravanje u susjednoj Srbiji, kao ni među dijelom (srpskog) stanovništva u Crnoj Gori.

U februaru 2019. godine u Ministarstvu odbrane Crne Gore pokrenut je Hybrid Risk Survey, čiji je cilj identifikacija slabosti i izgradnja kapaciteta za otpornost na hibridne napade.

Europska komisija posebno ističe Crnu Goru kao pozitivan primjer transformacije odnosa sa susjedima na Zapadnom Balkanu. Regionalna saradnja shvaćena je kao način ostvarivanja sigurnosti i prosperiteta te bržeg razvoja i internalizirana je kao vrijednost za sebe, a obaveze koje je kroz SSP postavila EU dale su i dodatni motiv i konkretne beneficije. Očekivano, Crna Gora ima aktivnu ulogu u brojnim regionalnim organizacijama i inicijativama (RCC, CEI, CEFTA, SEEC, JJI, Američko-jadranska povelja i slično, kao i novijim poput Berlinskog procesa, Brdo-Brijuni procesa ili ZB6.

Kosovo*

Kosovo* je najmlađa balkanska država, koja je nezavisnost proglasila 17. februara 2008. godine. Priznato je od 114²⁴ država, te i 23 od 28 članica

---

²³ Po završetku misije ISAF crnogorski su oficiri ostali u misiji pod zapovjedništvom NATO Resolute Supporta.

²⁴ Podatak još uvijek stoji na web-stranici kosovskog ministarstva vanjskih poslova. Iako je nakon kampanje srbijanske diplomatije jedan broj država, uglavnom afričkih i pacifičkih, povukao priznanje, nije sasvim jasno o kojem se broju tačno radi.

EU*²⁵. Budući da EU nije *en bloc* priznala Kosovo*, to je dovelo i do nekoliko značajnih presedana u njegovom tretmanu. Za Uniju, Kosovo je Kosovo*, pri čemu zvjezdica upućuje na fusnotu u kojoj stoji da „imenovanje ne prejudicira ni poziciju ni status, već tretman u skladu s Rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a 1244 i Mišljenjem MSP-a o Deklaraciji o nezavisnosti Kosova“. Također, u referiranju na ZB6, EU i njeni zvaničnici su od samita u Sofiji počeli koristiti termin „partneri“, a ne „države“, da bi se izbjeglo implicitno izjašnjavanje o statusu Kosova*. U regiji kosovsku nezavisnost ne priznaju Srbija i Bosna i Hercegovina.

Sljedeći specifikum odnosi se na sam Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju za Kosovo* (inače potpisan u oktobru 2015, a stupio na snagu 1. aprila 2016. godine) jer je on potpisan između Kosova* i EU kao posebnog pravnog subjekta²⁶, a ne s članicama. Ovo je jedini SSP koji nisu ratificirale članice. Također, EU je morala posebnom smjernicom pojasniti da potpisivanje sporazuma ne znači ni implicitno priznanje Kosova*. Trenutni status Kosova* u odnosu na EU je da je to potpisnik SSP-a i potencijalni kandidat za članstvo.

EULEX misija (EU misija za vladavinu prava) na Kosovu* najveća je civilna misija ikad pokrenuta pod okriljem ZSOP-a. Aktuelni mandat traje do 14. juna 2020. godine, a za šefa misije nedavno je imenovan Lars Gunnar Wigemark. Također, EU na Kosovu* ima i specijalnu predstavnicu i šeficu Delegacije EU, a to je sada bugarska diplomatkinja Natalya Apostolova.

Iako je EK konstatala da je Kosovo* ispunilo uvjete za viznu liberalizaciju i dala svoju preporuku za ukidanje viznog režima još u julu 2018, za kosovske državljane još uvijek važi vizni režim s članicama Šengenskog sporazuma. Kosovo* je unilateralno uvelo korištenje eura kao valute, a kao i u slučaju Crne Gore, koja je uradila isto, pitanje korištenja valute bit će riješeno tokom eventualnih pregovora o članstvu.

U vanjskopolitičkim prioritetima Kosova* dobrosusjedski odnosi i regionalna saradnja dio su procesa približavanja Europskoj uniji (Ministry

²⁵ Grčka, Kipar, Rumunija, Slovačka i Španija nisu priznale nezavisnost Kosova. Četiri od pet država koje nisu priznale Kosovo nagovijestile su da je eventualno priznanje u budućnosti moguće ako dođe do pomaka u odnosima sa Srbijom, tj. ako Srbija prizna Kosovo. Španija je naglasila da njeno odbijanje priznanja nema veze sa stavovima Srbije, već sa činjenicom da jednostrano proglašena nezavisnost nije u skladu s važećim međunarodnim normama, što je stav oblikovan unutrašnjim razlozima. Uz to, Španija ima i posebne zamjerke na tretiranje Kosova u kontekstu proširenja i na samu frazu WB6, jer to prejudicira njegovu državnost.

²⁶ Lisabonski ugovor dao je EU pravni personalitet, a ovo je prvi SSP koji je potpisan nakon stupanja na snagu Lisabonskog ugovora.

of Foreign Affairs and Diaspora, 2020). Osnovni zahtjev i poseban dio Izvještaja Komisije o Kosovu* (Ec.europa.eu, 2019d) čini proces normalizacije odnosa sa Srbijom, politički dijalog koji se odvija pod vodstvom EU. Prioriteti Europske komisije na Kosovu*, prema Reformskoj agendi, jesu dobro upravljanje, vladavina prava, kompetitivnost i investicije, zapošljavanje i obrazovanje. Kao i za druge potpisnice SSP-a, posebno se prate aktivnosti u regionalnom okviru koje doprinose klimi pozitivnih i konstruktivnih odnosa.

Prema dogovoru koji je pod pokroviteljstvom EU 2012. godine postignut s Beogradom, Kosovo* sudjeluje u radu i članstvu mnogih regionalnih organizacija i inicijativa (SEECF, MAARI, RCC, CEFTA, RACVIAC, Energetska zajednica, RECOM, Brdo-Brijuni), iako ne svih. Sudjeluje i u implementaciji Multilateralnog plana akcije (MAP) za razvoj Regionalne ekonomske zone – REA (Regional Economic Area). Predsjedavanje regionalnim događajima i aktivnostima bilo je uspješno. Štaviše, upravo u 2019. godini Kosovo* je preuzelo predsjedavanje SEECF-om, i MAARI-jem, a predsjedava i Upravnim odborom RYCO-a. Također, dio je Berlinskog procesa, WB6 i Connectivity Agende, a treba da pristupi i RESPA-i (Regional School for Public Administration).

Najvažniji zadatak, i u političkom i u praktičnom smislu, koji EU stavlja pred Kosovo* jest obaveza normalizacije odnosa sa Srbijom, u čemu je EU posebno intenzivno angažirana od 2012. godine. Ne ulazeći posebno u konkretne teme o kojima se već godinama vodi dijalog (zajednica srpskih općina, ugovor o energiji i sl.), Unija je pozitivno ocjenjivala pristup obiju strana, zamjerajući im uglavnom sporu implementaciju dogovora (često uslijed održavanja izbora ili formiranja vlasti nakon izbora). Dijalog je vođen na više različitih nivoa, a tokom šestogodišnjih pregovora strane su potpisale 33 ugovora i uspješno prevazišle čitav niz incidentnih situacija.²⁷ Novi visoki predstavnik za ViSP EU Josep Borrell imenovao je slovačkog diplomatu Miroslava Lajčaka za specijalnog predstavnika EU za dijalog Beograda i Prištine.

Napredak u smjeru značajnijih pomaka zaustavljen je u novembru 2018. godine, kad je kosovska vlada uvela stopostotne carinske stope na robu iz Srbije i BiH. EU i međunarodna zajednica ocijenile su da je mjera

²⁷ Jedan od primjera uspješno prevaziđenih kriza je incident s vozom koji je saobraćao na liniji Beograd – Kosovska Mitrovica iz januara 2017. godine. Voz na kojem je bila napisana parola „Kosovo je Srbija“ i koji je iznutra bio ukrašen crkvenom ikonografijom zaustavljen je u Raškoj, na posljednjoj stanici prije granice s Kosovom, i vraćen u Beograd.

kontraproduktivna, da predstavlja direktno kršenje odredbi CEFTA-e, te da je u potpunoj suprotnosti s obavezama iz SSP-a. Kosovo* je krajem marta 2020. ukinulo stopostotne takse za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu. Odluka je stupila na snagu 1. aprila, s tim što se prema Srbiji postepeno uvodi reciprocitet.

Sjeverna Makedonija

Nakon potpisivanja Prespanskog sporazuma²⁸ Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija (BJRM/FYROM) promijenila je ime u Sjeverna Makedonija i to se smatra jednim od najznačajnijih pozitivnih pomaka na Zapadnom Balkanu u posljednjoj deceniji. Sjeverna Makedonija prva je od država Zapadnog Balkana dobila status kandidata za članstvo, još 2005. godine. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju stupio je na snagu 2004. godine. Preporuke za otvaranje pregovora Europska komisija izdala je 2009, a potom i 2015. i 2016. godine, uz uvjet napredovanja u implementaciji Pržinskog sporazuma i Prioriteta za hitne reforme (Ec.europa.eu, 2016). S obzirom na ostvareni napredak, kao i historijski dogovor u sporu oko imena države s Grčkom (Sjeverna Makedonija), Europska komisija je preporučila skori početak pregovora o članstvu sa Sjevernom Makedonijom (Ec.europa.eu, 2019e).

U pogledu sposobnosti za preuzimanje obaveza članstva u oblasti vanjske, sigurnosne i odbrambene politike Sjeverna Makedonija je tokom godina ostvarila značajan napredak. Izgrađena je solidna birokratsko-institucionalna struktura i zemlja je dobila ocjenu umjereno pripremljene. Stepenn usklađenosti sa ZVSP-om, prema ocjeni Europske komisije, posljednjih pet godina varira u rasponu od 73 do 86 posto. U 2019. godini, npr., Sjeverna Makedonija je slijedila 75 od 87 relevantnih deklaracija Visoke predstavnice za vanjsku i sigurnosnu politiku i odluke

---

²⁸ Prespanski sporazum je međudržavni sporazum tada Republike Makedonije i Grčke o službenom preimenovanju Republike Makedonije u Republiku Sjevernu Makedoniju. Potpisan je i ratificiran pod pokroviteljstvom Ujedinjenih naroda na Prespanskom jezeru, prema kojem je i nazvan, u junu 2018. godine. Njime je riješen višedecenijski spor oko imena. Grčka je, još od proglašenja makedonske nezavisnosti od bivše SFRJ, osporavala pravo na makedonsko ime smatrajući da ono pripada njenom historijsko-civilizacijskom naslijeđu, kao i činjenicom da se najveća grčka pokrajina zove Makedonija. Uz promjenu imena, u UN-u je priznat i makedonski jezik, te makedonsko državljanstvo – državljanstvo Republike Sjeverne Makedonije. Podršku potpisivanju sporazuma dali su SAD, EU i NATO. Jedina država koja se izjasnila protiv Prespanskog sporazuma je Rusija.

Vijeća. Nisu podržane restriktivne mjere koje su se odnosile na Rusiju i Ukrajinu. Principijelno, Sjeverna Makedonija je u Generalnoj skupštini UN-a podržala rezoluciju u korist teritorijalnog integriteta Ukrajine, ali ipak, 2014. godine nije glasala za izricanje sankcija Rusiji.

Sjeverna Makedonija prihvatila je Globalnu strategiju EU i podržava njene ciljeve.

Obaveze koje proizlaze iz članstva u drugim međunarodnim organizacijama ispunjavaju se na odgovarajući način, a konstruktivan angažman je karakteristika njenog angažmana u regionalnim organizacijama. Sjeverna Makedonija učestvuje u aranžmanima za kontrolu izvoza naoružanja i instrumentima neproliferacije, te je u fazi ispunjavanja pretpripravnih uvjeta za Wassenaar aranžman.

Prema Ažuriranom radnom dokumentu Europske komisije objavljenom u martu 2020, u saradnji s NATO-om pokrenuta je sveobuhvatna reforma obavještajne službe. U tom kontekstu, u septembru 2019. godine osnovano je sasvim novo i drugačije koncipirano i kapacitirano tijelo – Nacionalna sigurnosna agencija (NSA). Za razliku od ranijeg Ureda za sigurnost i kontraobavještajno djelovanje (UBK), NSA je zamišljena kao nezavisna agencija koja se neće oslanjati na Ministarstvo unutrašnjih poslova, niti će imati policijske ovlasti.

U sklopu ZSOP-a, Sjeverna Makedonija sudjeluje u EUFOR-ovoj misiji „Althea“ u Bosni i Hercegovini, te NATO-ovoj misiji „Resolute Support“ u Afganistanu. Kontribuirala je Borbenoj grupi EU za period 2014–2020 i KFOR-u kroz Host Nation Coordination Centar. Uspostavljena je saradnja s Europskom agencijom za odbranu (EDA), a pokrenut je i Hybrid Risk Survey.

Poput Albanije i Bosne i Hercegovine, i Sjeverna Makedonija ima sa Sjedinjenim Američkim Državama sporazum o imunitetu američkih državljana pred Međunarodnim krivičnim sudom, koji je u suprotnosti sa zajedničkim pozicijama EU o integritetu Rimskog statuta i principima EU o bilateralnim sporazumima o imunitetu.

Nakon postizanja Prespanskog dogovora, Grčka je povukla veto sa članstva u NATO-u i ratificirala protokol o pristupanju Sjeverne Makedonije. NATO je krajem marta 2020. godine primio Sjevernu Makedoniju u punopravno članstvo, kao svoju 30. članicu.

Srbija

Nova Strategija nacionalne bezbjednosti Srbije definira sljedeće prioritete: očuvanje suverenosti, nezavisnosti i teritorijalne cjelovitosti, očuvanje mira i stabilnosti u regionu i svijetu, te europske integracije i članstvo u EU (Parlament.gov.rs, 2019). Kao i Crna Gora, i Srbija je svoj put ka EU članstvu započela nakon raspada posljednje državne zajednice na prostoru bivše Jugoslavije – Državne zajednice Srbije i Crne Gore.²⁹ Srbija je status kandidata za članstvo u EU stekla 2012. godine, a od 2015. godine otvorila je 18 poglavlja u procesu pregovora o članstvu.

Kad je riječ o spremnosti za preuzimanje prava i obaveza u oblasti ZVSP-a, EU smatra da je Srbija umjereno pripremljena (Ec.europa.eu, 2019f). Dijalog o ZVSP-u se razvija, kao i dijalog s EU o pitanjima vezanim za UN. Institucionalno-birokratski okvir za ispunjavanje prava i obaveza članstva u EU u ovoj oblasti je uspostavljen. Iako je Srbija prihvatila Globalnu strategiju EU, u 2019. EK je ocijenila da je usklađenost sa ZVSP-om EU svega 53 posto. Ne samo da Srbija ima najniži procent usklađenosti s EU na ovom planu u regiji već je vrlo primjetan trend opadanja usklađenosti. U 2013. godini, npr., ostvareno je 89 posto usklađenosti (Europa.rs, 2013), a u 2018. godini 52 posto (Ec.europa.eu, 2018). Pad usklađenosti vezan je za neslaganje s odlukama i restriktivnim mjerama EU koje su se odnosile na Rusiju i Venecuelu iako je još 2016. godine usvojen Zakon o restriktivnim mjerama i provođenju međunarodnih sankcija. Iz principijelnih razloga, koji se povezuju s interpretacijom statusa Kosova*, Srbija podržava teritorijalni integritet Ukrajine, ali se, svejedno, ne pridružuje mjerama protiv Rusije. U pozadini neslaganja s odlukama i mjerama EU povodom stanja u Venecueli također stoji Rusija, tačnije želja srbijanskih vlasti da se ni na širem međunarodnom planu, u vaneuropskom kontekstu, ne suprotstave stavovima Rusije.³⁰ Slični razlozi navedeni su i kod neslaganja s odlukama Vijeća (EU) koje su se odnosile na Kinu, Bosnu i Hercegovinu, Moldaviju i Zimbabve (Ec.europa.eu, 2016).

Dok je utjecaj Rusije na vanjskopolitičko ponašanje Srbije sve

²⁹ Naziv „Savezna Republika Jugoslavija“ za dvije bivše jugoslavenske republike koje su ostale u federalnoj zajednici nakon raspada zajedničke države korišten je do 2003. godine. Od februara 2003. do juna 2006. korišten je naziv Državna zajednica Srbije i Crne Gore. Srbija je preuzela međunarodnopravni subjektivitet te zajednice.

³⁰ Rusija je u februaru 2019. godine, zajedno s Kinom, stavila veto na rezoluciju Vijeća sigurnosti UN-a kojom su traženi novi predsjednički izbori u Venecueli. Također, Venecuela nije priznala nezavisnost Kosova.

primjetniji i sve veći, i konkretni odnosi s Rusijom su, općenito, intenzivirani. To se posebno ogleda u razmjeni posjeta na najvišem nivou te trendu unapređivanja tehničke saradnje i saradnje u domenu odbrane. Uspostavljena je saradnja i dogovoreni su aranžmani o nabavci naoružanja s Organizacijom za kolektivnu sigurnost³¹ (Collective Security Treaty Organization), a s Rusijom se održavaju i zajedničke vojne vježbe, kao i s Bjelorusijom (2015. godine). Posebnu zabrinutost EU izazvao je Sporazum o saradnji i zajedničkim akcijama Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije i ruske Federalne službe za zaštitu jer se smatra da to može ugroziti implementaciju postojećeg Sporazuma o sigurnosnim procedurama i zaštiti povjerljivih podataka s EU.

Uz podršku Rusije, i pored jasnih upozorenja i rezervi koje je iznijela EU, Srbija je krajem oktobra 2019. godine potpisala Sporazum o slobodnoj trgovini s Euroazijskom ekonomskom unijom³² (EEU). Srbija se pozvala na činjenicu da Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju dozvoljava sporazume o slobodnoj trgovini s međunarodnim organizacijama i pojedinačnim zemljama sve do ulaska u EU, što je i EU u konačnici prihvatila (R. L., 2019).

Iako je nezainteresirana za članstvo u NATO-u i smatra se vojno neutralnom, Srbija intenzivno saraduje s NATO-om u okviru Partnerstva za mir. U tom kontekstu održano je i 20 zajedničkih vojnih vježbi, a primjenjuje se i Sporazum o saradnji u logističkoj podršci. Srbija je bila domaćin zajedničke vježbe Euro-atlantskog centra za koordinaciju odgovora na katastrofe i srbijanskog Ministarstva unutrašnjih poslova.

Kad je riječ o prevenciji konflikata, Srbija podržava EU mjere i dokumente koji tretiraju tu oblast. Kao i ostale države Zapadnog Balkana, sudjeluje u nekim aranžmanima za kontrolu izvoza oružja i instrumenata neproliferacije. Aplikacija za pristupanje Wassenaar aranžmanu podnesena je 2009. godine, ali mu Srbija još uvijek nije pristupila. Vezano za Konvenciju o hemijskom naoružanju, usvojen je odgovarajući zakonski okvir i administrativne strukture. Nacionalni registar za malo i lako

---

³¹ Organizacija za kolektivnu sigurnost je međuvladina vojna alijansa osnovana u maju 1992.

godine i uključuje šest bivših sovjetskih republika koje su postale dijelom Zajednice nezavisnih država – uz Rusiju, tu su i Armenija, Kazahstan, Kirgistan, Tadžikistan i Uzbekistan.

³² Euroazijska ekonomska unija (Euroasian Economic Union) osnovana je 2015. godine na inicijativu ruskog predsjednika Vladimira Putina. Članice su Rusija, Bjelorusija, Kazahstan, Armenija i Kirgistan, a Moldavija ima status promatrača. Bruto društveni proizvod EEU-a je 1,9 milijardi dolara, što je oko 3,2 posto svjetskog BDP-a, a tržište je veće od 180 miliona ljudi.

naoružanje i prateća baza podataka su u funkciji, kao i sistem skladištenja, a pripremljena je nacionalna strategija i akcioni plan za period 2018–2023. godina. Prikupljanje i uništavanje nelegalnog oružja i municije odvija se u kontinuitetu. Polovinom 2018. godine Srbija je potpisala i Dodatni protokol uz Sporazum o primjeni garancija, uz ugovor o neširenju nuklearnog naoružanja, što je unaprijedilo pretpostavke za unapređenje i proširenje sudjelovanja u implementaciji mjera nuklearne sigurnosti na globalnom nivou.

Također, u sklopu ZSOP-a, Srbija sudjeluje u nekoliko operacija – EU Trening misiji u Maliju, misiji NAVFOR Atalanta, te misijama u Somaliji i Centralnoafričkoj Republici. Priprema se i nacionalni okvir za sudjelovanje u ZSOP-u, što podrazumijeva i razvoj i implementaciju obuke za članove civilnih misija EU. Srbija je na listi za Borbene grupe EU, a sudjeluje i u UN-ovim mirovnim misijama.

Zaključci

Vanjska politika, odbrana i sigurnost čine jedno od poglavlja kroz koje države kandidati za članstvo u EU „pregovaraju“, tj. dokazuju svoju sposobnost za preuzimanje obaveza iz članstva, kao i spremnost da slijede stavove Unije na vanjskopolitičkom planu i djeluju u kontekstu odbrane i sigurnosti. Prioriteti EU u ovom poglavlju su da s kandidatima i potencijalnim kandidatima vodi uspješan dijalog o vanjskoj, sigurnosnoj i odbrambenoj politici, da osigura da druga strana prihvata i slijedi stavove EU, da kandidati i potencijalni kandidati budu spremni sudjelovati u akcijama EU, te da primjenjuju dogovorene sankcije i restriktivne mjere koje Unija donese. Politički dijalog o vanjskoj, sigurnosnoj i odbrambenoj politici između EU i država regije odvija se u kontinuitetu, uglavnom bez većih smetnji. Sve države u svojim strateškim vanjskopolitičkim opredjeljenjima navode članstvo u EU i prihvaćaju *Globalnu strategiju EU* i njene ciljeve. Usklađenost sa ZVSP-om, međutim, varira i ne korespondira sa stepenom približenosti EU, što najbolje ilustriraju primjeri Albanije i Srbije. Albanija ima 100 posto usklađenost sa ZVSP-om i ZSOP-om, ali još uvijek nije počela pregovore o članstvu, dok Srbija bilježi najniži nivo usklađenosti, te u oblasti vanjske, sigurnosne i odbrambene politike kontinuirano intenzivira saradnju s neeuropskim akterima, a ipak napreduje u procesu pregovora o članstvu. Ni institucionalno-birokratski kapaciteti u ovoj oblasti nisu jednako razvijeni, niti su države jednako pripremljene,

no uočljiv je obrazac da one države koje imaju veći stepen usklađenosti (Albanija i Crna Gora) bilježe i bolju pripremljenost.

Uvjet usklađenosti sa ZVSP-om usko je povezan i s prihvaćanjem sankcija i restriktivnih mjera. Iste države koje odstupaju od usklađivanja s EU u vanjskopolitičkim stavovima odstupaju i od uvođenja restriktivnih mjera. Imajući u vidu da je ovaj segment integriranja, i simbolično i praktično, i u državama članicama, odraz nacionalne politike i prioriteta, praćenje usklađenosti država Zapadnog Balkana sa ZVSP-om EU jedan je od najznačajnijih indikatora postojanja stvarne volje i spremnosti za integriranje u EU. Odstupanje od stavova EU jasno razotkriva prisustvo, utjecaj i stvarne pozicije i odnose moći, kao i redosljed vanjskopolitičkih prioriteta neke države. Rusija za Bosnu i Hercegovinu, Sjevernu Makedoniju i Srbiju predstavlja značajnog aktera u ovoj oblasti, zbog kojeg se prave izuzeci u pogledu usklađivanja s EU. Sjedinjene Američke Države, opet, imaju isti takav utjecaj u svim državama Zapadnog Balkana, osim u Srbiji. Jednostavno, „domet vanjskopolitičkog utjecaja EU na ZB6 ograničen je utjecajem koji imaju SAD i Rusija“ (Džananović Mirašćija, 2020: 16).

Sljedeća vrlo značajna tačka u usklađivanju s EU u ovoj oblasti je sudjelovanje u akcijama EU, ali i međunarodnim operacijama u skladu s kapacitetima svake od država. Taj su kapacitet kroz saradnju s EU, ali i drugim međunarodnim akterima poput UN-a i NATO-a, pokazale sve države regije. Sudjelovanje, u EU i međunarodnim operacijama, iako u prigodno skromnom obliku, nije pitanje koje je izazivalo burne reakcije u javnosti ili političku polarizaciju – uglavnom zbog postojanja međunarodnog mandata i geografske udaljenosti zemalja u kojima su se operacije odvijale. Politizacija sudjelovanja i negodovanje dijela javnosti desilo se samo u slučaju sudjelovanja Crne Gore u EULEX misiji, što su vlasti uspješno riješile. Ipak, legitimno je računati s izvjesnim političkim problemima kad se radi o operacijama u državama koje pripadaju istoj regiji.

Iz Izvještaja o napretku za svaku od zemalja ZB6 vidljivo je da se u domenu odbrane i sigurnosti Unija više fokusirala na praćenje ispunjavanja drugih međunarodnih obaveza u ovoj oblasti i sudjelovanja u aranžmanima i mehanizmima kontrole izvoza malog i lakog naoružanja, nego suštinskih reformi sektora. Strukturalne reforme, modernizacija oružanih snaga i povećanje budžetskih izdvajanja za odbranu zahvati su koji su uglavnom prepušteni NATO kontekstu.

Prethodno izložena komparativna analiza usklađenosti država ZB6 sa ZVSP-om EU, s posebnim osvrtom na usklađenost u domenu ZSOP-a, nameće i upućuje i na neke šire zaključke. Iako opredijeljenost za NATO integracije nije tema koju EU formalno prati u procesu i mehanizmima vlastitog proširenja, a samim tim ni ovaj tekst, analiza usklađenosti sa ZVSP-om i ZSOP-om, jasno ilustrira da je posredno faktor članstva u NATO-u izuzetno značajan u (vanjsko)političkom i odbrambeno-sigurnosnom svrstavanju uz EU. Naime, svi su segmenti čije usklađivanje EU prati u oblasti vanjske politike, sigurnosti i odbrane, teoretski, mogući i bez članstva u NATO-u. Praktično, mogući su samo u okviru nekog šireg, međunarodnog mandata o kojem postoji globalni konsenzus i ne postoje suprotstavljeni interesi Rusije i SAD-a. Tamo gdje su ti interesi suprotstavljeni, već realizirano NATO članstvo, u puno većoj mjeri nego perspektiva članstva u EU, stvara čvršće pretpostavke za vanjskopolitičko, odbrambeno i sigurnosno usklađivanje s EU.

Ovaj nam zaključak govori jako puno i o samoj EU i njenoj specifičnoj „težini“ u ovoj oblasti. Isticanje i ustrajavanje na zahtjevu za potpunim usklađivanjem vanjske, sigurnosne i odbrambene politike Zapadnog Balkana s EU, umjesto suptilnih poziva na „nastavak napora ka usklađivanju“ (Zagreb Declaration, 2020), može biti značajan korak konsolidacije same EU u ovoj oblasti. Čvrst i jasan stav EU prema Zapadnom Balkanu i nula posto tolerancije za utjecaj drugih vanjskopolitičkih aktera može probuditi „apetit za moć“ u EU, o kojoj je govorio visoki predstavnik za ViSP Borrell (Bock, 2020), i pomoći članicama da prevaziđu rezerve koje i same imaju prema dubljoj i intenzivnijoj integraciji u ovim oblastima. Zapadni Balkan, tako, može opet postati značajno formativno mjesto unijske vanjske i odbrambeno-sigurnosne politike, ne samo njen pomoćni teren. Tek takva Unija može razvijati svoju samostalnu globalnu ulogu, bez pomoći SAD-a, a nasuprot Kini i Rusiji (Wintour, 2020).

Literatura:

BIRN Podgorica. 5. juni 2018. NATO Anniversary Highlights Divisions in Montenegro. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2018/06/05/nato-anniversary-highlights-divisions-in-montenegro-06-04-2>

- Bock, P. 2. februar 2020. EU must develop “appetite for power.” Euronews. <https://www.euronews.com/2020/02/16/eu-must-develop-appetite-for-power-says-foreign-policy-chief-josep-borrell>
- Boštjančič Pulko, I., Muherina, M., & Pejič, N. 2016. Analysing the effectiveness of EUFOR Althea operation in Bosnia and Herzegovina. *Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, 8(2 (15)). <http://www.cep.si/component/phocadownload/category/3-europea-nperspectives?download=38.volume-8-issue-2-2016>
- Burden, B. 2016. NATO’s Small States: Albania as a Case Study [Naval Postgraduate School]. www.hsdl.org
- Džananović Mirašćija, N. 2018. *Uvod u vanjsku politiku EU*. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. <http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/e-izdanja/UVOD%20U%20VANJSKU%20POLITIKU%20EUROPSKE%20UNIJE.pdf>
- Džananović Mirašćija, N. 2020. Vanjske politike na Zapadnom Balkanu: Usklađenost sa Zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom EU. Friedrich Ebert Stiftung.
- Ec.europa.eu. 2016. „Serbia 2016 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 14. aprila 2020. (https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf).
- Ec.europa.eu. 2016. „The Former Yugoslav Republic Of Macedonia 2016 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 3. februara 2020. (https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf).
- Ec.europa.eu. 2018. „Serbia 2018 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 7. maja 2020 (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf>).
- Ec.europa.eu. 2019. „Albania 2019 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 2. februara 2020. (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-albania-report.pdf>).
- Ec.europa.eu. 2019b. „Commission Opinion On Bosnia And Herzegovina’S Application For Membership Of The European Union.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 12. aprila 2020. (https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-bosnia-and-herzegovina-opinion_en.pdf)

- Ec.europa.eu 2019c. „Analytical Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 7. marta 2020. (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-bosnia-and-herzegovina-analytical-report.pdf>).
- Ec.europa.eu. 2019c. „Montenegro 2019 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 7. aprila 2020. (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-montenegro-report.pdf>).
- Ec.europa.eu. 2019d. „Kosovo* 2019 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 29. marta 2020. (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-kosovo-report.pdf>).
- Ec.europa.eu. 2019e. „North Macedonia 2019 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 17. februara 2020. (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-north-macedonia-report.pdf>).
- Ec.europa.eu. 2019f. „Serbia 2019 Report.“ Ec.europa.eu. Pristupljeno 19. aprila 2020. (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-serbia-report.pdf>).
- EUFOR. 2020. „European Union Force In Bosnia And Herzegovina – HOME.“ Euforbih.org. Pristupljeno 8. marta 2020 (<http://euforbih.org/eufor/>).
- Europa.ba. 2019. „Council Conclusions On Commission Opinion On Bosnia And Herzegovina’S Application For Membership Of The European Union.“ Europa.ba. Pristupljeno 7. februara 2020. (<http://europa.ba/?p=67016>).
- Europa.rs. 2013. „ИЗВЕШТАЈ О НАПРЕТКУ СРБИЈЕ за 2013. годину.“ Europa.rs. Pristupljeno 2. aprila 2020. (http://europa.rs/upload/2014/izvestaj_ek_2013.pdf).
- European Commission Staff. 2020. Update on the Republic of Albania (p. 9) [Working Document]. (<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/update-on-the-republic-of-albania.pdf>).
- Groenleer, Martijn. 2015. „The United States, The European Union, And The International Criminal Court: Similar Values, Different Interests?“ *International Journal of Constitutional Law* 13(4): 923-944.

- HINA. 2020. „PLENKOVIĆ 'Konzultacije s Macronom su izrazito korisne i pravodobne'.“ Jutarnji.hr. Pristupljeno 10. januara 2020. (<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/plenkovic-konzultacije-s-macronom-su-izrazito-korisne-i-pravodobne/9828361/>).
- Keukeleire, S., & MacNaughton, J. 2008. *The Foreign Policy of the European Union*. Palgrave Macmillan.
- Ministria per Evropen dhe Punet e Jashtme. 2020. „EU Integration – Ministria Per Evropen Dhe Punet E Jashtme.“ Ministria per Evropen dhe Punet e Jashtme. Pristupljeno 2. marta 2020. (<https://punetejashtme.gov.al/en/integrimi-ne-be/>).
- Ministry of Foreign Affairs and Diaspora. 2020. „Politika E Jashtme – Ministry Of Foreign Affairs – Republic Of Kosovo.“ Mfa-ks.net. Pristupljeno 21. februara 2020. (<http://www.mfa-ks.net/en/politika/483/njohjet-ndrkombtare-t-republiks-s-kosovs/483>).
- Parlament.gov.rs. 2019. „Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije.“ Parlament.gov.rs. Pristupljeno 21. marta 2020. (http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/akta_procedura/2019/2206-19%20-%20Lat..pdf).
- Predsjednistvobih.ba. 2018. „Strategija Vanjske Politike Bosne I Hercegovine 2018. – 2023. Docx.“ Predsjednistvobih.ba. Pristupljeno 11. januara 2020. (<http://www.predsjednistvobih.ba/vanj/default.aspx?id=79555&langTag=bs-BA>).
- R., L. 2019. „EU upozorava Beograd na sporazum o slobodnoj trgovini s Euroazijskom unijom.“ Logicno.com. Pristupljeno 26. maja 2020. (<https://www.logicno.com/politika/eu-upozorava-beograd-na-sporazum-o-slobodnoj-trgovini-s-euroazijskom-unijom.html>).
- Shared vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. 2016. European External Action Service. (www.europa.eu/globalstrategies/en).
- Wintour, P. 2. juni 2020. EU to discuss greater defence cooperation in face of US-China tensions. *Guardian*. (<https://www.theguardian.com/world/2020/jun/15/eu-discuss-greater-defence-cooperation-us-china-tensions>).
- www.me 2020. „Zvanični sajt Crne Gore – Spoljnopolitički prioriteti.“ www.me. Pristupljeno 26. marta 2020. (<http://www.me/index.php/cg/spoljnopoliticki-prioriteti1>).
- Zagreb Declaration. 2020. (<https://www.consilium.europa.eu/media/43776/zagreb-declaration-en-06052020.pdf>).

Will the Beginning of New Millennium Mark the End, or a New Era of Globalization? (With Coronavirus Pandemic Overview)

SELMA DELALIĆ¹

International Burch University

Abstract: Globalization, one of the most important, most complex and undoubtedly the most controversial issues of modern international relations, certainly deserves special attention. Throughout history, globalization has gone through various stages - ups and downs. It reached its full momentum after the fall of the Berlin Wall and the end of the Cold War; the global single free market was created and the obstacles to free movement of people, goods, services and capital were removed. The neoliberal economic order ought to bring prosperity to most of people on Earth. Contrariwise, globalization has deepened inequality - more than 4 billion people have been left aside. Now, more than ever, further rethinking and radical reform of the global neoliberal order is needed.

Sažetak: Globalizacija, jedno od najznačajnijih, najkompleksnijih i nesumnjivo najkontroverznijih pitanja savremenih međunarodnih odnosa, zasigurno zavređuje posebnu pažnju. Kroz istoriju, globalizacija je prolazila različite faze – uspone i padove. Svoj puni zamah doživjela je nakon pada Berlinskog zida i okončanja hladnog rata, stvoreno je jedinstveno globalno slobodno tržište, uklonjene su prepreke slobodnom kretanju ljudi, roba, usluga i kapitala. Neoliberalni ekonomski poredak trebao je donijeti prosperitet i blagostanje većini stanovnika planete. Međutim, stvarnost je daleko drugačija. Umjesto blagostanja, globalizacija je produbila nejednakost – više od 4 milijarde ljudi ostavljeno je po strani. Sada, više nego ikada potrebno je dodatno promišljanje i radikalno reformiranje globalnog neoliberalnog poretka.

Keywords: Globalization; Crisis; Economy; Political Economy; Coronavirus.

---

¹ selma.delalic@ibu.edu.ba

**Will the Beginning of the New Millennium Mark
the End or a New Era of Globalization?
(With Coronavirus Pandemic Overview)**

Introduction to Globalization

There is certainly no concept in international relations that is more complex, comprehensive, multifaceted, and yet so commonly used. Perhaps the most controversial issue in the modern world, it provokes severe criticism and praise at the same time. What exactly is globalization, the term we encounter in everyday debates and deliberations on a myriad of transnational phenomena. Although there are numerous definitions of globalization that emphasize its various aspects: political, economic, social or cultural, for the purposes of this article I will quote the definition of the world leading sociologist Anthony Giddens. For Giddens, globalization is “intensification of worldwide social relations which link distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many miles away and vice versa.” (Giddens, 1990: 64). Globalization has made it possible for us to use and enjoy a plethora of products made throughout the world, reach every corner of the planet in just a few hours, follow events from around the world in real time, and communicate freely and without any limitations. All this was made possible by the technological, transport and communication revolution - the Internet, mobile phones, and satellites.

Even though the early traces of globalization can be found thousands of years ago in prehistoric and pre-modern times, the international financial system established in 1944 – the so-called Bretton Woods system, set in motion an unrestrained wave of globalization. It was the first and the last institutionally regulated monetary system in the history of mankind. Based on strict rules, policies, instruments and conventions, established with the aim of preventing the emergence of nationalism through the promotion of international free trade, foreign direct investment and overall international economic exchange. (Oatley 2019) The Western countries enthusiastically embraced the free market principles of liberalism and capitalism, which relied on market mechanisms, deregulation, and private ownership.

The Bretton Woods conference, which established the international liberal economic order, was the birthplace of the most important global economic

institutions to date: the World Bank and the International Monetary Fund. Rapid expansion and development of international economic activities after the Second World War has led to increased cross-border interaction between states as well as non-state economic actors, resulting in unprecedented economic interdependence. "The reduction of barriers to trade and capital... enabled an expansion in international economic interaction: larger international capital flows, the growth of international trade, and the development of international production systems. As a result, national economies became more sensitive to economic policy and events outside the national economy." (Spero and Hart 2010: 5)

The collapse of the Soviet Union signaled additional changes in the international political and economic system. Globalization gained full momentum. Countries on the other side of the Iron Curtain adopted the three key policies of capitalism and market economy: privatization, deregulation, and international market liberalization. After more than half a century, the obstacles to free trade, foreign investments and free movement of people, goods, money, information, know-how, ideas and, ultimately, services, have been removed in countries with predominantly planned economies. Former communist countries had become full members of the Bretton Woods institutions and accepted their rules and regulations, boldly stepping into free world markets. At the same time, third and developing countries have embraced the liberal model of market economy, thus giving an additional and ultimate impetus to the global economic integration processes. "With the fall of the Berlin Wall and the collapse of communism, the political bases of the global economy shifted dramatically. The great divide between the capitalist and communist worlds and their respective economic systems disappeared. The ideology and practice of capitalism spread to Eastern Europe, Russia, former Soviet republics, and even to China and Vietnam. Developing countries that had opposed the liberal international economic order chose to join the prevailing consensus. Thus, the system became truly global from a geographical perspective." (Ibid) These revolutionary political and economic changes have been accompanied by strong technological developments, especially in the field of communication and information technologies.

The breakdown of the Soviet Union also marked a change in the global balance of power. The United States has emerged as the only truly global superpower, capable of projecting its economic, political, military,

technological, cultural, and ideological power into every corner of the planet. At the same time, a global capitalist neoliberal economic order was created, with the U.S. industrial, financial, and service multinational institutions occupying a dominant position. Thanks to its technological superiority, especially in the field of information and communication, the American model of capitalism has become the most attractive and most desirable economic model. (Skoll 2016)

Brief Historical Overview of Globalization

Throughout history, globalization has gone through various stages, ups and downs, periods of stronger and periods of weaker transnational processes. From the early days of human communities, people have had a need for materials and resources they could not find in their immediate surroundings. The need for exchange of goods that consequently affected the increase of mobility of people, originated hereof. The foundations of trade, laid down in ancient Mesopotamia in the city of Uruk more than 5,000 years ago, will last for almost 6,000 years. In this context, it needs to be emphasized that trade relations were among the first relations established by human civilization. Initially, movements of people had a local and regional character. However, in the 2nd century BCE, goods were shipped from the Far East to the heart of Europe via the almost 6,500 kilometers long Silk Road, giving trade a truly global character. Great world empires such as Roman, Mongol, Persian, and Ottoman had seen trans-border flows of people, goods, and capital well before modern communication and transport innovations, such as internet, superfast railways, air travel, modern highways, or container shipping, giving a special impetus to the trans-national movements and globalization. (Magree and Thompson 2010)

The first notable wave of modern globalization, which lasted from the mid-19th century to the beginning of WWI, was marked by European colonial powers: Spain, the Netherlands, Belgium, Portugal, Italy, to some extent Germany and of course the two largest, France and Great Britain. The intricate networks of French missionaries and trade emissaries were an example of the global expansion of French influence. These networks reached as far as China and covered a significant part of the Ottoman Empire, along with the vast colonial empire in Africa and Southeast Asia. In addition, transcontinental migrations of the European population

within the largest colonial empire ever, that of Great Britain, took special prominence. The most extensive migrations in the history of our civilization took place in the second half of the nineteenth century, with over 100 million people settling different parts of the world, from South America to Australia and New Zealand, for predominantly economic and cultural reasons. “Perhaps as many as one in every ten people have been affected by this experience.” (Thomas and Thompson 2014: 6) These migrations of people across the planet have had a positive economic impact, resulting in economic growth and stronger market integration. However, they also significantly influenced the delocalization of the domicile population. (ibid)

The period between the two world wars, marked by strong waves of decolonization and revival of nationalism, saw a stagnation and decline of globalization processes. “The rise of ethnocentric nationalism and the retreat into regional economic blocs, so much a feature of the 1920’s and 1930’s, signified a new era of ‘de-globalization’, rolling back the integration of capital and commodity markets, and curtailing the movements of the population, witnessed in previous years.” (Thomas and Thompson 2014: 3) These processes were further boosted by the Great Depression of the late 1920’s and the emergence of economic nationalism. Although the processes of decolonization moved on after WWII, globalization continued to make progress. Multinational corporations have taken dominance on the global market, numerous regional and international institutions have been created to deal with various economic, political, social, and security issues, providing, at the same time, a platform for international cooperation. Thus, international cooperation was institutionalized, relations between states became increasingly complex, and this has led to the ultimate establishment of global neoliberal governance. Eventually, a myriad NGOs began to organize their activities at the international level, becoming a significant and unavoidable factor in international relations.

International Political Economy and the New World Order

With significantly increased new opportunities and magnitude of contacts between peoples, organizations, nation-states and non-state actors, the scope of contemporary international relations has expanded so as to include not only the study of politics, diplomacy, and diplomatic history, but a plethora of different scientific fields such as: communications,

international economy, international finance, religion, medical, cultural, and environmental studies. Serious security challenges, including intra-state, ethnic and religious conflicts, terrorism, proliferation of weapons of mass destruction, migration, gender, and human rights issues have taken dominance in 21st century international relations. The entire architecture of international relations has remarkably transformed as a result of these developments as well as technological revolution and emergence of new powerful state and non-state actors. (Brown 2019) Major non-governmental (Human Rights Watch, Transparency International, Amnesty International) and inter-governmental and regional international organizations (UN, EU, IOM, OECD) have taken on a key role in shaping global politics. Global financial institutions, International Monetary Fund, World Trade Organization, World Bank, along with powerful multinational corporations, influence and determine the fates of entire nations. One of the most important characteristics of modern international relations is the key role of the economy.

Politics and economics are so intertwined that the modern, globalized world would be unimaginable without the international political economy. Today, it is practically impossible to fully comprehend any political phenomenon or political development without considering the broader economic context and vice versa. In other words, it would be extremely difficult nowadays to draw a strict line between politics and the economy, and between the state and the market. Two key events, suggested in most literature as the milestones in the establishment of the international political economy as an academic field within political sciences, are the 1971 Bretton Woods System breakdown and the 1973 oil embargo. (Oatley 2019) These two events fundamentally changed the thinking in global politics and global economics. First, they have clearly shown the power of economic instruments in global politics, multinational corporations above all, given the fact that the response to political activities often comes in the form of economic retaliation. In addition, in early 1970's, the world began to move more rapidly and resolutely towards global markets, global trade, global financial systems – towards total and comprehensive economic globalization.

The simplest and the most common definition of international political economy is that it is “a field of study that deals with interaction between political and economic forces.” (Walzenbach 2016: 1) Based on this

definition, the main task of international political economy is to explore how economic activities affect international relations, i.e. how national and supranational policies influence global economic developments. It is the IPE that possesses all the necessary interdisciplinary, multidisciplinary and trans-disciplinary analytical tools that facilitate the analysis and understanding of global economic trends (both economic growth and decline), international trade, international financial flows, the role and significance of multinational corporations in the world economy, North-South relations, hegemony, the process of globalization, economic integration, market liberalization, and the institutions of global economic governance.

In the extremely interdependent world, such as we live in, there is not a single issue of significant value within international relations, including security, health, development, and climate change, without an explicit or implicit economic dimension to it. Globalization itself is most often brought up in the context of economics, business, finance, and trade, with multinational corporations as the main engine of the processes. There is no such thing as an independent national economy, given the fact that the economic system has become truly global with the “consolidated global marketplace for production, distribution, and consumption.” (Brock et al. 2012:5). Equally important is the trans-nationalization of production, financial transactions, foreign direct investments, and the homogenization or 'McDonaldization' of consumer markets. The banking sector operates as if there are no currency, time or place constraints. Thus, an investor from Dubai can buy real-estate in London, Paris and Vienna; an investor from China can buy shares in New York-based Swiss bank; any bank account can be easily accessed through any cash machine. (Waters 2013) The entire planet has become a single united place for financial and economic operations.

Nation-States vs. Multinational Corporations in the Era of Globalization

Erosion of Nation-States' Power

Since the 1648 Treaty of Westphalia, sovereign nation-states have been the backbone of domestic and international political and economic activities and stood at the very heart of international relations. However,

various aspects of the role, position and importance of nation-states in the interdependent world, whose processes are strongly determined by globalization, begun to dominate the international political discourse towards the end of the last and the beginning of the new millennium. We are witnesses to many issues and problems slowly slipping out of the hands of nation-states. Globalization and the emergence of powerful sub-state and super-state entities have undoubtedly seriously jeopardized the concept of nation-state sovereignty. There are myriad developments occurring within their borders that nation-states cannot control:

- not being able to independently tackle numerous issues, countries join regional organizations, such as the European Union, and agree to relinquish part of their sovereignty for the benefit of promoting common policies, including security and foreign policy, issues of highest national priority; (Grant 2019)
- advanced technology, including Internet, disenabled the governments to control the flow of information, money flow, and many other economic activities;
- globalization has also affected terrorist organizations, drug cartels, and organized criminal groups' modus operandi, which, modeled on multinational companies, set up operations in different countries, making it impossible for individual nation-states to effectively fight illegal activities thereof; (Booth and Dunne 2012)
- migrations are another security issue that nation-states cannot control or do much about;
- a number of failed states cannot be viewed as sovereign, given the fact that sovereignty is usually associated with control of territory, and these countries do not have a sovereign government in effective control of the whole territory (Hough et al. 2015).

Even at the time of the coronavirus pandemic, we could see a clash between regional/state and national level responses, equally in some countries of the southern and northern hemisphere: India, Brazil, Mexico, as well as the United Kingdom and the United States. In the latter case, the governor of California repeatedly challenged the measures taken by the President Trump at the national level, calling into question national authority. (Financial Times 2020)

However, the most serious erosion of the role and significance of nation-

states in the global politics and economy occurred with the advent of multinational corporations, which have even taken over certain functions and prerogatives of the state, not only in economics but also in politics and foreign policy. “The extent to which the proliferation and growth in size of MNCs has eroded the power of sovereign governments to govern nation-states causes an unbridgeable split between those favorably disposed to private enterprise and those critical of its alleged excesses.” (Cohen 2007) Globalization has shaken the very foundations of global architecture - the nation-state and its ability to govern its own political and economic processes. Why this is so, there is a wide range of opinions, and one of them is that the state is not big enough to individually and independently deal with transnational and supranational global issues in an efficient and effective manner. (Balaam and Veseth 2019)

Multinational Corporations in the Global Economy

By definition, multinational corporations (MNCs) are privately owned enterprises that own or control assets and business activities in more than one nation, engage in foreign investments, and whose main goal is production of goods and services and profit generation. (Anguelov 2014) The power of multinational corporations has grown so much in recent decades that they have overshadowed even some of the richest countries in the world, relative to annual revenues. Of the top 100 largest and richest countries and corporations in the world, in terms of revenues collected in 2016, as many as 71 were corporations, and only 29 were nation-states. These data make us stop and seriously re-think the role of these corporations in the global economy, but also their ever-growing might, in particular due to the fact that this ratio in 2000 was 63:37 in favor of the nation-states (Forbes Fortune Global, CIA World Factbook , World Bank 2020).

Multinational corporations as such dominate not only national, but also the global economy. MNCs employ more than a quarter of all employed people in the world, they export more than half of total goods exported globally, and account for almost one third of world GDP (28%). In addition, MNCs' exports/imports account for over 80 percent of total trade of the United States of America, the largest and the most advanced economy in the world. (Manyika et al. 2018) These companies sit on the very throne of the world economy since they have the most capital,

the best workers in terms of education and skills, and the most advanced technologies at their disposal.

Their immense economic power enables these companies to exert significant influence on the policies of both home and host countries, especially those related to taxation, business regulations, foreign direct investment, environmental laws, expatriation of funds, and natural resources. They usually exert political influence through direct contacts with decision makers or through lobbying efforts, political campaign financing or the media, using the 'carrot and stick' tactics. "MNCs can leverage their bargaining power by offering both 'inducements' or promises of new investment and 'deprivations' or threats of withdrawal of investment." (Nye 2011). It is important to emphasize that lobbying is far more expensive than political campaign financing, even in the United States of America where a political campaign costs tens of millions of dollars. "Lobbying expenditures at the US federal level are five times those of campaign contributions to political action committees." (Gregg 2017) Therefore, MNCs easily engage in political campaign funding because when 'their candidate' comes to power, these companies 'stop lobbying and start legislating'.

In addition to having a direct impact on domestic and foreign policies, MNCs have been increasingly used, since the 19th century and particularly in the last decade or so, as an instrument of 'soft power' for promotion of interests of the most advanced economies, conducting foreign policy, but also for gathering intelligence. At the international level, MNCs have a significant impact on the most important multilateral institutions, especially economic ones such as the World Trade Organization. (Hanegraaff et al. 2015)

"Our lives are increasingly influenced by the very powerful transnational forces, which irreversibly change the life on the planet... All levels of society are being reshaped by this process." (Lerche, 1998: 1) Indeed, these companies affect the lives of entire nations. Unfortunately, this impact in more than half of the countries is far from positive. To be more precise, two-thirds of the people in the world, 4 billion people, being left on the margins of globalization, have not had a chance to enjoy the benefits of globalization - economic progress, job creation, modern technologies, cheaper products, low prices – all the things that a small part of the world enjoys, thus creating a huge inequality gap in the world.

Finally, it should be noted that it was in the second half of the 19th century, that the power of multinational corporations began to grow stronger. As already mentioned, MNCs were the driving force behind the modern globalization, although something called the forerunner of multinational corporations can be found as early as the 17th century. At that time, they were colonial and semi-colonial monopolistic state companies in the service of state imperialism. Couple of centuries later, during the Cold War, multinational corporations were considered one of the most significant elements of Western Cold War strategy: “US and western-based international businesses were linked to their governments by an ‘invisible handshake’” (Balaam and Veseth 2019: 11), serving not only economic but also political interests of their home countries. The situation remained unchanged even after the Cold War, only now large Asian multinational and transnational corporations have entered the game with the same goals and the same motives as western-based MNCs.

The Crisis of Globalization and COVID-19

Globalization has been facing serious challenges in the recent years, particularly since the last financial crisis in 2008/9. International trade and foreign direct investments have been on a downward trajectory for ten years, ever more countries have been reaching for protectionist measures, anti-trade policies are at their peak, borders are slowly being re-established, people are increasingly turning to local products at the expense of global brands. Some ten years ago, Joshua Cooper Ramo announced the rise of localism: local banking and local manufacturing. (Cooper 2012). Liberal market deregulation has seriously called into question the basic postulates of globalization. “The ideology of globalization promotes the belief that the interests of humanity and even of the Earth itself will also be best served if world markets are left unfettered by ethical, moral, social, or environmental considerations.” (Richet et al. 2014: 3) It seems that the whole system is slowly falling into a systemic crisis. “Existing processes of global governance lack sufficient power and authority to regulate and direct processes towards universal beneficial ends. At the same time, globalization weakens autonomy of the existing public institutions. As a result, it is often disruptive and inequitable in its effects.” (Ibid)

While it has to be admitted that globalization has brought well-being and prosperity to millions of homes around the world, the picture is not

entirely rosy. Below are some of the negative consequences of globalization:

- globalization has caused a deepening of inequality – it has been increasingly seen as the process that benefits the rich rather than the poor; in other words, a small percentage of the rich has become richer, while the armies of the poor only sank deeper into misery;
- unscrupulous exploitation of cheap labor;
- environmental destruction and climate change, which endanger our very survival on planet Earth due to our unwillingness to address these serious concerns; namely, global economic exchange requires energy-intensive exchanges of people, goods and services, leading to increased consumption of fossil fuels that causes global warming;
- the increase in poverty and famine, which in turn has triggered huge waves of migration that have caused racism, xenophobia, and the rise of right-wing parties in many countries;
- cultural homogenization; (Sawyer and Gomez 2012)
- erosion of national sovereignty - globalization has deprived nation-states of the ability to govern their own economic and political processes and at the same time limited the power of citizens to exercise political control over it.

Consequently, a perfectly legitimate question arises as to who will provide the citizens with protection and security, be it economic, political, social or any other, if states are deprived of these basic and most important functions, and who will protect the interests of citizens in relation to those of the global private corporations. (Ibid)

Having in mind the above, the question can rightly be asked whether the activities of the great economic powers, the United States and Great Britain (BREXIT and Trump's resurrection of economic nationalism) are a continuation of the process of deglobalization. The United Kingdom has left the European Union and Donald Trump has announced a completely different attitude towards migrants in the election campaign, withdrawal of the United States from the free trade agreements (which he considers disastrous for the U.S. economy) and other multilateral structures, and non-compliance with international rules governing the global economic system. Upon arrival to the White House, he moved from words to deeds, started construction of the wall between the U.S. and Mexico, banned Muslims from entering the country, and ordered U.S. multinational

companies to relocate production from China and bring it back to the United States.

The U.S. President Donald Trump also promised prosperity to every American, especially those left behind by globalization. In this process, Trump profusely used the dissatisfaction of millions of working-class Americans whose salaries have remained at the same level as they were half a century ago, stressing that globalization has been unfair to them. In the words of the Nobel Prize-winning economist Joseph Stiglitz, “Donald J. Trump became president of the United States on January 20th, 2017, and threw a hand grenade into the global economic order” (Stiglitz 2017:14). He further stated that since World War II, the world, “ironically led by the United States as the main architect of the global economic order,” seeks to build a global economic system based on international rules. (Ibid)

However, it should be emphasized that Trump's arguments are not entirely unfounded. Based on the research done by the McKinsey Global Institute, the increase in middle-class income is becoming increasingly insignificant in advanced economies, including the United States, EU and Japan. Furthermore, the same research showed that almost 70% of households in 25 most developed countries in the world have experienced the same or reduced income inflow in the last ten years. (MGI Tyson and Madgavkar 2016) This is exactly what led to middle-class frustrations and their opposition to the concept of free trade and open migration policies. At the national level, on the other hand, countries began to reduce the number of work visas, penalize companies that did not employ local labor, and close the borders in order to secure jobs. (Dobbs et al. 2016) Xenophobia, populism, and the influence of right-wing political parties are growing in prominence even in the strongest EU economies: Denmark, Finland, Sweden, Austria, and the Netherlands. Another serious objection to globalization is the increase in inequality and the concentration of world wealth in the hands of a few people. Research conducted by Oxfam has shown that, in 2011, 388 people controlled more money than half of the poorest people in the world. Five years later, the same amount of wealth was concentrated in the hands of 62 people. The same Oxfam data for this year indicate that 8 super-rich people own more money than half of the poorest people in the world. (Oxfam International 2020)

Upon the outbreak of the COVID-19 pandemic, the question of whether the global coronavirus pandemic will inflict the final blow to globalization

is being highlighted in the academia ever more loudly and openly. “As surgical masks become desperately desired items, as schools from Japan to Ireland sit closed, as airlines scrap flights, trade shows are canceled and stock markets plunged, annihilating trillions of dollars in wealth, the panic seems likely to alter the contours of globalization.” (Goodman 2020) It is 'thanks to' globalization that the coronavirus has spread so rapidly, circumventing only rare places on the planet, which is of course not uncommon since “history shows that epidemics and pandemics of diseases have tended to occur when...human populations mix.” (Hough et al. 2015: 255) The Roman Empire was plagued several times and hitherto unknown diseases, which by all odds came from Asia at the time of Marco Polo's travels, affected the inhabitants of Europe. Diseases from Europe spread throughout North and South America in the late 15th century, in the midst of Christopher Columbus' discoveries. Between 70% and 86% of the measles outbreaks in Europe are believed to have been imported from travelers returning from Asia and Africa. (Rushton and Youde 2015) Today's unprecedented mobility of people has certainly influenced the spread of coronavirus.

The result of the spread of coronavirus worldwide is the closure of borders, xenophobia, significantly reduced or completely suspended trade activities and, of course, the politicization of the whole coronavirus problem. Additional arguments in favor of the hypothesis that coronavirus is the beginning of the end of globalization as we know it are the repeated warnings by experts that the virus could return in the fall and in the following years, and that we should learn to live with viruses for they will become an integral part of our lives. “The coronavirus's depressing effects on the global economy and disruptions of supply chains are no doubt driving the last nail into the coffin of globalists.” (Shilling 2020)

Conclusion

It is an indisputable fact that the free inflow of foreign investments, coming primarily from the MNCs and made possible by globalization and neoliberal market principles, has brought prosperity and well-being to millions of people around the world. An equally undeniable fact is that the outflow of that same capital threw half a dozen of East Asian countries in despair and caused a serious financial crisis in 1997/8. Speaking of capital outflow, one of the key parameters that influences the decision on

whether an MNC will engage in a business venture in a country are the regulations governing the expatriation of funds, i.e. restrictions on the removal of capital from the country. After all, the primary interest of the multinational corporations and the neoliberal market in which they operate is profit-making. The results of current global processes undoubtedly speak in favor of the fact that globalization is inherently asymmetric – there are many more of those who have been further impoverished, while a smaller percentage of people, mostly rich, have become richer. An unjust system has been created in which the strongest survive, and the weak ones are left aside. Such globalization is certainly unsustainable. George Soros wrote more than two decades ago: “The global capitalist system, which relies exclusively on market forces ... seems to be falling apart,” simply due to the fact that those market forces, when given full powers, “create chaos and ultimately can lead to its total destruction.” (Soros 1999) He also stressed back then that “there is an urgent need to reconsider and reform this system.” (Ibid)

Globalization has a huge potential, it is as much our inevitable reality as it is desirable, but in a significantly altered form. What is needed is democracy and inclusiveness for all. It must be admitted that globalization processes are managed by the richest countries, while the poor ones, primarily from the southern hemisphere, have little or no say in them. Let us recall that the countries of the southern hemisphere were invisible in international political and economic relations until the early 1970's. Following the oil embargo of the OPEC countries, which came as an act of retaliation for the Western countries' support of Israel during the Yom Kippur War, these countries came to the surface of global developments for a moment, only to perish again from the international scene soon after. It is necessary to establish a new, more productive, fairer, regulated, and controlled system or world order in which the relationship between the winners and losers of globalization will be reversed, i.e. in which many more will profit from globalization. It should be a system of equal opportunities, a system in which wealth will be more equally distributed and in which fairer competition will prevail; a system that respects freedoms, equality and universal human rights, guided by compassion and care, not by cruel exploitation of poor countries' resources; ultimately, a system guided by the principles of morality, ethics, and responsibility.

Globalization is at a serious turning point, as it has failed to achieve its original goals. A key question facing the architects of the global order is whether they will continue on the same path of self-destruction or will they seriously consider its shortcomings and devise a new, different, and fairer world order, which will take into consideration the new geopolitical realities. “The months ahead will feel like the presumptive end of an era of globalization. And it may be the end of globalization's first phase, with its heady optimism and corresponding ideological and economic backlash.” (Karabell 2020) Although the coronavirus has seriously shaken the very foundations of globalization - free trade and free movement of people - it by no means implies its end. Perhaps COVID-19 is a harbinger of a whole new and different era of globalization. Whether the next phase of globalization will be the localism that Joshua Cooper Ramo predicted almost ten years ago, or regionalization (The Economist Intelligence Unit 2020) – establishment of regional supply chains instead of the current global ones, we will probably not wait long to find out.

References:

- Anguelov, Nikolay. 2014. *Policy and Political Theory in Trade Practice: Multinational Corporations and Global Governance*. Palgrave Macmillan US.
- Balaam, David N. and Veseth, Michael. 2019. *Introduction to International Political Economy*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Barak, Gregg. 2017. *Unchecked Corporate Power: Why the Crimes of Multinational Corporations are Routinized Away and What We Can Do About it?*, Routledge, Taylor and Francis Group.
- Bernard, Andrew B., Bradford, Jensen J., Redding, Stephen J., and Schott, Peter.K., 2007. “Firms in International Trade.” *The Journal of Economic Perspectives* 21 (3) 105–130.
- Booth, Ken and Dunne, Tim. 2012. *Terror in Our Time*, Abingdon: Routledge.
- Booth, Ken. (ed.), 2005. *Critical Security Studies and World Politics*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

- Brock, Lothar, Holm, Hans-Henrik, Sorensen, Georg and Stohl Michael. 2012. *Fragile States, Violence and the Failure of Intervention*, Polity Press.
- Brown, Chris. (2019), *Understanding International Relations*. Fifth Edition, Red Globe Press.
- Chen, Lin H. and Wilson, Mary E. 2008. "The Role of the Traveler in Emerging Infections and Magnitude of Travel." *Med Clin North America*, vol. 92, no. 6, 2008, 1409–1432.
- Cohen, D. Stephen, (2007), *Multinational Corporations and Foreign Direct Investment: Avoiding Simplicity, Embracing Complexity*, Oxford Scholarship Online.
- Cooper, Joshua R. 2012. "Globalism Goes Backward". *Fortune Magazine*, Accessed February 14, 2020 (<https://fortune.com/2012/11/20/globalism-goes-backward/>).
- Cox, Robert W. 1996. *Approaches to World Order*, Cambridge University Press.
- Debacker, Koen and Miroudot, Sebastien. 2018. *Multinational Enterprises in the Global Economy: Heavily Debated but Hardly Measured*. Policy Note. OECD Publishing Paris. Accessed January 15, 2020 (<https://www.oecd.org/industry/ind/MNEs-intheglobal-economy-policy-note.pdf>).
- Desai, Radhika. 2013. *Geopolitical Economy: After US Hegemony, Globalization and Empire, Future of World Capitalism*, Pluto Press.
- Dobbs, Richard, Madgavkar, Anu, Manyika, James, Woetzel, Jonathan, Bughin, Jacques, Labaye, Eric, Kashyap, Parupalli. 2016. "Poorer than their parents? A new perspective on income inequality." *McKinsey & Company*. Accessed February 22, 2020 (<https://www.mckinsey.com/featured-insights/employment-and-growth/poorer-than-their-parents-a-new-perspective-on-income-inequality>).

-
- Doms, Mark E. and Bradford Jensen J. 1998. "Comparing Wages, Skills, and Productivity between Domestically and Foreign-Owned Manufacturing Establishments in the United States", In *Geography and Ownership as Bases for Economic Accounting*, ed. Robert E. Baldwin, Robert E. Lipsey, and J. David Richards. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Dorrucci, Ettore and McKay, Julie. 2011. *The International Monetary System after the Financial Crisis*, European Central Bank, Eurosystem.
- Dunning, John H. 2008. *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Second Edition, Edward Elgar.
- Financial Times, 2020. California Rebuffs Trump and Plans for Life after Lockdown, Accessed March 3, 2020 (<https://www.ft.com/content/ea0da864-f890-4822-a734-57b1e763f353>).
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Gilpin, Robert. 1975. *U.S. Power and the Multinational Corporation: The Political Economy of Foreign Direct Investment*, New York: Basic Books.
- Goodman, Peter S. 2020. "A Global Outbreak Is Fueling the Backlash to Globalization." *The New York Times*, Accessed April 14, 2020 (<https://www.nytimes.com/2020/03/05/business/coronavirus-globalism.html>).
- Grant, Mark L. 2019. "The Beginning of the End of the Nation State?" *Forbes Magazine*, Accessed January 23, 2020 (<https://www.forbes.com/sites/marklyallgrant/2019/01/03/the-beginning-of-the-end-of-the-nation-state/#17fb705b21dc>).
- Hanegraaff, Marcel, Braun Caelesta, De Bi`evre, Dirk, and Beyers, Jan. 2015. "The Domestic and Global Origins of Transnational Advocacy." *Comparative Political Studies* 48 (oct): 1591–1621.
- Holm, Hans H. and Sørensen, Georrg. 1995. "Introduction: What has Changed." In Holm and Sørensen, *Whose World Order: Uneven Globalization and the End of the Cold War*. Boulder: Westview.

- Hough, Peter, Malik, Shahin, Moran, Andrew, and Pilbea, Bruce. 2015. *International Security Studies. Theory and Practice*, Routledge Taylor & Francis Group.
- Karabell, Zachary. 2020. "Will the Coronavirus Bring the End of Globalization? Don't Count on It." *The Wall Street Journal*, Accessed May 8, 2020 (<https://www.wsj.com/articles/will-the-coronavirus-bring-the-end-of-globalization-dont-count-on-it-11584716305>).
- Kim, Song I. and Milner Helen V. 2019. "Multinational corporations and their Influence through Lobbying on Foreign Policy." Pp. 1-37 In *Multinational Corporations in a Changing Global Economy*, ed. I.S. Kim and H.V. Milner. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Kissinger, Henry. 2020. "The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order." *The Wall Street Journal*, Accessed May 7, 2020 (<https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order-11585953005>).
- Lerche, Charles O. 1998. "The Conflicts of Globalization." *The International Journal of Peace Studies* Volume 3, Number 1.
- Magree, Gary B. and Thompson, Andrew S. 2010. *Empire and Globalisation: Networks of People, Goods and Capital in the British World*, 1st Edition, Cambridge University Press.
- Mahatir, Mohamad. 2002. *Globalizacija i nove realnosti*, Sarajevo, Ljiljan.
- Manyika, James, Ramaswamy, Sree, Bughin, Jacques, Woetzel, Jonathan, Birshan, Michael and Nagpal, Zubin. 2018. "Superstars the Dynamics of Firms, Sectors, and Cities Leading the Global Economy." *McKinsey Global Institute*. Accessed April 14, 2020 (<https://www.mckinsey.com/featuredinsights/innovation-and-growth/superstars-the-dynamics-of-firms-sectors-and-cities-leading-the-global-economy>).
- Milyo, Jeffrey, Primo, David M. and Groseclose, Tim J. 2000. "Corporate PAC Campaign Contributions in Perspective." *Business and Politics* 2 (apr): 75–88.
- Nye, Joseph S. 2011. *The Future of Power*, Public Affairs, US.

- Oatley, Thomas. 2019. *International Political Economy*, Sixth Edition, Routledge Taylor and Francis Group.
- Oxfam International 2020. "5 shocking facts about extreme global inequality and how to even it up." Accessed March 20, 2020 (<https://www.oxfam.org/en/5-shocking-facts-about-extreme-global-inequality-and-how-even-it>).
- Pirages, Dennis and Runci, Paul. 2011. "Ecological Interdependence and the Spread of Infectious Disease." in M. Cusimano, (ed.), *Beyond Sovereignty: Issues for a Global Agenda*, 4th ed., Boston, MA: Wadsworth, Cengage, 2011, 264–281.
- Richet, Xavier, Delteil, Violaine and Dieuaide, Patrick. 2014. *Strategies of Multinational Corporations and Social Regulations: European and Asian Perspective*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Rushton, Simon and Youde, Jeremy. (ed.) 2015. *Routledge Handbook of Global Health Security*, Routledge, Taylor and Francis Group.
- Sawyer, Suzana and Gomez, Edmund T. 2012. *The Politics of Resource Extraction: Indigenous People, Multinational Corporations and the State*. Palgrave Macmillan UK.
- Shilling, Gary. 2020. "Globalists May Soon Become an Extinct Species." *Bloomberg*, Accessed May 15 2020 (<https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-16/coronavirus-globalists-may-soon-become-an-extinct-species>).
- Skoll, Geoffrey R. 2016. *Globalization of American Fear Culture: The Empire in the Twenty-First Century*, Palgrave Macmillan US.
- Slaughter, Matthew J. 2004. "Skill Upgrading in Developing Countries: Has Inward Foreign Direct Investment Played a Role?" In *Labor and the Globalization of Production*, ed. William Milberg. London: Palgrave Macmillan UK.
- Soros, George. 1999. *Kriza globalnog kapitalizma: Otvoreno društvo u opasnosti*, Sarajevo: Rabic.

- Spero, Joan E. and Hart Jeffrey A. 2010. *The Politics of International Economic Relations*, Seventh Edition, The Doris Duke Charitable Foundation, Indiana University.
- Stiglitz, Joseph E. 2019. *Globalization and its Discontents, Revisited: Antiglobalization in the Era of Trump*, 1 edition, W.W. Norton & Company.
- The Economist Intelligence Unit, 2020. "The Great Unwinding: Covid 19 and the regionalisation of global supply chains". Accessed May 17, 2020. (<https://www.eiu.com/n/campaigns/the-great-unwinding-covid-19-supply-chains-and-regional-blocs/>).
- Thomas, Martin. and Thompson, Andrew. 2014. "Empire and Globalization: from 'High Imperialism' to Decolonisation." *The International History Review*, Vol. 36, No. 1, Routledge Taylor and Francis Group.
- Tomiura, Eiichi. 2007. "Foreign Outsourcing, Exporting, and FDI: A Productivity Comparison at the Firm Level, *Journal of International Economics*, 72, 113–127.
- Tyson, Laura and Madgavkar, Anu. 2016. "The great income stagnation." McKinsey Global Institute.
- Walzenbach, Gunter. 2016. "Global Political Economy." *E-International Relations*. Accessed January 29, 2020. (https://www.researchgate.net/publication/331471206_Global_political_economy/link/5e4d039692851c7f7f4591d6/download).
- Waters, Malcolm. 2013. *Globalization: Key Ideas*, 2 edition, London: Routledge.
- Yeaple, Stephen R. 2009. "Firm Heterogeneity and the Structure of U.S. Multinational Activity." *Journal of International Economics* 78, 206–215.

Discipliniranje ženskih tijela i seksualnosti u desničarskim populističkim diskursima

ZILKA SPAHIĆ ŠILJAK¹

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

Sažetak: Kada god se dogodi ekonomska kriza i političke turbulencije na scenu izrone dušebrižnici koji spašavaju naciju, narod, etničku grupu ili državu od drugih koji su prijetnja dominantnoj kulturi i to se najčešće prelama preko ženskog tijela. Glavni argument ovog rada je da desničarski populistički diskursi koriste orodnjenje strategije preko kojih homogeniziraju svoje građane u odnosu na Druge i na taj način vješto potkopovaju rodnu ravnopravnost i slobodu žena da raspolažu svojim tijelima, reproduktivnim i drugih resursima. Desničarski populistički koriste sekularne a ne religijske argumente u svojim orodnjenim strategijama pažljivo kodirajući ksenofobne i mizogine poruke koje upućuju svojim glasačima. U ovom radu analiziram dvije orodnjene strategije desničarskih populista koje u medijima i javnom prostoru izazivaju najviše pažnje: otkrivanje tijela muslimanke sa hidžabom u Evropi i abortus u Američkom kontekstu.

Ključne riječi: desničarski populizam, diskursi, anti-rodni pokret, hidžab, abortus

Disciplining Female Bodies and Sexuality in Right-Winged Populist Discourses

Abstract: Whenever there is an economic crisis and political turbulence, pastors emerge on the scene who save a nation, people, ethnic group or state from others who are a threat to the dominant culture and this is most often broken through the female body. The main argument of this paper is that right-wing populist discourses use tooling strategies through which they homogenize their citizens in relation to Others and thus skilfully undermine gender equality and the freedom of women to dispose of their bodies, reproductive and other resources. Right-wing populists use secular rather than religious arguments in their rigid strategies by carefully coding the xenophobic and misogynistic messages they send to their voters. In this paper, I analyse the two rigged strategies of right-wing populists that attract the most attention in the media and public space: the discovery of the body of a Muslim woman with a hijab in Europe and abortion in the American context.

Keywords: right-wing populism, discourses, anti-gender movement, hijab, abortion

¹ zilkasiljak@gmail.com

Uvod

Ženska tijela i seksualnost su još od drevnih mezopotamskih kultura i civilizacija pa do suvremenog doba s digitalnim načinima komuniciranja disciplinirani i iskorištavani tako da muškarcima omogućavaju kontrolu reprodukcije i produkcije etnije, nacije, države, a danas i korporacije. Antinomija moći i nemoći ženskog tijela konstruirala se kroz filozofske, religijske i političke rasprave, koje s jedne strane ženskom tijelu pripisuju ljepotu, nježnost, krhkost i moć rađanja, pa ga treba njegovati i štiti, a s druge strane ga se tereti za zlo i grijeh zbog kojeg čovječanstvo ispašta i nadasve se predstavlja kao stalni izvor nereda i zla, pa je važno da ga muškarci kontroliraju (Woolstonecraft, 1999; Kuburić, 2001; Anić, 2003; Spahić-Šiljak, 2007).

Vidovi discipliniranja i kontrole mogu biti eksplicitni, poput zabrane abortusa (Wodak, 2020) ili zabrane kretanja i nasilja nad ženama, koje se često pravda religijom (Chaudhry, 2013), a mogu biti i implicitni kroz proces socijalizacije u kojem se formiraju poželjni modeli ženskosti i muškosti (Bordo, 1993) ili pak marketinškom komodifikacijom ženskog tijela koje se pretvara u robu i objekt poslovanja (Dworkin, 1974; Turčilo, 2017). Od strukturalističkog poimanja ženskog tijela kao teksta u koje se upisuju društvene norme i vrijednosti (Douglas, 1996) pa do poststrukturalističkog razumijevanja subjekta koje prolazi društveno „discipliniranje“ tijela (Bourdieu, 1977; Foucault, 1979) žensko tijelo su eksploatirale različite ideologije, i desničarske i ljevičarske. Na tragu Foucaultovih (1979) djela o tijelu i moći feministička kritika je krajem dvadesetog stoljeća usmjerila svoju pažnju na pitanja discipliniranja i modifikacije tijela, jer tijela u sebi sabiru društvene skripte i nose simbolička značenja upisana tokom socijalizacije (Davis, 1995), pa su zbog toga pogodna da se preko njih šifriraju i odašilju poruke i da se proizvode društveno prihvatljiva ili neprihvatljiva ponašanja i značenja.

Iako su u liberalnim društvima žene ostvarile građanska, politička i ekonomska prava i slobode, uključujući i pravo na raspolaganje vlastitim tijelom i seksualnošću, mehanizmi kontrole i reguliranja reproduktivnih prava, izgleda i ponašanja žene nastavljeni su suptilnijim formama konzumerističkih navika i potreba. To se, kako pojašnjava Jean Baudrillard (1998), ostvaruje putem različitih institucija i korporativnih sistema moći koji pred žene postavljaju zahtjeve i standarde izgleda i proporcija tijela, čemu se žene prilagođavaju kako bi bile prihvaćene. Andrea Dworkin

stoga zaključuje da „u našoj kulturi svaki dio ženskog tijela je tretiran i prekrojen. [...] Od glave do pete, svaka crta ženskog lica, svaki dio njenog tijela podvrgnuti su modifikaciji i promjeni“ (1974: 113-114). Sve to dodatno uključuje i definiranje i ograničavanje prostora fizičke i intelektualne slobode žene.

Patrijarhalna dominacija je dakle postojala i u predmodernim društvima, koja su bila organizirana kao ekstenzivne spolne zajednice, odnosno kao porodice i plemena, ali i u modernim društvima kartezijskog poimanja svijeta i binarnih rodnih politika i režima. Knjiga *Politika straha: šta desničarski populistički diskursi znače* (2020), čiji se prevod na bosanski jezik pojavio nedavno, također pokazuje rezilijentnost patrijarhata koji se kameleonskom prilagodbom transformirao u nove oblike potčinjavanja i izrabljivanja. Čitanje ove knjige bila je motivacija za ovaj rad, jer autorica Ruth Wodak daje odličan presjek desničarskih diskurzivnih strategija u Evropi i Americi koje se mogu povezati s antirodnim pokretom.

U suvremenim demokratskim društvima populistički diskursi desničarskih ideologija vrlo vješto koriste žensko tijelo i njegove reproduktivne kapacitete kao sredstvo za postizanje političkih ciljeva, a to su prije svega osvajanje moći u javnom prostoru promocijom politika pripadanja (Yuval-Davies, 2004), ali i bezočno razvlašćivanje i obespravljivanje građana i građanki (Harvey, 2012).

Glavni argument ovog rada je da diskurzivne prakse desničarskih populista kroz orodnjene strategije ne samo da homogeniziraju glasačko tijelo već i discipliniraju ženska tijela kao prostor vulnerabilnosti prema vanjskom, materijalnom svijetu. Koncept vulnerabilnosti koji predlaže Judith Butler važan je u razumijevanju odnosa prema tijelima koja su „fizički ovisna jedna o drugima, fizički vulnerabilna u odnosu na druge“ (2004: 22). Koristeći se u najvećoj mjeri sekularnim a ne religijskim argumentima u svojim orodnjenim strategijama desničari preko politika tijela, posebno preko pokrivenog tijela muslimanke (hidžab) i reproduktivnih prava, šalju ksenofobne i mizogine poruke svojim glasačima. Te poruke su najčešće kodirane i teško ih je prepoznati kao takve, a ponekad su vrlo jasno artikulirane, uz izgovore očuvanja vlastite kulture i vrijednosti. Desničarski populistički diskursi također su povezani s antirodnim pokretom koji od 1990-ih nastoji mobilizirati javnost protiv rodne ravnopravnosti iza koje se navodno kriju agende homoseksualizma i smrti.

Orodnjavanje strategija desničarskih populista

Desničarski populisti od kraja dvadesetog stoljeća intenzivno šire ksenofobiju, rasizam, islamofobiju i vrlo vješto rade na dehumaniziranju etničkih, rasnih, rodnih i seksualnih manjina. Desničari u Austriji, Poljskoj, Mađarskoj, Nizozemskoj i drugim zemljama sistemski i vrlo ozbiljno rade na svojim strategijama kako bi pridobili građane i građanke koji nisu desničari ili koji su neodlučni. Repertoar njihovog rada uključuje širok spektar aktivnosti, kao što su demonstracije, peticije, referendumi, kampanje na socijalnim mrežama i produkcija znanja i informacija koje odgovaraju desničarskim ideologijama. Oni djeluju unutar političkih partija, crkva, ali i u antirodnom pokretu koji okuplja veliki broj nevladinih organizacija (Paternotte i Kuhar, 2018).

U svojim nastojanjima desničarski populisti koriste neoliberalne elemente, protekcionističke, zaštitničke, pa čak i socijalističke, ovisno o situaciji koja zahtijeva pažljivo intonirane poruke. S obzirom na to da su ljevičarske ideologije izgubile kredibilitet i da se u suvremenim demokratskim društvima kroz privilegije zastupanja određenih grupa kreiraju sve veće nejednakosti, desničarski populisti popunjavaju prostor i nude izlaz. Međutim, izlaz koji nude građanima i radničkoj klasi nije raspodjela resursa, već ventiliranje frustracija zbog gubitka radnih mjesta i resursa. Radnicima i obespravljenima se kroz desničarke populističke diskurse nudi da artikuliraju sebe u javnom prostoru, ali tako što će njihova pažnja biti usmjerena na pitanja identiteta, vrijednosti, religije, a ne na suštinska pitanja razvlaštenosti i osiromašenja. To je, kako zaključuje Asim Mujkić (2020), „brutalan prelaz od 'su-vlasništva nad sredstvima za proizvodnju unutar instituta društvenog vlasništva' do 'su-udioništva u pripadanju ovoj ili onoj naciji', odnosno su-vlasništva nad 'nacijom'“.

Ruth Wodak (2020) pokazuje da desničari vrlo vješto perpetuiraju diskurse, kreiraju nove, ublažavaju određene diskurse, izmještaju, legitimiraju jedne a delegitimiraju druge. Kontekst je stoga vrlo bitan, jer primjerice francuski desničari u svojoj antirodnoj retorici nastoje pridobiti one imigrante koji glasaju za ljevičare a imaju konzervativnije svjetonazore tako što apeliraju na njihovu savjest u vezi s reproduktivnim pravima žena. Na ovaj način prilagođavaju svoje diskurse kontekstu i potrebama francuskog društva u kojem živi više od šest miliona muslimana. U mađarskom kontekstu primjerice desničarski populisti svoje poruke usmjeravaju protiv svih imigranata postavljajući i fizičke ograde s

bodljikavom žicom i zabranjujući tako prelazak granice ali i mentalne ograde tako što predstavljaju imigrante kao ugrozu evropske, kršćanske kulture i identiteta. Nizozemski kontekst je pak potpuno drugačiji, s pomjerenom antirodnom retorikom prema *homo*-nacionalizmu i *femo*-nacionalizmu (Bracke, 2012; Patternote i Kuhar, 2018). Rodna ravnopravnost je poprilično ostvarena u ovoj zemlji i onda većina građana ne bi prihvatila redukciju ostvarenih prava, ali ako se diskurs izmjesti onda se umjesto otpora prema feminizmu gradi diskurs *femo*-nacionalizma. U svojoj knjizi *U ime ženskih prava: uspon femo-nacionalizma* (2017) Sara Farris govori o tome kako su ne samo desničarski populistički već i feministice angažirane u stigmatiziranju muslimana koji provode opresivne politike tijela prema muslimankama. Na ovaj način, kako Farris ističe, političke i javne ličnosti iz različitih društvenih i političkih zajednica, koje su u jednoj vrsti konvergencije koja podrazumijeva fluidnost i nekonzistentnost, rade na marginalizaciji određenih grupa.

Ne treba zanemariti ni to da građani i građanke nisu puki objekti desničarskih ideologija iako se njihova pažnja vješto usmjerava u željenom pravcu različitim intoniranjem desničarskih populističkih diskursa kako ne bi postavljali pitanja šta su uzroci migracija i koju ulogu su njihove zemlje imale posebno u posljednjih pola stoljeća u ratovima na Bliskom istoku i drugim dijelovima Afrike i Azije. Što zbog orkestrirane proizvodnje straha, što zbog niskog nivoa političke i religijske pismenosti, što zbog očuvanja vlastitog komoditeta, pojedinci i pojedinke najčešće biraju defanzivne strategije koje se ponajbolje zrcale u sljedećim izjavama: „Nisam rasista ili nacionalista, ali ovi imigranti su necivilizirani i ne poštuju žene.“ „Zašto dolaze u Evropu, nismo ih zvali.“ Slične izjave mogu se čuti i u Bosni i Hercegovini u posljednjih nekoliko godina s povećanim prisustvom imigranata: „Nisam ja protiv njih, ali ima tu nešto čudno, sve mladi momci u snazi koji idu na Zapad, neko to namjerno tako usmjerava.“

Ruth Wodak u intervjuu za *Oslobođenje* (2020) sumira strategije desničara u četiri ključna koraka:

Prva strategija je „nacionalizam/nativizam/antipluralizam, što znači da se takve stranke pozivaju na navodno homogeni etnos (zajednica ili Volk) koji se često definira prema etničkim, čak i nativističkim (krvno zasnovanim) kriterijima“. Svi koji ne pripadaju dominantnom etnosu nisu poželjni. Druga strategija je poziv da se traga za „istinskom, direktnom demokratijom“, koja će navodno omogućiti stvarno učešće svih građana u

demokratskim procesima, a u suštini će samo dati više prava privilegiranim, a manjine će dodatno marginalizirati i obespraviti.

Treća strategija je promocija autoritarizma preko harizmatičnih lidera, poput Heidera u Austriji ili Le Pen u Francuskoj, koji se nameću kao spasitelji nacije i koji bi uveli red restriktivnim zakonima ili stavljanjem moratorija na zakone i ustav, kao što se sada događa u Mađarskoj s Orbanom na vlasti. Četvrta strategija je produbljivanje konzervativizma i prihvaćanje historijskog revizionizma, što se događa i na Balkanu kroz posvemašnje revizionističke projekte kojima se čak revitaliziraju fašistički pokreti i ideologije poražene u Drugom svjetskom ratu. Produbljivanje konzervativizma s fokusom na povratak tradicionalnih rodničkih politika i porodičnih vrijednosti ili makar zadržavanje postojećeg stanja ide u pravcu ograničavanja prava i slobode žena.

Rod kao analitička kategorija pomaže da se razumiju diskurzivne strategije desničarskih populista i važno je dekonstruirati procese orodnjavanja tih strategija koje vješto potkopavaju rodnu ravnopravnost i slobodu žena da raspolazu svojim tijelima, reproduktivnim i drugih resursima. Orodnjeni diskurs, kako Wodak pojašnjava, „s jedne strane, poziva na oslobađanje žena u skladu sa konvencijama o ljudskim pravima i usmjeren je protiv muslimanki i, s druge strane, ograničava ženska prava kroz tradicionalne kršćanske religijske vrijednosti usmjerene protiv slobode izbora abortusa i nezavisnog života...“ (2020: 186). Na različite načine desničarski populisti discipliniraju ženska tijela, ali su dva posebno zanimljiva: opsjednutost odijevanjem muslimanke u Evropi i zabrana abortusa u Americi.

Otkrivanje tijela Druge

Desničarski populisti u Evropi polariziraju rodna tijela na autohtona i migrantska, dobra i loša, naša i njihova, civilizirana i barbarska, moderna i nazadna. Na taj način neokolonijski seksizam se najeklatantnije izražava u instrumentaliziranju pokrivenog tijela muslimanke čija odjeća: hidžab (pokrivanje glave) i burka (pokrivanje lica) uznemirava „civilizirane“, čiste, bijele Evropljane i Evropljanke. Kako Wodak objašnjava, desničarskim populistima pokrivena muslimanka postaje „'Druga', koja simbolizira navodne prijetnje koje predstavlja islam, kao drugačija kultura i religija, sa drugačijim ritualima i običajima, i drugačijim načinom života“ (2020: 211). Sličnu izjavu dao je i nizozemski parlamentarac Geert Wilders,

koji je poručio glasačima: „Hajde da učinimo da Nizozemska ponovo izgleda kao Nizozemska. Te marame na glavama su doista znak opresije žene i znak podređenosti, znak invazije“ (Kortweg, 2013: 764). Na ovaj način se homogenizira građanstvo da ustane protiv invazije druge kulture koja je strana Nizozemskoj, a slika te kulture je pokriveno žensko tijelo. Desničarski antirodni diskurs brani tekovine postignute rodne ravnopravnosti restrikcijom prava na izbor muslimankama koje nose hidžab (Farris, 2017).

Od vremena globalne krize 2008. godine desničarske stranke mjerama štednje i restrikcijama imigracije nastoje homogenizirati evropski identitet koji je elitistički projekt i za koji do tada nisu mogli dobiti značajniju podršku svojih građana. Hidžab muslimanke koristi se kao sredstvo borbe protiv Drugih, koji ne dijele evropske vrijednosti (Wodak, 2020). Imigrante, a u većini su muslimani, optužuje se da žele uništiti kulturu i liberalne vrijednosti i slobode Zapada, ali i iskorištavati blagodati socijalno uređenih država, koje bi navodno bez imigranata funkcionirale bez ikakvih problema. Umjesto da se otvoreno suoče s nedostacima i propustima koje liberalne demokracije imaju s ekonomijom, traži se krivac izvana u kojeg će se upirati prstom za sve probleme s kojima se suočavaju mnoge evropske zemlje: nedostatak radne snage, starost populacije, niska razina nataliteta i sve veće raslojavanje na ekstremno bogatu manjinu koja preko korporacija kontrolira većinu.

Pokriveno tijelo muslimanke je poligon preko kojeg se biju političke, ekonomske i kulturološke bitke i pogodno je da se pretvori u objekt prijetnje za evropsku kulturu i vrijednosti. Da bi se otklonila ova prijetnja, potrebno je sakriti tijelo Druge i disciplinirati ga tako što će se u javnosti moći pojaviti samo otkriveno. Skrivanje kroz otkrivanje je način da se oduzme sloboda ženskom subjektu da bira koji dio svoga identiteta i na koji način ga može egzibirati u javnosti. Na ovaj način se pokazuje ne samo opresija dominantne većinske kulture prema manjinskoj islamskoj kulturi na Zapadu već i fizička vulnerabilnost muslimanskog pokrivenog tijela u odnosu na druge koji nastoje uredovati izgled tog tijela. Judith Butler (2004) stoga i naglašava da su naša tijela pod utjecajem društvenih i porodičnih normi koje mogu biti vrlo restriktivne u odnosu na subjektivnost i agentnost tijela.

Slična vrsta discipliniranja tijela muslimanke događala se početkom dvadesetog stoljeća u muslimanskim zemljama koje su, oslobađajući se od

kolonijalne vlasti Evrope, gradile nacionalne sekularne države u kojima je žensko tijelo u javnosti moralo biti otkriveno kao znak emancipacije i modernizacije. Reverzibilni procesi krajem dvadesetog stoljeća s jačanjem islamističkih pokreta tom istom tijelu nameću pokrivanje, također kao znak emancipacije, ali sada u islamskim okvirima (Badran, 2009; Spahić-Šiljak, 2012). Žene su uglavnom bile i ostale objekti modernizacije i emancipacije, i svaki pokušaj da pokažu svoju agentnost i pravo izbora da budu otkrivene ili pokrivene ograničavan je i sankcioniran. Žensko tijelo je u ovom slučaju iskorištavano u istom kulturološkom ozračju od različitih političkih ideologija tokom dvadesetog stoljeća, uz prividnu slobodu da odlučuje o sebi.

Takvu situaciju imamo i danas u Evropi, pa je Evropski sud pravde 2017. godine donio odluku da poslodavci mogu zabraniti svojim uposlenicima da nose „vidljive religijske simbole“, što se u najvećoj mjeri odnosi na muslimanke (El-Aabedy, 2017). Pod izlikom da spašavaju i oslobađaju muslimanke od opresivne religije, evropske države ih zapravo viktimiziraju i oduzimaju im slobodu izbora. Slična situacija dogodila se u Bosni i Hercegovini kada je Visoko sudsko i tužilačko vijeće donijelo odluku o zabrani isticanja vjerskih simbola u pravosudnim institucijama 2015. godine. To je dakako bilo upereno najviše protiv muslimanki s hidžabom kojima se zabranjuje rad u tim institucijama (Ljevak, 2016). Prema stavovima organizacija civilnog društva i vjerskih zajednica to je okarakterizirano kao kršenje prava na slobodu vjere i prava izbora, a prema stavovima pojedinih pravnih eksperata to je opravdano i skladu je s Evropskom konvencijom i nacionalnim pravom (Ljubas, 2016; Sali-Terzić, 2016). Ovisno o tome iz koje pozicije neko govori, ovakve intervencije pravdaju se kao pravo evropskih zemalja da primijene restrikcije kada smatraju da je ugrožena nacionalna sigurnost, nacionalno pravo i nacionalna kultura. Problem je što u tome učestvuju i feministice, koje iz svoje evropocentrične perspektive smatraju da je liberalni feminizam jedino validno sredstvo emancipacije, ne ostavljajući prostora da žene iz drugih kultura pokažu svoju agentnost na drugačiji način, o čemu je kritički pisala antropologinja Saba Mahmood (2005) u svom istraživanju ženskog pokreta u Egiptu.

Marine Le Pen primjerice vješto koristi državni sekularizam kao izgovor za discipliniranje tijela muslimanke i na taj način postavlja granice nacije i određuje politike pripadanja. Pripadati mogu samo oni koji se asimiliraju i izgube svoje kulturološke posebnosti, uključujući i religiju i pokrivanje

kao vidljivi marker delienacije muslimanke od drugih žena (Wodak, 2020; Jailani, 2006). Takvu vrstu delineacije ali i distance imamo i među muslimankama koje su pokrivene i one koje nisu pokrivene, kako unutar jednog kulturološkog ozračja tako i u odnosu jedne muslimanske kulture u odnosu na drugu (Spahić-Šiljak, 2014).

Međutim nisu samo muslimanke uhvaćene u zamku paternalističke brige za njihova prava, kako pojašnjava Wodak, već i nemuslimanke: „Koristi se 'opresija' muslimanki koju vrše njihovi muškarcima da se islam prikaže kao inherentno mizogin i opresivan, dok su slučajevi muslimana koji uznemiravaju i seksualno napadaju nemuslimanke pokrenuli nacionalističku reakciju utemeljenu na zaštiti naših žena“ (2020: 194). Desničari, dakle, koriste sve moguće resurse i vrlo brzo prilagođavaju strategije kako bi prijatnu predstavljenu u tijelu muslimanke učinili što plauzibilnijom. Dio građana koje je teže mobilizirati da napadaju muslimane samo zbog toga jer se islam predstavlja kao opresivan prema ženi bit će emotivno involviran onog momenta kada se u javnosti imigranti predstave kao opasnost za evropske bijele žene.

Rod (ni)je šifra za abortus

Orodnjene strategije u Americi usmjerene su više na pitanja očuvanja porodice, zabranu abortusa i kontracepcije i uporedo sprečavanje imigracije i nepoželjnih stranaca. Republikanci su abortus koristili kao jednu vrstu džokera (Wodak, 2020) za razračunavanje sa svojim političkim oponentima. Pitanje abortusa je ispolitizirano do te mjere da se političari postavljaju u ulogu čuvara moralnih kršćanskih vrijednosti koje uključuju i zabranu abortusa. Sve ovo je direktno povezano s jačanjem antirodnog pokreta.

Od 1990-ih antirodni diskursi se javljaju u Latinskoj i Sjevernoj Americi, a kasnije i u Evropi i Australiji. Dvije američke autorice se posebno ističu u javnosti: Dale O'Leary i Christina Hoff Sommers. Dale O'Leary objavljuje knjigu *The Gender Agenda: Redefining Equality* 1997. godine, a ranije i tekst „Gender: The Deconstruction of Women“, koji je poslužio kao osnovno štivo delegatima Vatikana na IV međunarodnoj konferenciji u Pekingu 1995. godine da razumiju pojmove rod, rodna perspektiva, i gender mainstreaming. O'Leary je kroz tekst površno i pogrešno interpretirala rodne teorije i pojednostavljenim, malicioznim objašnjenjima poslala poruku

Katoličkoj crkvi da je rod šifra za reproduktivna prava i homoseksualnost i da je rodna perspektiva na kojoj su insistirale međunarodne organizacije u Pekingu zapravo paravan za besplatnu kontracepciju, legalni pobačaj, promociju homoseksualnosti (seks bez djece), tečajeve spolnog odgoja radi poticanja seksualnog eksperimentiranja među djecom i učenje djece o kontracepciji i pobačaju, učenje da je homoseksualnost normalna i da su muškarac i žena isto (Anić, 2011: 81).

U svojim formulacijama O'Leary se najviše oslanjala na stavove filozofkinje Christine Hoff Sommers, koja u svojoj knjizi *Who Stole Feminism?* (1994) okrivljuje marksističke feministkinje za uništavanje dobrog feminizma, i to onog klasičnog liberalnog koji se pozicionirao do 1960-ih, a ne rodnog feminizma koji se bori protiv patrijarhata i zahtijeva interseksionalnu analizu položaja žena i manjina, i koji kroz ženske i rodne studije na univerzitetima razara heteroseksualni normativ i moralne vrijednosti (Ibid., 71-73). Na ovaj način obje autorice podilaze Katoličkoj ali i evangeličkim crkvama u Americi i drugim vjerskim zajednicama koje podržavaju agende desničarskih populista, jer je to način da zauzmu dio moći u javnom prostoru. Uvodeći nove pojmove kao što su „rodni feminizam“ i „rodna ideologija“, koje ove i druge autorice predstavljaju kao prijetnju „prirodnom“ poretku stvari, one omogućavaju desničarskim populistima da u sprezi s crkvama i vjerskim zajednicama rodnu ravnopravnost definiraju kao skrivenu agendu za uništavanje tradicionalne porodice. O tome je još 2011. godine pisala Rebeka Jadranka Anić u svojoj knjizi *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, koja je najavila sve ono što će se događati posljednjih godina u Hrvatskoj ali i na Balkanu.

Koristeći pojam „rodna ideologija“, desničarski pokreti i političke partije izbjegavaju eksplicitno napadati LGBTIQ jer je to zakonom zabranjeno. Svoje argumente intoniraju sekularnim a vrlo rijetko religijskim argumentima, pa tako neće reći da su istospolni brakovi grijeh ili u suprotnosti s religijskim učenjem crkve, već će argumentirati da je to protiv prirodnog poretka stvari (Campoy, 2016).

Magične riječi koje desničarski populistu koriste u svojim nastupima su: tradicija, porodica, brak, priroda, abortus, kontracepcija, heterofobija, kršćanofobija i druge. Kad god nemaju argumente da odgovore na ekonomske i političke probleme, dovoljno je pozvati se na jednu od ovih riječi da pažnju preusmjere na drugu stranu. Uzburkavanjem emocija

glasača postiže se željeni efekt, jer će sva frustracija biti usmjerena na one koji zagovaraju rodnu ravnopravnost, što je u interpretaciji desničarskih populista zapravo odobravanje kontracepcije, abortusa i homoseksualnih brakova.

Debata o reproduktivnim pravima intenzivno se vodi od 1960-ih, kada feministički pokret traži da se zakonima i međunarodnim normama ženama osigura sloboda izbora i pravo raspolaganja tijelom i zdravljem. Iako je Kairska deklaracija 1994. godine situirala reproduktivna prava kao neodvojivi dio temeljnih ljudskih prava, što podrazumijeva i to da države omoguće kroz zdravstveni sistem sigurnu kontracepciju i abortus (Reilly, 2009), snažan antirodni val je pokrenut protiv zagovornika reproduktivnih prava. U središtu diskursa rodne ideologije, kako je antirodni pokret okarakterizirao borbu za reproduktivna prava, abortus ostaje i danas „vruća“ tema koju koriste desničarski populistički – rasprave u Španiji i Poljskoj o usvajanju zakona protiv abortusa (Patternote i Kuhar, 2018). Katolička crkva je posebno zainteresirana za ova pitanja, pa je i papa Ivan Pavao Drugi abortus nazvao „kulturom smrti“ (Ibid.).

U istraživanju provedenom u 13 zemalja Evrope pokazano je da se antirodne kampanje koje vode različite organizacije koriste sekularnim a ne religijskim argumentima kako bi bile što uvjerljivije i prihvatljivije za javnost. Tako će vrlo ugledne javne ličnosti koje čak i nisu zagovornici desničarskih politika izjavljivati da su stvari „otišle predaleko“ i da su vrijednosti većine ugrožene zahtjevima manjine. U svojim istupima će strategijom zamjene teza govoriti o tome kako je većina ušutkana i kako moćni homoseksualni lobiji vladaju i nastoje uništiti tradicijske vrijednosti koje baštine (Ibid.). Slične strateške poteze mogli smo vidjeti u Sarajevu 2019. godine u vrijeme Parade ponosa, što je bila prilika za desno orijentirane političke struje da učvrste svoje pozicije u glasačkom tijelu (Erjavec, 2019). Prije Parade ponosa nevladine organizacije islamskog opredjeljenja organizirale su dva skupa u Sarajevu kako bi pokazale da imaju pravo zagovarati tradicionalne porodične vrijednosti i da je, kako islamski teolog Sanin Musa kaže, „poražavajuće da se apsolutna većina povuče pred apsolutnom manjinom homoseksualaca“ (M. A., 2019).

Putem kontrole rađanja i kontrole tijela i zdravlja žene desničari u principu ne pokazuju interes da zbrinjavaju djecu rođenu izvan braka ili djecu koja žive s jednim roditeljem, uglavnom s majkama, niti da rješavaju pitanja nasilja u porodici i pitanja manjina koje žive na rubu

siromaštva. Umjesto da pažnja bude usmjerena na brigu o radnicima i onima koji su zanemareni i osiromašeni, lakše je gromoglasnom retorikom izražavati zabrinutost za moral porodice i društva koje dozvoljava abortus i kontracepciju i još podržava politiku useljavanja imigranata. Slična retorika mogla se vidjeti u Hrvatskoj i još nekim evropskim zemljama kada je usvajana Istanbulska konvencija kojom se od država traži da putem svojih mehanizama zaštite žene i djecu od nasilja u porodici. Manipulacijom građana, poluinformacijama i iskrivljenim tumačenjem pojma rod i rodne perspektive Istanbulska konvencija je predstavljena kao prijetnja porodici i braku (Turčin, 2018).

Analizirajući istupe američkih republikanaca, Ruth Wodak (2020) pokazuje da političari raspravljaju o vrijednostima a ne o konkretnim politikama vlade. U istu ravan stavljaju kontrolu rađanja i abortus s oružjem, optužujući društvo da je nemoralno jer omogućava ženama korištenje pilula protiv začeca i abortus, kojim se ubijaju nerođena djeca kao što se oružjem ubijaju ljudi. Pozivajući se na paušalne statistike istrgnute iz konteksta o abortusu i djeci rođenoj izvan braka, desničarski populisti apeliraju na građansku i vjerničku savjest ukazujući na opasnosti koje vrebaju tradicionalnu porodicu i religijske vrijednosti. Ove pojednostavljene poruke, izvučene iz konteksta, koje namjerno zamagljuju cijelu sliku rasprava o reproduktivnim pravima, pogodan su alat desničarima da pridobiju mase glasača čija je i politička i religijska pismenost na vrlo niskoj razini.

Međutim, kada ljudi vide svoje crkve i vjerske zajednice kako podržavaju desničarske populiste u ovim pitanjima, onda se ohrabruju da čine nasilje protiv žena koje žele abortus ili protiv ljekara kojih ih obavljaju, a zatvaraju oči nad nasiljem u porodici. U tome također vide opravdanje za napade na imigrante ili nasilje na rasnoj ili religijskoj osnovi. Manipulacija i reduciranje poslanja crkve i vjerske zajednice na dnevnu politiku i politikantstvo otvaraju prostor za reafirmiranje nacionalizma, fašizma, šovinizma, rasizma, antisemitizma, islamofobije i drugih ideologija koje zagovaraju čistunstvo nacije, etnije, ili neke druge grupe.

Umjesto da se ograđuju od ovakvih dnevno-političkih projekata, crkve i vjerske zajednice vrlo često postaju saveznici desničarskim populistima kad god oni izgovore čarobne riječi: tradicija, vrijednosti, identitet, porodica, natalitet, dignitet.

Zaključak

Desničarske strategije uspijevaju glasnim manipulativnim porukama o prijateljstvu koje dolaze izvana skrenuti pažnju javnosti s pravih problema Evrope i Amerike – ekonomije, raslojavanja društva, nestajanja srednje klase, siromaštva rasnih i etničkih manjina, pada nataliteta, ekoloških katastrofa i drugo. U toj kakofoniji gromoglasnih dušebrižnika za domovinu, identitet i vrijednosti vrlo vješto se koriste dvije orodnjenije strategije napada kojima se discipliniraju ženska tijela: pokriveno tijelo muslimanke u Evropi, koje je sinonim za opresiju i nazadnu kulturu i običaje muslimana, i tijelo žene koja traži pravo na kontracepciju i abortus u Americi, što se izjednačava s ubistvom i proglašava skrivenom šifrom za homoseksualizam. Desničarski populizam ovim dvjema ali i drugim strategijama pridobija glasačko tijelo koje nije politički ni religijski niti rodno dovoljno osvijesteno.

Literatura:

- Anić, Rebeka Jadranka. 2003. *Više od zadanog. Žene u crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*. Split: Franjevački institut za kulturu mira.
- Anić, Rebeka Jadranka. 2011. *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Badran, Margot. 2009. *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*. Oxford: Oneworld Publications.
- Bordo, Susan. 1993. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and the Body*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Bourdieu, Pierre. 1997. *Outline of a Theory of Practice*. Translated by Richard Nice. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Bracke, Sarah. 2012. From “Saving Women” to “Saving Gays”: Rescue Narratives and Their Discontinuities. *European Journal of Women's Studies*, 19 (2), 237-252.
- Butler, Judith. 2004. *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- Campoy, Ana. A. 2016. Conspiracy Theory About Sex and Gender is Being Peddled Around the World by the Far Rights, *Quartz*. Novembar, 2016. Pristupljeno 20. aprila 2020. <https://qz.com/807743/conservatives-have-created-a-fake-ideology-to-combat-the-global-movement-for-lgbti-rights/>

- Chaudhry, S. Ayesha. 2013. *Domestic Violence and the Islamic Tradition*. Oxford: Oxford University Press.
- Davis, Kathy. 1995. *Reshaping the Female Body: The Dilemma of Cosmetic Surgery*. New York-London: Routledge.
- Douglas, Mary. 1996. *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*, New York: Routledge.
- El-Aabedy, Nihad. 2017. "How does the EU hijab Ruling Affect Muslim Women?" Al Jazeera, mart 2017. Pristupljeno 18. aprila 2020. <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/03/eu-hijab-ruling-affect-muslim-women-170316073040916.html>
- Dworkin, Andrea. 1974. *Woman-Hating*. New York: Dutton.
- Erjavec, Dragana. 2019. Prijetnje i govor mržnje pred prvu Paradu ponosa u Sarajevu, Slobodna Evropa, septembar. Pristupljeno 18. aprila 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/parada-ponosa-sarajevo/30150349.html>
- Farris, R. Sara. 2017. *In the Name of Women's Rights: The Rise of Femonationalism*. Durham-Lodon: Duke University Press.
- Foucault, Michael. 1979. *Discipline and Punish*. Prevod: Alan Sheridan. New York: Vintage.
- Harvey, David. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hoff Sommers, Christina. 1995. *Who Stole Feminism? How Women Betrayed Women*. Avon MA: Simon & Schuster; Revised ed. Edition.
- Jailani, Yusuf. 2016. „The Struggle of the Veiled Woman: 'White Saviour Complex' and Rising Islamophobia Create a Two-Fold Plight,“ *Harvard International Review*, 37.2. 11-11.
- Korteweg, C. Anna. "The 'headrag tax': impossible laws and their symbolic and material consequences", *Social Identities – Journal for the Study of Race, Nation and Identity*, 19. 6. 2013, 759-774.
- Kuburić, Zorica. 2001. „Muškarac i žena u religiji i realnom životu“, str. 139-169. U Jovanović, Bojan, ur. *Muškarac i žena*. Beograd: Gutenbergova galaksija.

- Ljevak, Kristina. Hidžab kao stvar izbora, *Diskriminacija*, Media Centar, 12. februar 2016. Pristupljeno 15. aprila 2020. <https://diskriminacija.ba teme/hid%C5%BEab-kaostvar-izbora>
- Ljubas, Zdravko. 2016. „BiH sudovi bez vjerskih obilježja“. Deutsche Welle, 30. januar 2016. Pristupljeno 15. aprila 2020, <https://www.dw.com/hr/bih-sudovi-bez-vjerskih-obilje%C5%BEja/a-19013389>
- M. A. 2019. Sanin Musa: „Očekujem nekoliko stotina ljudi na skupu protiv Bh. Povorke ponosa“. Klix.ba. Pristupljeno, 18. aprila 2020. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/sanin-musa-ocekujem-nekoliko-stotina-ljudi-na-skupu-protiv-bh-povorke-ponosa-u-sarajevu/190828108>
- Mahmood, Saba. 2005. *Politics of Piety. The Islamic Revival and The Feminist Subject*. Princeton-Oxford, Princeton University Press.
- Mujkić, Asim. 2020. „Od su-vlasništva nad sredstvima za proizvodnju do su-vlasništva nad svojom nacijom.“ Portal Tačno.net. maj 2020. Pristupljeno, 15. maja 2020. <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/asim-mujkic-od-su-vlasnistva-nad-sredstvima-za-proizvodnju-do-su-vlasnistva-nad-svojom-nacijom-4404>
- O’Leary, Dale. 1997. *The Gender Agenda: Redefining Equality*. Open Library: Vital Issues Pr.
- Patternote David i Kuhar, Roman. 2018. „Disentagling and Locating the Global Rights: Anti-Gender Campaigning in Europe,“ *Politics and Governance*, Volume 6, (3), 6-19.
- Reilly, Niamh. 2009. *Women's Rights*. Cambridge: Polity Press.
- Sali-Terzić, Sevima. 2016. „Manifestacija vjerskih uvjerenja u pravosuđu: legitimno ograničenje ili diskriminacija?“, *Central and Eastern European Online Library*. Fondacija Centar za javno pravo. Pristupljeno, 6. novembra 2020. <https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=571354>
- Schultz, Andreas. 2020. Ruth Wodak: „Pomjerile su se granice onoga što se može reći“, *Oslobodjenje*, 13. januar 2020. Pristupljeno, 14. aprila 2020. <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/ruth-wodak-pomjerile-su-se-granice-onoga-sto-se-moze- reci-521396>
- Spahić-Šiljak, Zilka. 2014. “Nation, Religion and Gender”. Str. 185-201. U Ognjenovic Gorana & Jozelic Jasna ur. *Politicization of Religion – The Case of ex-Yugoslavia and Its Successor States*. London: Palgrave Mcmillan.

- Spahić-Šiljak, Zilka. 2010. „Images of Women in Bosnia, Herzegovina, and Neighboring Countries, 1992-1995“. Str. 213-226. U Faegheh Shirazi, ur. *Muslim Women in War and Crisis: from Reality to Representation*. Austin: University of Texas Press.
- Spahić-Šiljak, Zilka. 2007. *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici*. Sarajevo: IMIC Zajedno – CIPS Univerziteta Sarajevo – TPO Fondacija.
- Turčilo, Lejla. 2017. *(P)ogledi o medijima i društvu: članci, eseji, istraživanja*. Sarajevo: Vlastita naklada. Pristupljeno 15. aprila 2020. https://www.academia.edu/33671403/Pogledi_o_medijima_i_drustvu_knjiga_2017
- Turčin, Kristina. 2018. Razotkrivamo šest neistina o letku kojim se poziva na odbacivanje Istanbulske konvencije. Od muškaraca u ženskim zahodima do bespolnih muškaraca, *Jutarnji list*, 20. mart 2018. Pristupljeno 15. aprila 2020. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/razotkrivamo-sest-neistina-u-letku-kojim-se-poziva-na-odbacivanje-istanbulske-konvencije-od-muskaraca-u-zenskim-zahodima-do-bespolnih-vanzemaljaca/7152324/>.
- Yuval-Davis, Nira. 1997. *Rod i nacija*. Prevod s engleskog Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka.
- Wodak, Ruth. 2020. *Politika straha: šta desničarski populistički diskursi znače*. Prevod s engleskog Aida Spahić. Sarajevo: Udruženje Mreža za izgradnju mira.
- Woolstonecraft, Mary. 1999. *Obrana ženskih prava*. Prevod s engleskog Marina Laustek. Zagreb: Ženska infoteka.

Sociološke karakteristike nastanka i razvoja osnovnih elemenata stripa

MERIMA ČAMO¹

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U tekstu je sociološkom analizom, pored ostalih, obuhvaćen najvažniji segment stripa – proces nastajanja strip junaka koji više od jednog stoljeća, u različitim varijantama, egzistiraju u fikcionalno-narativnom i likovnom svijetu. Odavno se nazire potreba znanstvenog pristupa ovoj umjetničkoj oblasti, ali ne na način „oslobađanja stripa od vladavine pojma“, već smjelijim pristupom nadasve kreativnim procesima kojim se dolazi do predmeta strip preokupacije s određenom, primarno estetskom i edukativnom vrijednošću. Strip kao medij uspješno odgovara na izazove koje postavlja tehnologizacija svakodnevnog života, pri čemu, kroz procese prilagođavanja novim kulturnim potrebama, nastoji sačuvati svoj umjetnički integritet. Svojom originalnom mnemotehnikom i kvalitetnim sadržajima u stilskom, konceptualnom i vizualnom pogledu strip se uspješno izborio za svoje mjesto u multikompleksnom umjetničkom svijetu.

Glavne riječi: umjetnost, strip, superjunaci, film, Internet

Sociological Characteristics of Establishing and Developing the Basic Elements of Comics

Summary: The text includes sociological analysis of, inter alia, the most important element of any comic – the process of emergence of comic book heroes, which have existed in various forms in the world of fictional narratives and fine arts for more than a century. There has long been a need for a scientific approach to this artistic field, one that would not “release comics from the rule of concept” but would take a bolder approach to these highly creative processes that produce the subject who preoccupies the comic with a certain, primarily aesthetic and educational value. Comics as a medium successfully respond to challenges posed by increasingly technology-driven everyday life and, through the process of adaptation to new cultural needs, strive to keep their artistic integrity. With their original mnemonics and quality in terms of style, concept and visual content, comics have successfully secured their place in a multi-complex art world.

Key words: art, comic book, comic book heroes, superheroes, motion picture, Internet;

---

¹ merima.camo@fpn.unsa.ba

„Uvod“ u umjetničku formu stripa

Umjetnost kao patrona, zaštitnica i pokroviteljica osigurava stvaralačko utočište kiparstvu, slikarstvu, muzici, književnosti, pozorištu, arhitekturi, plesu, filmu, fotografiji, stripu i performansu. Svaka od navedenih vrsta umjetnosti u sebi sadrži različite podvrste koje podliježu temporalnosti (tendencija da se u umjetničkom izrazu odražava period i društveni realitet), društvenom auditoriju (realiziranje ideje u konkretnu, po mogućnosti, utilitarnu formu), mehanizmima kreativne samoodrživosti (originalnost, fluentnost, fleksibilnost, adaptivnost itd.), zasićenosti prepoznatljivim sadržajem (obilježja prepoznatljiva i razumljiva publici), istraživačkoj ambiciji (prevazilaženje postojećih iskustava i traganja za novim estetskim doživljajima) te kritičkoj percepciji (kompetencija uočavanja i isticanja estetskih pomaka kroz stvaralačko mišljenje bez utjecaja estetskog konzervatizma i medijskog elitizma) (Tatarkjevič, 1980: 55). Kao sociokulturološki reaktiv umjetnost fiktivno izmiruje suprotnosti i na specifičan način rješava probleme koji stoje pred čovjekom; ona je riješila suprotnost duha i materije, općeg i pojedinačnog interesa (svako može sudjelovati u umjetničkom svijetu), slobode i nužnosti u ljudskoj djelatnosti (slobodno određivanje uloge stvarima, ljudima i zbivanjima na osnovu imaginacije, i to na način koji odgovara umjetničkoj viziji) itd. Unutar kulturnog horizonta svako od umjetničkih polja teži ka očuvanju integriteta originalnošću i konstantnim samopropitivanjem svojih granica. Jedno od takvih je i strip. Kada je sredinom prošlog stoljeća francuski novinar, urednik i pisac Francis Lacassin valorizirao strip kao devetu umjetnost, istodobno je pokrenuo polemički diskurs i apologiju stripa (Horn, 1991: 30). Naime, svoje ozvaničenje i popularizaciju moderni strip duguje dnevnim novinama i naklonosti čitatelja, što podrazumijeva konstantnost u njegovoj prezentaciji, odnosno potrebu da se strip radi isključivo u svrhu masovne distribucije. Jednom prepoznat kao komercijalni medij, s jednim ili dva kaiša humorističko-karikaturalnih sadržaja koji će popuniti štamparski papir lošije kvalitete (eng. *pulp*) i povećati tiraž, strip je postavljen u čvrsti kalup stereotipa. Međutim, ispostavilo se da je ta klišeiziranost ikonično-verbalnog sadržaja, od kojeg je ovaj medij i sačinjen, otvorila put široj afirmaciji stripa. Njegovo minoriziranje u zbilji etabliranih umjetnosti poput slikarstva, književnosti i filma relaksirat će neprestani čitateljski interes za novim strip junacima te uvriježena čitateljska praksa podsticana strip produkcijom (Duncan i Smith, 2009:

26). Ta „umjetnost nadohvat ruke“ tokom vremena se odmakla od svoje *pulp* matrice, razvijajući se samostalno žanrovski, tematski, konceptualno, stilistički itd., sazrijevajući u univerzalnom ateljeu bez prostornih ograničenja. Strip je smjelo zašao u dimenzije „visoke“ kulture rezervirane za krugove obrazovne elite, i to kapitalom masovnog medija i iznimno velikom popularnošću (razumljivost i pristupačnost za svakoga), koja je jedno od obilježja „niske“ kulture. Prisjetimo se Roya Lichtensteina, jednog od najutjecajnijih američkih umjetnika (predstavnik pop arta) i njegovih slika utemeljenih na stripovima, koje su, kako tvrde kritičari, izmijenile historiju moderne umjetnosti. Sedma umjetnost je, opet, strip tretirala kao „zamrznute filmove“, što će se potvrditi značajnim brojem filmskih adaptacija, posebno epizodno-narativnih strip izdanja. U oblast književnog stvaralaštva strip, između ostalog, ulazi u formi grafičke novele, a jedna od njih je *Poema o stripu* iz 1969. godine autora Dina Buzzatija, koja je svojevremeno ocijenjena kao vrhunsko djelo ovog književno-likovnog žanra. Prema Ceriću (2019: 5), „iako dugo osporavan i smatran inferiornom umjetničkom formom u odnosu na slikarstvo, književnost ili film, često identificiran kao šund literatura, strip se, počevši od sedamdesetih godina, kada se zaoštrava debata između zagovornika 'visoke' i 'niske' kulture, izborio za status autohtone umjetnosti (tzv. devete umjetnosti), te kao utjecajan i priznat masmedijski proizvod danas ima svoje nezaobilazno mjesto u savremenoj pop kulturi“.

Suptilna standardizacija stripa

Hrapović (1985: 13) navodi da je „strip najmasovnija crtana literatura na svijetu, vizualni medij čiji se osnovni, odnosno glavni, način izražavanja ideja realizira nizom sličica, rijetko bez teksta, koje povezane stvaraju jednu cjelinu i zaseban narativni žanr“. Upravo taj slijed crteža koji prikazuje neku priču strip svrstava u jednu od najneobičnijih vidova umjetnosti, umjetnosti pune šarma, lepršavosti, nadahnuća, a istovremeno visoke ozbiljnosti, narativne zrelosti, s neuhvatljivim dramskim obrtima, bilo da se radi o likovnom ili literarnom dijelu umjetnosti. Likovno-literarna naracija stripu dodjeljuje obilježja receptivnog, originalnog i atraktivnog djela, čime se ono diferira od poznatih modela ispričanih priča kroz klasičnu literaturu ili film. Dinamičan je, a istovremeno statičan! – dinamičan ekspresivnom fabulom, a statičan fiksacijom pažnje posebno osmišljenim prizorima u scenama ili kadrovima. Strip kako u crtačkom tako i u scenarističkom

dijelu ne trpi nedostatke. Dobar crtež ne može podržati loš sadržaj – scenarij, niti najbolji scenarij može podići cjelokupnu kvalitetu lošeg crteža. Općenito gledajući, čini se upitnim, bar kada je riječ o standardima za dodjelu statusa strip umjetnika, šta dominira u toj krajnje kreativnoj nominaciji: umjetnički dar koji reagira i stvara u trenucima inspiracije i/ili višegodišnje usvajanje znanja, te postizanje tehničko-umjetničke vještine u kojoj se strip izvodi. S kvalitativnog aspekta strip možemo svrstati u nekoliko grupa, a najvažnije su tri: autorski stripovi – složena i jedinstvena djela istaknutih umjetničkih preferencija koja pobuđuju estetsko i edukativno iskustvo, zatim ono što nazivamo „industrijskim“ stripom – serijski obezličeno ostvarenje komercijalnog karaktera, i fanzinski strip, strip koji realiziraju početnici i objavljuju ih u fanzin izdanjima, uglavnom malih tiraža, ali bitnih za razvoj pojedinca nadarenog talentom za crtanje. Strip se, u likovnom i sadržajnom smislu, dijeli i na takozvani ozbiljni, realistički i karikaturni strip. Kao fikcionalno-narativna forma, ozbiljni strip se tematski fokusirao na populaciju odraslih, dok realistični zastupa sferu stvaralaštva u kojoj prednjači avanturistički strip (uozbiljuje ga američki strip umjetnik Harold Rudolf Foster prijenosom temeljnih odrednica literarnog djela u strip – *Tarzan*). Karikaturni strip oslanja se na portretnu i situacijsku (odraz okolnosti i prilika u koje strip umjetnik situira lik) karikaturu koja konotira ironiju, duhovitost, metaforu itd., kao i „žaoke mudrosti“ usmjerene na konkretne, prvenstveno intrigantne događaje i vrijeme u kojima se ti događaji odvijaju. Nerijetko su se karikaturne pasice nazivale „čarolijom novinarstva“, čija je osnovna uloga bila da brani čovjeka, pravdu i istinu, te s tih pozicija kreću dogodovštine prvog pravog novinskog stripa i strip junaka uopće – *Žutog dječaka* iz 1895. godine. Njegov autor Richard F. Outcault, znajući snagu karikature iz tog doba, karikaturnim stripom, može se reći britko, na ironičan način, prikazuje život djece iz siromašnog kvarta New Yorka. Svojim satiričnim komentarima, parodijama i izrugivanjem negativnih pojava Žuti dječak, karikirani, klempavi, jednozubi dječak u žutom noćnom haljetku (pidžami), odraslima ukazuje na sve nedostatke u ondašnjem američkom društvu, što nailazi na nevjerovatno odobravanje svekolike američke javnosti. Uz navedeno, potrebno je spomenuti da su zastupljena i strip izdanja u kojima se kombiniraju karikatura i realistični strip (npr. komički strip *Alan Ford*). Mada se pojedini teoretičari zalažu za anuliranje podjela u stripu, činjenica je da to ovisi o stavu samih autora odnosno strip umjetnika koji svojim djelima mogu dodijeliti neka od navedenih obilježja (Hrapović, 1979: 4-6).

Strip (r)evolucija – dječčić s naracijom na žutom haljetku

Na početku, crtani nizovi su se nerijetko etiketirali kao slučajni, serijski, komercijalni i zabavni proizvodi žute štampe (petparačkih i jeftinih dnevnih novina) jer su nastali u ozračju masivizacije kulture. Prije toga su se pojavljivali kao ilustracija u periodičnim časopisima i/ili su pronašli svoje mjesto u nekoj od rijetkih, pojedinačnih izdanja (npr. dječije knjižice). Strip autori su prodavali prava na svoja djela, što umnogome govori o njihovoj percepciji ilustracija kao jednokratnog uspjeha kreativnog pregnuća. Pojedini poznavaoци stripa, opet, ističu kako je iza određivanja novčane vrijednosti crtačkih projekata stajala želja da se njihovo djelo učini javnim, pristupačnim i prepoznatljivim. Dakle, moderni strip svoje početke vezuje za novine – dnevnikе, dnevna izdanja, tokom perioda kada monopolizaciju tog medija od povlaštenih uzurpiraju silnice konkurencije, segmentacije, tabloidizacije, masivizacije itd., što je stvorilo potrebu za novom medijskom strategijom, većom otvorenošću za drugačije sadržaje i dostupnošću širem krugu čitatelja. Upravo ta kulturološka vrenja će postati dinamična dionica za daljnji razvoj i usavršavanje stripa (Bogdanović, 2006: 16).

Popularnost i komercijalni proboj koje je stekao strip *Žuti dječćak* (*The Yellow Kid*), objavljen u jednom od novinskih izdanja (*New York World*) Josepha Pulitzera pred sam kraj pretprošlog stoljeća, stvorili su klimu kompetitivnosti, koja će u konačnici rezultirati drastičnom povredom etike izdavaštva. Naime, poduzetni izdavač William Randolph Hearst uspješno je vrbovao čitavu umjetničko-grafičku postavu *Žutog dječćaka*, uključujući Outculta, za rad u svom listu *New York Journal American*. Ova beskrupulozna američka saga o (pre)moći, u ovom slučaju tek *ozvaničenog stripa* i nad stripom, kao i njegova simultana produkcija i objavljivanje u oba lista (*New York World* s novim saradnicima), okarakterizirana je kao novinarstvo *žutog djeteta* (*Yellow-Kid Journalism*), odnosno *žuta štampa*.

Senzacionalizam koji je na poseban način promovirao moderni strip donekle je zasjenio rodonačelnike evropske strip produkcije tog perioda, ponajviše eksponirane na tlu Švicarske (Rodolphe Töpffer – kreator karikatura u kadru s naracijom), Njemačke (Wilhelm Busch – autor ilustrirane priče u stihovima *Max und Moritz / Maks i Moric* iz 1865) i Francuske (Georges Colomb – Christophe – potpisuje *Le Famille Fenouillard / Porodica Fenouillard* iz 1889) (Cerić, 2013: 44-48).

Stripovska alhemija u mekom uvezu (trade paperback)

Poput većine kulturnih elemenata, i strip je, tokom vremena, prošao kroz složene procese razvoja u tehničkom, idejnom i izvedbenom smislu, te zauzeo zaslužno mjesto u umjetničkom svijetu. Strip već dugo nije potencijalna umjetnička forma, nego autohtoni medij. Ipak, njegova utvrđena struktura oplemenjena je neprotumačivom ali misaono dokučivom „strip alhemijom“ (Munitić, 2006). Svaki pokušaj da se ona odgonetne dragocjen je doprinos boljem sagledavanju stripa, prevashodno kao medijske kompleksnosti, pa tek onda kao umjetničkog izraza.

Revnosnim povlačenjem linija različitih oblika i simbolike te usmjerenošću ka svijetu Optimuma i/ili Distopije, čovjek stvara svojevrsnu (mikro) umjetnost prirodenu njegovoj somatskoj i ekspresivnoj strukturi. Dakle, on je uprizoruje kroz svoj sopstveni lik. Poosobljenje proizlazi iz ljudske težnje da se apstraktno ne (p)otisne u zaborav, materijalno ne apsorbira u prirodi, strahobalno razotkrije, opsjena prevaziđe, da natprirodno postane blisko a čuvstveni ton preraste u umjetnički izraz. Međutim, ako se uzme u obzir činjenica da je antropološki status čovjeka biološki ograničen, a njegovo mjesto i uloga u društvu determinirani nizom faktora na koje on ne može izravno utjecati, za očekivati je bilo da to poosobljenje željno nesputanosti počinje odvažnije zadirati u figurativne zakone preoblikujući misli u crteže. Ta stvaralačka forma u kojoj vlada kodeks pentimenta i laviranja, akromatska i/ili obojena, eidetski uobličena omogućava ideji, talentu i kreativnoj usredotočenosti da oslika priču koja spaja *nadahnute realnim i fikciju* u liku strip junaka. Situirani u statične okvire (kvadrate), junaci oživljavaju sinopsis u korektivu, scenarij u vizualizaciji i iskre inventivnosti u dojmljivim, zanimljivim, originalnim kadrovima. Priče se uprizoruju kroz prizmu određenog razdoblja i prostora, stvarnog, izmišljenog, ovisno o zamisli autora, te se likovi alociraju u prošlo i/ili buduće vrijeme. Prezentska osnova podrazumijeva period i efekte drugog tehničkog vala: supstitucije i inovacije, te jednu novu sociokulturnu klimu u kojoj, uostalom, i nastaje koncept stripa (Gombrich, 1980: 240).

Iz navedenog proizlazi pitanje kakvi procesi i stanja predisponiraju strip sinesteziju. Subjektivni misaoni sadržaj, ploha, olovka, umjetnička obrada pokrenuli su čaroliju komičke trake (stripa) onog momenta kada je čovjek senzibilizirao svoju sveukupnu socijalnu egzistenciju na način da relaksira vrijednosne pozicije poput superiornosti u prirodi, društvu i mišljenju. Naime, osvjedočenje u samovažnosti priziva neuspjeh jer balansira na rubu

podređenosti. Ljudska nadmoć je u neprestanom dosluhu s nemoći da se ostvare i zabilježe postignuća koje diktira sveprisutni *Progressus*. S druge strane, postignuća, dosegnuta ili ne, ujedno su i iskustveni podsjetnici da čovjek ne može nadmudriti svoje biološko i socijalno biće. U toj spoznaji krije se feltonovska iskra koja iluminira svijet stripa. Aktivitet strip junaka odraz je ljudske tendencije da se tuš tehnikom zaustavi prolaznost, održi zdravlje, anuliraju problemi, prestanu konflikti, ukine siromaštvo, sačuva sloboda; *fictional character* je sve što čovjek želi da bude – zaigrano dijete, uzorna osoba, misionar, ratnik, junak, pustolov, romantičar, znanstvenik itd. (Tomić, 1985: 40). Prisetimo se strip junaka (osim princa Valianta) koji nikad ne stare, markantno izgledaju, rijetko konzumiraju hranu i piće, imuni su na bolesti, ozljede brzo zacjeljuju, ne pokazuju strah, rijetko se ljute, nemaju potrebu za snom, ne pristupaju bračnoj zajednici, uvijek su u pokretu, spremni za akciju, pobjeđuju zlo. Prepoznatljivi su po svom integritetu, sangviničnom temperamentu, neodstupanju od moralnih vrijednosti, istrajnosti, empatičnosti itd. Strip junacima u liku čovjeka dodijeljene su neke osobine koje ljudska vrsta ne posjeduje! One su refleksija ljudskog razmišljanja o objektivnom sadržaju zbilje; u zbiru to je strip-karakterologija putem koje samodostatni čovjek na poseban način progovara o svojoj samoći, zbunjenosti, sputanosti, granicama..., ali i o nastojanju da se ovlada svojim tijelom, mislima, riječima, djelima i emocijama u procesima koji obezbjeđuju njegovo socijalno bivstvovanje. Dakle, individualna moć nije više atribuirana nesvjesnošću, ona se infiltrira u cjelokupnu dinamiku stripa te akumulira u višak moći koji nas, između ostalog, podsjeća da karakter nije urođen. Identificiranje s određenim modulima ponašanja u stripu pospješuje proces socijabiliteta u kojem ličnost gradi, nadograđuje, jača i oplemenjuje crte svog temperamenta te (re)definira odnos prema svom unutrašnjem i spoljašnjem svijetu. Ta umjetnička irelizacija ljudskih osobina, iskustava i prakse put je kojim se stvara red van pojavnosti; red koji u zbilji stabilizira, apsorbira nazadne stavove, priječi nekorisne aktivnosti, udružuje, motivira, popravlja raspoloženje, te vodi ka pozitivnom potkrepljenju. Možda upravo taj humanizirani niz donekle objašnjava „strip alhemiju“ (Carrier, 2000: 74).

Intermedijalnost – medijska i umjetnička sinergija

Kontemplacija o strip junacima performansno je mijenjala generacije fiktivnih likova – superjunaka, na način da im dodjeljuje supermoći:

letenje, infracrveni vid, samoizlječenje itd., dok ih biografski smješta u inscenaciju spekulativne fikcije (SF) ili konkretan društveni ambijent i (a) tipičnu svakodnevicu uljepšanu romantičnim zapletima. Predstavnici sintetičke umjetnosti (filma) prepoznali su strip fabulu kao kvalitetnu, višežanrovsku, istodobno komercijalno osnovu za prenos na veliko platno. Relativno uspješno filmsko otjelotvorenje svemirske djeve, simerijskog ratnika i spasitelja univerzuma strip umjetnici i stripofili su, uz primjetnu suzdržanost prema vjerodostojnosti sadržaja celuloidne trake, ipak podržali ove filmske projekte kao nove i neosporno impresivne pristupe unapređenju stripa. To će dakako potvrditi i gledateljski auditorij. Iako se klasifikacija filmskih adaptacija narativnog medija počesto obilježavala terminom kinoamaterizam, ne može se zanemariti činjenica da je „zvučni strip“ već imao odane konzumente (McCloud, 2005: 7).

Pozitivna refleksna reakcija pionirskog auditorija iz 1895. godine izazvana ulaskom voza u stanicu gotovo da je transponirana osam decenija kasnije u atmosferu koja je vladala tokom prve projekcije sada već kultnog *Supermana*. Frenetičnost koju je izazvalo oživljavanje lika Clarka Kenta trajno smješta strip art u audiovizualnu umjetnost koja ekspandira čitavom plejadom superjunaka (Betmen, Spajdermen...). Film postaje možda najznačajnija moderna poveznica između strip junaka i superjunaka. Animiranje i portretiranje superheroja, koje je filmašima profesionalni izazov a publici, u svom konačnom izrazu, krajnje privlačno, zanimljivo, uzbudljivo i dojmljivo djelo, podrazumijeva manifestaciju umjetničkog izvorišta – stripa. Dakle, jedan od najboljih i najupornijih promotora stripa jeste film. Međutim, mora se imati u vidu umjetnička sinergija koju stvara drugačija strukturalna, idejna, narativna i estetska komponenta svakog od medija. Naime, kao što je strip, svojom vremenskom dimenzijom koja se ostvaruje nizanjem kadrova, predisponiran filmu, tako i film na poseban način vrši (e)misiju transkodiranja i imitiranja medijskih specifičnosti stripa, pri čemu se, uz sve prednosti (npr. zvuk) i ograničenja (npr. vjerodostojan prikaz multitemporalnosti u strip-kadru) koje sedma umjetnost ima u odnosu na strip, nije narušio umjetnički integritet ni stripa ni filma (Horvat-Pintarić, 2012: 270).

Epilog: Digitalizacija strip arta kao imperativ?

S obzirom na to da je umjetnost kulturna univerzalija koja premrežava cjelokupno društvo, ona je sposobna da prihvati i proživi (e)misiju

invencije tehnologije. Generičku tehnologiju odlikuju promjene u svim područjima ljudskog rada, pa tako i u domeni umjetničkog stvaralaštva. Globalno širenje informacijskih i komunikacijskih „viših tehnika“ nudi brzi uvid u različite kulturne i umjetničke sadržaje, čime se ostvaruje proces selekcije te prihvatanja ili odbacivanja. Iščekavanje poznatog stvaralačkog miljea kompenzira se jakom individualizacijom kulturnog izbora koja priječi objektivnost i koja se izjednačava s „kulturnim leasingom“. Internet, medij svih medija, (u)savršen, istodobno nedovršen, omogućio je realiziranje, vizualiziranje i stvaranje virtualne umjetnosti – atraktivne, intrigantne, delikatne, interesantne, dominantne, i na koncu (su)autorske. Za razliku od filma, ovaj medij svojim servisom, preciznije, mrežnim stranicama, nudi pregršt lako dostupnih opcija za prezentaciju ali i preuzimanje/korištenje stripa. Jednojezičnost koja prati narativnu strukturu i likovne komponente stripa uspješno premrežava diferentne tehničke entitete i pronalazi put do korisnika. Jedna od zamki web stripa je kamuflirana mogućnostima koje viralni svijet nudi. Stvaralački zanos se stimulira digitalnim alatima i opcijama za crtanje, instant produkcijom i atraktivnom prezentacijom koja vrbuje pretplatnike. Otkriva se u momentu kada sve navedeno zasjeni termin plagijarizam. Prisvajanje tuđeg djela je „nestanak električne energije“, „pad mreže“, „hakiranje umjetnosti“, upitnost koja iskri poput jakog elektriciteta. Deveta umjetnost rezistira digitalnoj alternativi – *plagere*, ponajviše metodama kojim su se koristili pioniri stripa (Keen, 2017: 13). Mada *technoart* postepeno briše okvire koji akcentuiraju umjetničku različitost u originalnosti, dajući prednost sofisticiranosti hardvera i softvera, on je i inicira izravnom percepcijom dostupnih domena i participaciju u specifičnom javnom prostoru. Komuniciranje svih sa svima ili barem mnogih s mnogima u odabranom vremenu i na globalnoj ravni referenca je na koju se pozivaju svi, djeca i odrasli, *nastojeći* nacrtati svijet po uzoru na sebe, te ga pokazati svijetu! *Digit-all* (strip, film, knjige, slike itd.) – umjetnost u simulakrumu, diskretnom videozapisu, internacionalnom nastavku i društvenoj mreži je ništa drugo do postfeltonovska iskra, *ciklična intencija* da se djelo učini javnim, da autor (p)ostane dosljedan samoopažanju, te da se korisnik vrati pustolovinama strip junaka i superjunaka listajući stranice načinjene od celuloznih vlakana. *Jednostavno u kompliciranom – vraćanje izvoru u novom stoljeću!*

Dakle, daleko od toga da ovaj vid umjetnosti nije aplikabilan inovacijskim standardima, ali činjenica je da on tu domenu vidi kao mogućnost a ne

kao promjenu zastupljene, originalne forme. Profinjena metoda stripa podrazumijeva složen postupak pripreme, izrade i oblikovanja njegovih strukturalnih elemenata zahtijevajući od autora i scenariste znanje, vještinu, strpljivost i dugotrajan rad. U vremenu difuzan, intrigantan, a opet bezvremen i u njemu aktuelan; poput njegovih likova. Ovu posljednju rečenicu iskusan crtač bi prikazao u bojama i simboli (post) intermedijalnosti (celuloza i/ili „mreža“): tinejdžera koji na iPadu aktivira aplikaciju za čitanje stripova a u ruci drži strip.

Literatura:

- Bogdanović, Žika. 2006. *Čardak ni na nebu ni na zemlji: Rađanje i život beogradskog stripa. 1934–1941*. Beograd: Ateneum: Informatika.
- Cerić, Haris. 2013. *Skandalon u oblačićima: kako koristiti strip u nastavi*. Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Cerić, Haris. 2019. *O edukativnom potencijalu stripa: Prilozi etabriranju stripovne metode u nastavi*. Sarajevo: Perfecta.
- Carrier, David. 2000. *The Aesthetics of Comics*, Pittsburgh, PA, Penn State University Press.
- Duncan, Randy, and Matthew J. Smith. 2009. *The Power of Comics: History, Form and Culture*. New York: Continuum.
- Gombrich, Ernest. Hans. 1980. „Umjetnost i napredak, djelovanje i prijetvorba jedne ideje: od klasicizma k primitivizmu“. Časopis *Život umjetnosti* br. 29/30. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- Horn, Maurice. 1991. *Comics. Handbook of French Popular Culture*. (ed. Pierre L. Horn). Westport: Greenwood Publishing Group.
- Horvat-Pintarić, Vera. 2012. *Kritike i eseji*. Zagreb: EPH MEDIA d.o.o.
- Hrapović, Ahmed. 1979. *Šampioni stripa*. Sarajevo: Strip udruženje Walt Disney.
- Hrapović, Ahmed. 1985. *Šampioni stripa*. (drugo, dopunjeno izdanje). Sarajevo: ABC strip.
- Keen, Andrew. 2017. *Internet nije odgovor*. Zagreb: Naklada Ljevak.

McCloud, Scott. 2005. *Kako čitati strip – nevidljivu umjetnost*. Zagreb: Mentor.

Masniković, Isidora. 2006. „Luckasta opsesija“. Intervju s Rankom Munićem (*Kultura*, 30. august 2006). Beograd: Dnevne novine *Politika*. (Politika online). Preuzeto. 10. novembar 2019.

Tatarkjevič, Vladislav. 1980. *Istorija šest pojmova*. Beograd: Nolit.

Tomić, Svetozar. 1987. *Strip, poreklo i značaj*. Novi Sad: Forum Marketprint.

Nasilje djece nad roditeljima: konceptualizacija, prevalencija, obilježja žrtve i počinitelja, eksplikacijski modeli i psihosocijalne intervencije

SANELA BAŠIĆ¹

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Od 1962. godine i znanstvene deskripcije *sindroma pretučenog djeteta* do danas promjene u društvenim vrijednostima i normama vodile su ka rastućoj javnoj svjesnosti o nasilju u porodici te doprinijele nastanku i razvoju javnih politika i profesionalnih praksi kojima se štite pojedinci unutar porodice. Primarni fokus dosadašnjih istraživanja u oblasti porodičnog nasilja jeste nasilje inicirano od odraslih osoba. Premda raspoloživi empirijski podaci i kliničko iskustvo sugeriraju da fenomen nasilja djece nad roditeljima ne bi trebalo potcjenjivati, nasilje (maloljetne) djece nad roditeljima trenutno je najskrivenija i najmanje istražena forma porodičnog nasilja. Budući da je znanstvena refleksija ovoga fenomena u literaturi o porodičnom nasilju u bosanskohercegovačkom kontekstu izostala, intencija je ovoga rada na pregledan i sistematičan način prezentirati postojeća naučna saznanja o fenomenu nasilja (maloljetne) djece nad roditeljima u odnosu na konceptualizaciju, prevalenciju, ključna obilježja žrtve i počinitelja, te potencijalnih eksplikacijskih modela i mogućih profesionalnih odgovora i intervencija.

Ključne riječi: nasilje u porodici, istraživanja porodičnog nasilja, modeli psihosocijalnog tretmana

Child-to-Parent Violence: Conceptualization, Prevalence, Victim and Perpetrator Characteristics, Explanation Models and Psychosocial Interventions

Summary: Since 1962 and the scientific description of the battered child syndrome, changes in social values have led to a growing public awareness of domestic violence and contributed to the development of public policies and professional practices to protect individuals within the family. The primary focus of previous research in the field of domestic violence was on violence initiated by adults. Although available empirical data and clinical experience suggest that the phenomenon of child-to-parent violence should

---

¹ sanela.basic@fpn.unsa.ba

not be underestimated, violence of (juvenile) children against their parents is currently the most hidden and neglected form of domestic violence. Since scientific reflection on this phenomenon in the literature on domestic violence in the BiH context is lacking, the intention of this paper is to present, in a clear and systematic way, the existing scientific knowledge on the phenomenon of child-to-parent violence in relation to its conceptualization, prevalence, main characteristics of victims and perpetrators, potential explanation models and possible professional responses and interventions.

Key words: domestic violence, research on domestic violence, models of psychosocial treatment

Uvod

Od 1962. godine i znanstvene deskripcije *sindroma pretučenog djeteta* do danas promjene u društvenim vrijednostima i normama vodile su ka rastućoj javnoj svjesnosti o nasilju u porodici te doprinijele nastanku i razvoju javnih politika i profesionalnih praksi kojima se štite pojedinci unutar porodice i osiguravaju njihova temeljna ljudska prava. U postojećem korpusu znanja o porodičnom nasilju, širenjem spoznaja o potencijalno ranjivim pojedincima – od djece ka ženama i starijim osobama – jasno je profiliran dominantan obrazac zlostavljanja koji pokreću odrasle osobe. Primarni fokus istraživanja u oblasti porodičnog nasilja, bez obzira na to da li je riječ o zlostavljanju i zanemarivanju djece, partnerskom nasilju, ili nasilju nad roditeljima starije životne dobi, jeste nasilje koje iniciraju odrasle osobe. Empirijske studije koje problematiziraju nasilje koje iniciraju djeca, a koje je usmjereno prema roditeljima, od zlostavljanja roditelja do roditeljoubistva, donedavno su bile vrlo rijetke. Zbog toga je nasilje (maloljetne) djece nad roditeljima trenutačno najskrivljenija i najmanje istražena forma porodičnog nasilja, kojoj je ograničena pažnja posvećivana isključivo u kontekstu zlostavljanja između braće i/ili sestara. Različiti su faktori koji tome doprinose, uključujući, s jedne strane, činjenicu da je porodica tradicionalno mjesto na kojem su privatnost i nedodirljivost zagarantovane i, s druge strane, to što je spoznaja da roditelji (ili drugi skrbnici) koji su zaduženi za dječiju dobrobit mogu postati žrtvom zlostavljanja od vlastite djece prilično izazovna i uznemirujuća kako za zlostavljane roditelje tako i za profesionalce, donositelje odluka i širu javnost. Nadalje, minimalna pažnja koja je i od profesionalne zajednice i šire javnosti pridavana porodičnom nasilju koje inicira maloljetna osoba razumljiva je i u kontekstu potencijala za nasilje odraslih prema djeci vezano uz diferencijal fizičke i druge moći. Međutim, bez razumijevanja fenomena

nasilja malodobne djece nad roditeljima nije moguće razviti sveobuhvatnu i adekvatnu teoriju porodičnog nasilja niti efikasne programe psihosocijalne intervencije u cilju suzbijanja njegovih posljedica i prevencije porodičnog nasilja. Osobito što se u literaturi pojavila opravdana sumnja da nasilje djece nad roditeljima predstavlja 'nedostajuću poveznicu' u razumijevanju transmisije porodičnog nasilja od bioloških ka vlastitim porodicama. Naime, pojedini autori (Cornell i Gelles, 1982: 8) na temelju empirijskih dokaza tvrde da "žrtve zlostavljanja u djetinjstvu počinju ispoljavati agresivno ponašanje u porodici u kojoj su takvo ponašanje naučili, umjesto da čekaju dok ne zasnuju vlastitu porodicu".

Znanstvena refleksija fenomena nasilja djece nad roditeljima u literaturi o porodičnom nasilju u bosanskohercegovačkom kontekstu zasada je izostala. Nasilje djece nad roditeljima nije predmet interesovanja naučne i stručne javnosti, niti je ovaj vid porodičnog nasilja eksplicitno prepoznat u postojećem zakonodavstvu i referentnim javnim politikama. Za pretpostaviti je, posljedično, da stručnjaci različitih profila u sistemu društvene zaštite od porodičnog nasilja ne posjeduju specifična znanja i vještine neophodne za prepoznavanje i praćenje ovog tipa nasilja u porodici te zaštitu i tretman djece počinitelja i roditelja žrtava porodičnog nasilja. Stoga je intencija ovoga rada na pregledan i sistematičan način prezentirati postojeća naučna saznanja o fenomenu nasilja (maloljetne) djece nad roditeljima u odnosu na konceptualizaciju, prevalenciju, ključna obilježja žrtve i počinitelja, potencijalne eksplikacijske modele i moguće profesionalne odgovore i intervencije.

Kako definirati nasilje djece nad roditeljima?

U neobimnoj ali u posljednjem desetljeću rastućoj literaturi o nasilju djece nad roditeljima na međunarodnom nivou ne postoji konsenzus oko toga kako definirati ovaj tip porodičnog nasilja. Ovim terminom opisuje se širok raspon agresivnih ponašanja, a nemogućnost usaglašavanja oko jedinstvene definicije predstavlja značajnu poteškoću za identifikaciju i razumijevanje ovog oblika porodičnog nasilja u praksi, na nivou javnih politika i u empirijskim studijama.

Pojam nasilja djeteta nad roditeljima prvotno su opisali Sears, Moccoby i Levin (1957) te Harbin i Madden (1979) u kontekstu "sindroma zlostavljanih roditelja" koji definiraju kao podtip porodičnog nasilja u

kojem su fizički napadi te verbalne i neverbalne prijetnje počinjene od djece prema svojim roditeljima. U literaturi se za deskripciju kontrolirajućih i zlostavljajućih ponašanja prema roditeljima sinonimno koriste različiti termini, od "sindroma pretučenog roditelja" (*battered parent syndrome*), "nasilja nad roditeljima" (*violence against parents*), ili, konkretnije, "nasilja djeteta nad majkom", "nasilja djeteta nad ocem", do "zlostavljanja roditelja" (*parent abuse*) i, specifičnije, "nasilja djece nad roditeljima" (*child-to-parent violence*). U međuvremenu, pojavio se određeni broj definicija koje ukazuju na različite kriterije za uključivanje ili isključivanje pojedinih funkcionalnih obrazaca nasilja djece nad roditeljima koji su određeni kako vrstom, odnosno tipom istraživanja koja se provodi, tako i posljedično tipom intervencija.

Imajući u vidu trenutačnu terminološku neusaglašenost, Coogan (2014) zagovara upotrebu termina "nasilje djeteta prema roditeljima" (*child-to-parent violence*) iz sljedećih razloga: (1) ovaj pojam obuhvata širok spektar zlostavljajućih ponašanja, uključujući djela nasilja i kontrolne taktike; (2) ovaj pojam jasno ukazuje da je roditelj meta zlostavljajućeg ponašanja djeteta mlađeg od osamnaest godina; i (3) ovaj pojam također jasno ukazuje na dijete kao počinitelja/ku koje koristi nasilje kako bi obesnažilo roditelja. U nastavku će stoga biti dat pregled referentnih definicija pojma nasilja djeteta prema roditeljima.

Kanadska istraživačica Barbara Cottrell (2001: 1) definira nasilje djece nad roditeljima kao "čin zlostavljanja usmjeren prema roditelju, bilo da je riječ o fizičkoj, psihičkoj ili ekonomskoj šteti, kako bi se stekla moć i kontrola nad njima". Ona se bavi istraživanjem zlostavljajućeg ponašanja adolescenta (djeca uzrasta 10–18 godina) prema roditeljima i nastoji akcentualizirati razlike između buntovničkog ponašanja djeteta u adolescenciji kao inherentne karakteristike tog razvojnog perioda i (zlo) upotrebe moći. Cottrell, dakle, uvodi konceptualnu distinkciju između ponašanja kojima adolescent ispituje granice ili strpljenje svojih roditelja do perzistentnih oblika emocionalnog i fizičkog zlostavljanja koje traje duži period i završava kontrolom i dominacijom djeteta nad roditeljem.

Pereira (2006: 9) definira nasilje djece nad roditeljima kao "ponavljajuća nasilna ponašanja: fizička (napad, gađanje, guranje, bacanje objekata), verbalna (ponavljajuće uvrede, prijetnje) i neverbalna (prijeteeće geste, uništavanje vrijedne imovine), prema roditeljima ili odraslima u njihovoj poziciji odnosno ulozi".

U literaturi iz europskog konteksta široko je prihvaćena sljedeća definicija: “Nasilje djece nad roditeljima pojavljuje se kada sin ili kćerka svjesno i namjerno djeluje sa željom da učini štetu, povredu i/ili patnju svojim roditeljima, opetovano ponavljajući ovo ponašanje kroz vrijeme, i sa neposrednim/jasnim ciljem da stekne moć, kontrolu i dominaciju nad svojim žrtvama kako bi postigla što želi korištenjem psihološkog, ekonomskog i/ili fizičkog nasilja“ (Aroca et al., 2012: 488).

Postoji konsenzus oko toga da se nasilje djece nad roditeljima ne pojavljuje isključivo u fizičkom zlostavljanju, nego da uključuje širok spektar suptilnih ponižavajućih i kontrolirajućih ponašanja prema roditeljima. Nasilje djece nad roditeljima ispoljava se u sljedećim oblicima:

- (1) Fizičko (tjelesno) zlostavljanje, koje uključuje primjenu fizičke sile, prouzrokovanje straha ili lične ugroženosti (gađanje, udaranje, guranje, bacanje i razbijanje stvari, premlaćivanje, prijetnja oružjem)
- (2) Psihičko (emocionalno) zlostavljanje, koje uključuje verbalni napad, vrijeđanje, psovanje, vrištanje, svađanje, sarkastične i ponižavajuće komentare, prijetnje, nazivanje pogrdnim imenima, nerealistične zahtjeve, bježanja od kuće ili ostajanje vani cijelu noć, laganje, prijetnje povredom ili smrću, samoubistvom ili ubistvom, ponižavanje i prezir roditelja i sl.
- (3) Ekonomsko (finansijsko) zlostavljanje, koje uključuje krađu novca ili imovine roditelja, prodaja ili uništavanje porodične imovine, zahtjev prema roditeljima da kupuju stvari koje si ne mogu priuštiti, stvaranje dugovanja koja roditelji moraju pokriti i sl.
- (4) Seksualno zlostavljanje o kojem izvještava mali broj majki koje su trpjele ovu vrstu nasilja od svojih sinova (Wilcox i Pooley, 2015).

Kada je riječ o težini zlostavljajućih radnji, većina autora se slaže oko toga da nasilje djece nad roditeljima postupno eskalira na način da započinje kao finansijsko zlostavljanje, kreće se prema emocionalnom ili psihičkom zlostavljanju i kulminira fizičkim zlostavljanjem, dostižući tačku u vremenu u kojoj se sva tri tipa zlostavljanja mogu pojaviti istovremeno.

Pojedini autori ukazuju na važnost razlikovanja nasilničkog ponašanja djece prema roditeljima koje se pojavljuje dijelom hroničnog obrasca porodične interakcije i povremenih, izoliranih nasilnih radnji bez

prethodne historije nasilničkog ponašanja. U ovaj drugi oblik nasilničkog ponašanja prema roditeljima spadali bi roditeljoubistvo, seksualni napad na roditelja i fizički napad smrtonosnim oruđem za koje se ističe da pripadaju drugačijem profilu (Pereira i Bertino, 2009).

U literaturi je također prisutno i razlikovanje između “tradicionalnog” nasilja djece nad roditeljima i “novog” nasilja djece nad roditeljima. U srži ove distinkcije koja teži jasnijoj terminološkoj klasifikaciji i diferencijaciji nalazi se dimenzija intencionalne, dakle svjesne, ciljane i svrsishodne upotrebe nasilja (Pereira i Bertino, 2009). Kod “tradicionalnog” nasilja djece prema roditeljima nasilni akti ne teže nekoj vlastitoj svrsi ili cilju, nego se pojavljuju u ograničenom stanju svijesti (pijanstvo, organski mentalni poremećaj itd.) i ne ponavljaju se kada to stanje prestane; ili se koriste u svrhu samoodbrane protiv fizičkog napada, seksualnog zlostavljanja ili ponižavajućeg tretmana koji nije konzistentan s djetetovim uzrastom, ili u cilju zaštite nekog drugog člana porodice od fizičkog, psihičkog ili seksualnog zlostavljanja. S druge strane, “novo” nasilje djece prema roditeljima odnosi se na nasilničko ponašanje koje je dugotrajnijeg i ugrožavajućeg karaktera, koje ciljano smjera na izazivanje patnje, boli ili štete kod roditelja.

Prevalencija nasilja djece nad roditeljima

Raspoloživi empirijski dokazi i klinička praksa nedvojbeno sugeriraju da fenomen nasilja djece nad roditeljima ne bi trebalo potcjenjivati jer je riječ o relativno učestaloj pojavi. Istovremeno, stope prevalencije u dostupnim studijama koje imaju za cilj utvrditi učestalost fenomena nasilja djece nad roditeljima pokazuju signifikantne varijacije i usložnjavaju pouzdanu procjenu omjera raširenosti nasilja djece nad roditeljima. Zamijećene razlike moguće je objasniti metodološkim i kulturološkim faktorima koji utječu na istraživački kontekst i, u kauzalitetu, produciraju divergentne rezultate istraživanja. Iz metodološke perspektive razlike u stopama prevalencije objašnjavaju se razlikama u istraživanoj populaciji odnosno uzorku i istraživačkim metodama u postojećim empirijskim studijama. Kada je riječ o istraživanoj populaciji, odnosno samom uzorku, njegovoj prirodi i veličini, početna empirijska istraživanja nasilja djece nad roditeljima zasnivala su se najčešće na kliničkom ili pravnom uzorku. U recentnijim studijama, s druge strane, ispitivanja se vrše u populaciji djece (i/ili roditelja) na nivou zajednice, dakle u općoj populaciji. Nadalje, u istraživanjima se

koriste i različiti pristupi i instrumenti za prikupljanje podataka (intervjui, ankete, analiza medicinske ili policijske dokumentacije, ili studije pojedinačnih slučajeva, samoiskaz i sl.), što također doprinosi značajnim varijacijama u dobivenim rezultatima/pokazateljima. Na kulturološkom nivou dominantne društvene vrijednosti i norme oko (dobrog) roditeljstva doprinose nastanku dubokog osjećaja stida kod zlostavljanih roditelja jer im se šalje poruka da nisu uspjeli u roditeljskoj ulozi, etiketira ih se zbog nedostatka odgovarajućih roditeljskih vještina, što vodi ka normalizaciji nasilničkih ponašanja djeteta u očima roditelja. Društvena stigma koja uokviruje ova ponašanja razlog je roditeljskoj šutnji i neprijavlivanju, u nastojanju da se porodica prema vanjskom svijetu prikaže intaktnom i funkcionalnom.

Prevalencija nasilja djece nad roditeljima na svjetskom nivou prema Gallagher (2008) iznosi između 10 i 18%, pri čemu najnižu stopu prevencije ima Japan (4%). Rezultati istraživanja za SAD pokazali su da je 18% roditelja u dvoroditeljskim i 29% roditelja u jednoroditeljskim porodicama žrtva zlostavljanja od djece (Walsh i Krienert, 2007a, 2007b). Za područje EU indikativni su rezultati studije među adolescentima (12–17 godina) zasnovane na samoprocjeni (samoiskazu) ispitanika koju su proveli Calvete, Gamez-Guadix i Orue (2013), a koji pokazuju da je 13,7% adolescenata u prethodnoj godini koristilo fizičko nasilje prema svojim roditeljima, te da je većina ispitanika najmanje jednom u prethodnoj godini koristila psihološko nasilje prema roditeljima, i to 92% ispitanika prema majkama i 86% ispitanika prema očevima. Druge studije potvrđuju da stope prevalencije nasilja djece nad roditeljima variraju i u zavisnosti od oblika zlostavljanja. Tako se u američkom kontekstu stopa prevalencije fizičkog zlostavljanja, primjerice, kreće od 14 do 20%, dok je stopa prevalencije psihičkog zlostavljanja signifikantno viša, 34–64% (Lyons et al., 2015).

Važno je apostrofirati da ispitivanja u općoj populaciji, odnosno među djecom/adolescentima i/ili roditeljima na temelju samoiskaza imaju značajnu prednost u odnosu na drugačije konstruirane uzorke zbog relevantnosti i pouzdanosti dobivenih podataka. Ovakva istraživanja u značajnoj mjeri su doprinijela prevazilaženju rodne predrasude u razumijevanju fenomenologije nasilja djece prema roditeljima koje je početno zbog oslanjanja na istraživanja iz krivičnog pravnog sistema (gdje u uzorku počinitelja dominiraju muškarci) vezivano isključivo za dječake/

mladiće zlostavljače. Novija ispitivanja u dječijoj populaciji pokazuju da postoji rodna simetrija u samoiskazima, odnosno da su rodne razlike između počinitelja zanemarljive ili nepostojeće.

Nažalost, korištenje više različitih izvora informacija u istraživanjima nasilja djece nad roditeljima je rijetko. Izuzetak u ovom smislu predstavlja studija Ibabe (2019) u kojoj je na uzorku djece i roditelja u lokalnoj zajednici istraživana konzistentnost u (samo)iskazima djece i roditelja u vezi s nasiljem djece prema roditeljima. Rezultati ovoga istraživanja pokazuju da su stope prevalencije psihološkog nasilja prema samoiskazima roditelja i djece 93% , odnosno 89%, a fizičkog zlostavljanja 22%, odnosno 11%.

Obilježja žrtve i počinitelja

Fenomenologija nasilja djece prema roditeljima kao tipa porodičnog nasilja iskazuje se kroz određene specifičnosti, naročito u odnosu žrtva – počinitelj. Specifičnost se ogleda u tome da djeca zlostavljaju one koji bi trebali predstavljati autoritet i koji su zaduženi za njihov odgoj, rast i razvoj. Time ovaj tip nasilja postaje drugačija kategorija porodičnog nasilja koju karakterizira inverzija uobičajenih odnosa moći u porodici, pri čemu su djeca/adolescenti uvjereni da su oni 'glavni u kući'. Brojne su studije nastojale rasvijetliti karakteristike žrtve i počinitelja te važnih porodičnih i širih društvenih uslova koji navode mladu osobu na viktimizaciju svojih roditelja u cilju identificiranja mogućih prediktora nasilja nad roditeljima i produbljenijeg razumijevanja profila osoba koje su pogođene ovim problemom.

a) Profil počinitelja/zlostavljača

Profil zlostavljača se u pripadajućoj literaturi nastoji opisati fokusom na sociodemografska obilježja, bihevioralne i psihološke aspekte ličnosti, karakteristike nasilničkog ponašanja te faktore porodičnog i šireg društvenog okruženja. Kada je riječ o sociodemografskim obilježjima, u postojećim studijama ispitivan je utjecaj roda, dobi, socioekonomskog statusa i strukture porodice na pojavu nasilja djece prema roditeljima. Međutim, na temelju raspoloživih podataka utjecaj ovih faktora na pojavu nasilja nad roditeljima nije u potpunosti jasan i jednoznačan, što je nerijetko posljedica metodološkog pristupa korištenog za prikupljanje podataka.

U odnosu na rod počinitelja nasilja prema roditeljima, na osnovu inicijalnih studija koje su se oslanjale na službene podatke o prijavljenim slučajevima unutar policijskog ili krivičnogpravnog sistema, smatralo se da su mladi muškarci češći počinitelji nasilja nad roditeljima od žena/djevojaka. Prema Walsh i Krienert (2007a) u kliničkim i forenzičkim studijama sinovi su bili vjerovatniji zlostavljači od kćerki, a muški počinitelji činili su 60–80 posto ukupnog nasilja nad roditeljima.

Gallagher (2008) ubjedljivo je dokazao da je ovo posljedica predrasude u uzorkovanju jer su mladići češće prijavljivani u odnosu na djevojke. Recentnija istraživanja u općoj populaciji osoba mlađih od osamnaest godina koja koriste samoiskaz ispitanika kao izvor podataka jasno pokazuju da su rodne razlike među počiniteljima nasilja nad roditeljima gotovo neprimjetne, odnosno da je sklonost za vršenje nasilnih radnji prema roditeljima među spolovima podjednako raspoređena (Cottrell 2001; McCloskey i Lichter, 2003; Cottrell, 2004). Međutim, neka istraživanja upućuju na eventualno postojanje “rodno uslovljene” sklonosti ka vršenju određenog oblika nasilja, pri čemu je za mladiće karakterističnije fizičko a za djevojke psihičko zlostavljanje (Cuervo i Rechea, 2010; Ibabe i Jaureguizar, 2011).

Vežano uz starosnu dob počinitelja nasilja nad roditeljima, u meta-analizi rezultata dosadašnjih empirijskih istraživanja Ulman i Straus (2003) zaključuju da su uzorci ispitanika u analiziranim studijama dramatično različiti i da se stoga može samo špekulirati o utjecaju arbitrarno određene dobne granice ispitanika na dobivene rezultate istraživanja. Većina studija nasilja djece nad roditeljima fokusira se na period adolescencije, odnosno adolescentsku dob počinitelja, i pretpostavlja da zlostavljački akti/ponašanja usmjerena prema roditeljima počinju u ranoj adolescentskoj dobi. Koristeći se podacima iz National Family Violence Surveya iz 1975. godine, navedeni autori došli su do (iznenađujućeg) zaključka da je stopa nasilja nad roditeljima najviša kod djece uzrasta tri do pet godina, s otprilike jednom trećinom djece koja su bila nasilna prema roditeljima u prethodnih 12 mjeseci. Referirajući se na nalaze ove studije, Lyons et al. (2015) iznijeli su tvrdnju kako najveću stopu nasilja djece nad roditeljima zapravo zatičemo kod djece predškolskog uzrasta. Pretpostavke su sljedeće: (1) odrastajući, djeca uče kontrolirati svoje agresivne porive, (2) nasilje prema roditeljima se smanjuje kako djeca postaju sposobna shvatiti društvene posljedice agresivnog ponašanja, i (3) agresija iz djetinjstva

dostiže maksimum kod dojenčadi i opada s godinama kako djeca rastu i uče da koriste jezik kako bi iskomunicirala svoje potrebe (Lyons et al. 2005).

Druga istraživanja indiciraju djecu adolescentskog uzrasta kao najčešće zlostavljače. Tako npr. Cottrell (2001) na uzorku od 45 roditelja, 39 tinejdžera i 34 socijalna radnika u Kanadi nalazi da su djeca uzrasta 12 do 14 godina najčešći počinitelji nasilja nad roditeljima. Kethineni (2004) na temelju petogodišnjeg praćenja uzorka od 85 porodica zaključuje kako su adolescenti uzrasta 15–16 godina najčešći zlostavljači (pri čemu su djevojke – počiniteljke u pravilu mlađe od muških počinitelja nasilja nad roditeljima). Kennair i Mellor (2007) nalaze da su osobe uzrasta od 14 do 17 godina najčešći počinitelji sva tri ispitivana oblika nasilja (prijetnja, lakša i teža povreda/napad). Dakle, među istraživačima ne postoji puni konsenzus oko toga u kojem se uzrastu djeca angažiraju u nasilničke akte prema roditeljima, ali prevladava stav da zlostavljajuće ponašanje započinje u ranijoj životnoj dobi djeteta i kulminira u periodu kasne adolescencije.

Nekonzistentnost je prisutna i u pogledu povezanosti nasilja djece nad roditeljima i socioekonomskog statusa porodice. U pojedinim istraživanjima pokazuje se da je nasilje djece nad roditeljima prevalentnije u porodicama nižeg socioekonomskog statusa, dok je prema drugima ono karakterističnije za srednju i višu klasu. Prema Cottrell i Monk (2004) ova vrsta ponašanja prisutna je u svim društvenim klasama.

Kada je riječ o strukturi porodice, dosadašnja istraživanja upućuju na stabilan obrazac po kojem je nasilje nad roditeljima prevalentnije među jednoroditeljskim porodicama. Prema naprijed spomenutom istraživanju Walsh i Krienert (2007a) nasilje nad roditeljima prisutno je kod 18% dvoroditeljskih i 29% jednoroditeljskih porodica, dakle jedne trećine. Cottrell i Monk (2004) također su utvrdili povećan rizik od zlostavljanja među jednoroditeljskim porodicama.

Predmetom istraživanja su i različiti psihološki faktori djetetove ličnosti. U tom smislu empirijskim putem utvrđena je snažna korelacija između djetetove agresivnosti prema roditeljima i osjećaja usamljenosti, niske satisfakcije životom, nedostatka sposobnosti za empatiju i niskog samopoštovanja (Aroca et al., 2012; Cottrell, 2001) te visokog nivoa impulzivnosti (Contreras i Cano, 2016). U recentnoj studiji Rosada et al. (2017) ispitivali su povezanost psihopatološke simptomatologije djece u šest odabranih dimenzija (upotreba psihoaktivnih supstanci, hostilnost,

depresivnost, interpersonalna senzibilnost, psihotičnost i opsesivnost) s različitim oblicima nasilja prema roditeljima. Autori su došli do značajnih uvida prema kojima je: a) konzumiranje psihoaktivnih supstanci u direktnoj vezi sa svim oblicima nasilja prema roditeljima, osim fizičkog nasilja; b) hostilnost / osjećaji neprijateljstva (konstantna ljutnja i loše raspoloženje djeteta) povećava vjerovatnoću da će dijete na unutarporodične konflikte reagovati na nasilan ili agresivan način; c) depresivnost djeteta (nedostatak motivacije, nizak nivo energije) u negativnom je odnosu sa svim oblicima nasilja djece nad roditeljima (dijete neće ispoljavati nasilničko ponašanje prema roditeljima); d) interpersonalna senzibilnost u djeteta povezana je sa psihološkim nasiljem nad majkom i ekonomskim nasiljem nad ocem; e) psihotičnost djeteta povezana je s fizičkim nasiljem prema ocu (dakle, hostilnost i psihotičnost dva su ključna prediktora fizičkog nasilja); i f) opsesivnost nije povezana s nasiljem nad roditeljima.

Prethodne studije pokazale su da određene porodične varijable konstituiraju rizične faktore za pojavu nasilja djece prema roditeljima. Pregled dostupnih istraživanja o rizičnim faktorima na nivou porodice, poput stila roditeljstva i izloženosti djeteta porodičnom nasilju, bit će izložen u narednom dijelu u kontekstu obilježja žrtava porodičnog nasilja.

b) Profil žrtve – zlostavljanog roditelja

Kada je riječ o profilu zlostavljanog roditelja, studije konzistentno pokazuju da su majke češće izložene dječijem nasilju od očeva (Gallagher, 2004; Ibabe et al., 2009; Ibabe et al., 2013a). Prema rezultatima istraživanja Nock i Kazdin (2002), na uzorku od 606 djece uzrasta 2–14 godina, više od četiri petine djece i mladih (88%) izvijestilo je o aktima fizičkog nasilja prema (biološkim) majkama, a tek trećina (33%) je počinila navedeni oblik nasilja prema (biološkim) očevima. Potencijalni razlozi za utvrđene divergencije u izloženosti riziku od nasilja među majkama i očevima traže se u činjenici da su majke percipirane kao slab(ij)e ili u tome što one primarno više roditeljsku ulogu, te samim tim provode najviše vremena s djecom, u intenzivnijoj emocionalnoj i drugoj interakciji s djecom, uključujući i discipliniranje djece (postavljanje granica, kažnjavanja i nagrađivanja i sl.), što ih čini rizičnijom i vjerovatnijom metom dječije frustracije. Pored toga, neki smatraju da su djeca manje sklona primjenjivati nasilne akte prema očevima jer se oni mogu bolje odbraniti (Eckstein, 2002).

Kada je riječ o starosnoj dobi zlostavljanih roditelja, autori se slažu oko toga da je dobna skupina roditelja 40–50 godina starosti najrizičnija (Edenborough et al. 2008).

U odnosu na sastav porodice, prethodno je ukazano na signifikantno visok rizik od zlostavljanja u jednoroditeljskim porodicama (Walsh i Krienert, 2007a). Činjenica da jednoroditeljske porodice u pravilu vode majke, tako da one češće postaju žrtve samim tim što su i jedina dostupna opcija. Ovo može biti i validno objašnjenje za visok udio žena među žrtvama ovog tipa porodičnog nasilja. Povećanu učestalost nasilja nad samohranim majkama potvrđuju i druga istraživanja, a promjene u sastavu porodice zbog razvoda ili separacije predstavljaju glavni faktor rizika za pojavu (fizičkog) nasilja nad majkama (Pagani et al., 2004; Cottrell i Monk, 2004). Specifičnosti života u jednoroditeljskoj porodici, uključujući materijalno-financijske teškoće i ograničenosti, društvenu izolaciju i ljutnju na roditelje zbog nastale situacije, vjerovatno doprinose pogoršanju odnosa između majke i djeteta i povećanim tenzijama i neprijateljstvu, što često rezultira nasiljem djeteta nad majkom.

U odnosu na obilježja porodičnoga okruženja, dosadašnja istraživanja nastoje proniknuti u složenost problema nasilja djece nad roditeljima akcentuirajući značajnost dvaju faktora porodične psihodinamike: stil roditeljstva i izloženost djeteta nasilju u porodici.

Dostupne studije ukazuju na značajnu povezanost oštih, grubih roditeljskih strategija discipliniranja i konsekventnog nasilja djece prema roditeljima. Naprimjer, pouzdano je utvrđeno da je fizičko kažnjavanje djeteta, dakle uzrokovanje fizičkog bola (ne povrede) u svrhu korekcije ili kontrole djetetovog ponašanja, povezano s većom vjerovatnoćom za pojavu nasilja nad roditeljima. Novija istraživanja utvrdila su da je i oštro (i grubo) verbalno kažnjavanje djece povezano s nasiljem djece prema roditeljima. Naime, Pagani i njegovi saradnici proveli su dvije studije kojima je ispitivana povezanost iskustva grubog verbalnog kažnjavanja djece od strane majke odnosno oca i njihove izloženosti (fizičkom i psihičkom) nasilju od djece u adolescentnom uzrastu (Pagani et al., 2004; Pagani et al., 2009). Rezultati obaju istraživanja potvrdili su da oštro verbalno kažnjavanje i kod majke i kod oca značajno povećava vjerovatnoću da će biti izloženi nasilju od djece adolescentnog uzrasta. Dakle, autoritaran roditeljski stil, koje uključuje hostilno i negativno okruženje i primjenu fizičkog i/ili psihičkog kažnjavanja u svrhu discipliniranja, značajan je prediktor nasilja djeteta

prema roditeljima. Iznenadujuće, i možda manje očekivano, pokazuje se da i permisivan stil roditeljstva može biti okidač za pojavu nasilja djece nad roditeljima. Naime, nekoliko studija je potvrdilo da je nasilje djece nad roditeljima učestalije u porodicama s otvoreno permisivnim stilom roditeljstva (Cottrell i Monk, 2004). Ovo se objašnjava time da se, u nedostatku pravila, djeca mogu osjećati nesigurnima i nepodržanima, te postati nasilna u potrazi za emocionalnim i ponašajnim granicama ili upravo zbog toga što nema posljedica za takvo ponašanje. Prema Cottrell i Monk (2004) permisivno okruženje može voditi ka inverziji porodičnih uloga, gdje djeca uče da je prihvatljivo i dopušteno koristiti i nasilno ponašanje kako bi roditelje prisilili da se odreknu svojega autoriteta.

Uz roditeljske stilove, pojačan interes istraživača izazvalo je pitanje povezanosti iskustva viktimizacije i subsekventnog zlostavljanja roditelja. U literaturi o porodičnom nasilju relativno je prihvaćeno stajalište o transgeneracijskom prijenosu nasilja, u kojem se ističe da su djeca koja su bila žrtve zlostavljanja ili su svjedočila nasilju među roditeljima u odrasloj dobi češće nasilna prema svojim parterima i/ili svojoj djeci (Ajduković i Pavleković, 2000). Određena istraživanja bavila su se pitanjem izloženosti porodičnom nasilju, u formi zlostavljanje djece od strane roditelja i partnerskog nasilje među roditeljima i njihovih efekata na pojavu nasilja djece nad roditeljima. Općenito, utvrđeno je da iskustvo zlostavljanja tokom djetinjstva ili svjedočenje partnerskom nasilju među roditeljima, tačnije nasilju oca nad majkom, povećava rizik za pojavu nasilja djece prema roditeljima, osobito prema viktimiziranom roditelju, najčešće majci (Bobic, 2004; Cottrell i Monk, 2004). Boxer i saradnici (2009), primjerice, došli su do zaključka da postoji linearan odnos između porodičnog nasilja i nasilja djece nad roditeljima u kliničkom uzorku iz njihovog istraživanja. Naime, u porodicama bez historije porodičnog nasilja autori su utvrdili da je 25% mladih počinilo nasilje prema roditeljima, dok je u porodicama sa iskustvom zlostavljanja i zanemarivanja djece u porodici ili partnerskog nasilja postotak mladih počinitelja nasilja prema roditeljima porastao na 75%.

Istraživanje Lyons et al. (2015) na uzorku 365 kanadskih studenata pokazuje da je izloženost fizičkom zlostavljanju od strane oca ili majke povezana samo s nasiljem nad majkom (ali ne i ocem). Autori su ovaj iznenadujući nalaz objasnili referirajući se na tri potencijalne situacije u kojima dijete koristi nasilje prema majci: u samoodbrani; kako bi se

obranilo od nastavka zlostavljanja od strane nasilne majke; i zbog ljutnje na majku koju krivi zbog toga što ga/ju nije zaštitila od nasilnog oca. Kada je riječ o vezi između nasilja među roditeljima (partnerskog nasilja) i nasilja djece prema roditeljima, rezultati navedenog istraživanja pokazali su da je psihičko zlostavljanje među roditeljima povezano sa psihičkim nasiljem prema majci i prema ocu (prema oba roditelja), dok je izloženost fizičkom nasilju oca nad majkom povezano isključivo s fizičkim nasiljem djeteta nad majkom. Do identičnog zaključka da je fizičko nasilje oca nad majkom odlučujući predisponirajući faktor za pojavu nasilje sina nad majkom došli su i Boxer et al. (2009), zaključivši da mladi najvjerojatnije uče agresivno ponašanje od roditelja istoga spola. Oni su primijetili da su mladi skloniji fizičkom nasilju prema roditelju suprotnoga spola ukoliko su svjedočili da je taj roditelj prethodno viktimiziran od istospolnoga roditelja.

Contreras i Cano (2015) na uzorku od ukupno devedeset ispitanika, po trideset ispitanika u skupini mladih prestupnika koje su roditelji prijavili zbog nasilja, mladih prestupnika koji su počinili neki drugi prekršaj i adolescenata bez kriminalnog rekorda, utvrdili su da su ispitanici iz prve dvije skupine bili češće izloženi nasilju od neprestupnika. Pri tome su ispitanici iz prve skupine, skupine onih koji su nasilni prema roditeljima, bili češće izloženi nasilju u porodičnom domu, dok su ispitanici iz druge skupine češće izloženi nasilju u zajednici. Stoga su autori zaključili da je izloženost nasilju u porodici, osobito lična viktimizacija, ključni prediktor nasilja nad roditeljima, tj. da se izloženost nasilju od roditelja pojavljuje kao krucijalna varijabla u slučajevima nasilja djece prema roditeljima jer uspostavlja razliku u ponašanju između adolescenata koji su nasilni prema roditeljima i ostalim maloljetnim prestupnicima i neprestupnicima. Ovo istraživanja djelimično rasvjetljava i mehanizme koji leže u potki ovih procesa, preciznije socijalno-kognitivne varijable značajne za razvoj personalne dispozicije za činjenje nasilja i viktimizaciju drugih, uključujući i bliske osobe. U tom smislu ističe se da je hostilna, negativna društvena percepcija ključna varijabla relevantna za razvoj antisocijalnog i agresivnog ponašanja (Contreras i Cano, 2015).

Kako objasniti nasilje djece nad roditeljima?

Nasilje nad roditeljima prisutno je u svim društvenim slojevima, ali ga je prema nekim indikacijama moguće povezati sa dva tipa porodičnog okruženja. Prvi tip čine dvoroditeljske porodice najčešće srednje klase,

visokoobrazovanih roditelja koje viktimiziraju njihova djeca. Drugi tip jesu porodice samohranih majki koje postaju žrtve u kontekstu porodičnog nasilja. Ovo je moguće dovesti u vezu sa dvjema različitim perspektivama o tome kako objasniti i razumjeti pojavu nasilja djece nad roditeljima koje izlaže Coogan (2011). U prvoj perspektivi nasilje se vezuje za djetetovu osobnost i temperament. Opisuje ga koncept "djeteta tiranina" koje ima razvijen osjećaj 'prava' i grandioznosti, i koje razvija obrazac agresivne socijalne interakcije kako bi osiguralo da će roditelji nastaviti zadovoljavati njegove/njezine, najčešće, materijalne potrebe. Današnja djeca odgajaju se u društvu/kulturi potrošnje, koja svoj zenit doživljava u adolescenciji i mladosti, i u kojoj roditelji igraju ulogu providera. Unutar potrošačke kulture, odnosno društva u kojem zadovoljavanja svakodnevnih želja postaje imperativom, nasilje djece nad roditeljima može biti racionalno i učinkovito sredstvo za ostvarenje cilja kada roditelji odbijaju da nastave zadovoljavati želje i zahtjeve svoje djece. Druga perspektiva fokusira se na odnose i obrasce ponašanja i komunikacije u porodici. Ističe se kako je zajedničko obilježje porodica s nasilnom i samodestruktivnom djecom proces eskalacije koji dovodi do pojave nasilnih ponašajnih obrazaca. Proces eskalacije pretpostavlja da učestalost i intenzitet konflikata između roditelja i djece mogu, u koincidenciji s hormonalnim i fizičkim promjenama i pubertetom, eskalirati od djetinjstva do adolescencije. Uslijed toga rastuće tenzije i verbalne rasprave između roditelja i djece u sukobu oko npr. kućnih odgovornosti, novca i privilegija imaju potencijal da prerastu u fizičko i/ili emocionalno zlostavljanje roditelja. Između roditelja i djece razvija se dinamika eskalacije i prisile, u kojoj povišen nivo (fizičke/psihičke) agresivnosti postaje dijelom uobičajenog obrasca sukoba između roditelja i djeteta u porodici.

Iz akademsko-istraživačke perspektive, porodično nasilje uobičajeno se nastoji sagledati iz tri opća nivoa analize: intraindividualni (psihijatrijski model), socijalnopsihološki i sociokulturni (sociološki) nivo. Zbog složenosti fenomenologije porodičnog nasilja i delikatnosti njegove prirode prihvaćeno je stajalište da teorija porodičnog nasilja mora biti dovoljno sveobuhvatna da obuhvati psihološke i društvene aspekte problema. Osnovna teza je da fiziološki, psihološki, sociokulturni, ekonomski i ekološki faktori cementiraju put određenoj vrsti porodičnog nasilja. Međutim, postojeći eksplikacijski modeli porodičnog nasilja pokazuju se nedostatnima i manjkavima za akurantno objašnjenje nasilja djece prema roditeljima, njegove prirode i uzročnosti.

U nedostatku alternativnih objašnjenja, teorija ciklusa nasilja nameće se kao dominantan okvirni model za razumijevanje nasilja djece nad roditeljima. Prethodno je pojašnjeno da prema teoriji socijalnog učenja izloženost nasilju u ranom dječijem uzrastu utječe na kasnije ponašajne obrasce po modelu učenja. Unutar ove teorije smatra se da djeca uče nasilničko ponašanje svjedočenjem nasilju među roditeljima i kroz iskustvo vlastite viktimizacije, odnosno da djeca zapravo samo repliciraju zlostavljajuće ponašanje roditelja s kojim dijele spol. Brojne studije dokumentirale su da izloženost porodičnom nasilju u formi nasilja među roditeljima ili u formi nasilja roditelja nad djetetom/djecom, ili njihova kombinacija (dvostruka izloženost) povećava rizik kod djeteta za internaliziranje i eksternaliziranje zlostavljajućeg obrasca u adolescenciji. U pripadajućoj literaturi govori se u tom smislu o tzv. dvostrukoj usmjerenosti porodičnog nasilja: djeca koja su bila izložena nasilju od roditelja i/ili su prisustvovala zlostavljanju među roditeljima vjerovatnije su počinitelji nasilja nad roditeljima (Brezina, 1999; Gelles, 1999). Najkonzistentniji nalaz u literaturi odnosi se na to da djeca koja su bila fizički zlostavljana najčešće izrastaju u zlostavljače. Tako se nasilje djece nad roditeljima pojavljuje kao logičan nastavak ranijih hostilnih i agresivnih interakcija između roditelja i djece, a težina nasilja povezana je s intenzitetom nasilja doživljenog u djetinjstvu. Drugi autori osporavaju i/ili problematiziraju navedeni stav ističući da je riječ o probabilističkoj a ne determinističkoj tvrdnji. Gallagher (2008) smatra da zlostavljanje djece od strane roditelja nije kontribuirajući faktor za pojavu nasilja djece nad roditeljima. Coogan (2011), također, s pravom zauzima oprezniji, diferenciraniji stav o tome da li je iskustvo zlostavljanja u djetinjstvu ključno za razumijevanje nasilja nad roditeljima i sugerira da ne bismo trebali nekritički prihvatiti ovu teoriju. Poznato je da neće sva djeca izložena porodičnom nasilju zaista biti oštećena. Woods i Sommers (2011) su temeljem meta-analize dvadeset četiri studije u desetogodišnjem intervalu (2000–2010) zaključili da pitanje direktne povezanosti između porodičnog nasilja i nasilja djece prema roditeljima ostaje do daljnjega nerazriješeno i kontroverzno. Premda postoje naznake koje potvrđuju hipotezu o intergeneracijskom prijenosu porodičnog nasilja kao naučenog obrasca ponašanja, ne postoje puni dokazi koji bi potvrdili nedvosmislenu direktnu uzročnost.

Intervencije: tretmanski rad s djecom i roditeljima

Intervencije prema počiniteljima porodičnog nasilja tradicionalno su bile usmjerene prema odraslim muškarcima zlostavljateljima, po svojoj

sadržani uglavnom orijentirane na problem i instruktivne, te vođene od eksperata – terapeuta. Temeljni cilj tretmanskih intervencija jeste efikasno zaustavljanje budućeg nasilja, povećanje sigurnosti žrtve i stvaranje uvjeta za provođenje psihosocijalnog tretmana i rehabilitaciju počinitelja nasilja. Programi tretmana počinitelja porodičnog nasilja najčešće se temelje na kognitivno-bihevioralnim pristupima, kojima je polazno ishodište određena individualno-patološka perspektiva usmjerena na određena individualna svojstva ili probleme i/ili feminističkoj teoriji, koja se fokusira na sociokulturne uzroke porodičnog nasilja. Psihosocijalne intervencije polaze od pretpostavke da se zlostavljajuće ponašanje javlja kao posljedica nedostatka znanja i/ili vještina, te je problem stoga moguće adresirati reedukacijom. Psiho-obrazovni programi nastoje angažirati korisnike – zlostavljače, da prepoznaju i priznaju nasilje koje čine, preuzmu odgovornost za svoje ponašanje, te nauče nove načine nošenja sa srdžbom i razviju vještine interpersonalne komunikacije. Prema Ajduković (2005) terapijski rad usmjeren na promjenu i izgradnju drugačijeg sistema vrijednosti organiziran je oko četiri ključne teme: vlastita odgovornost za nasilno ponašanje, upravljanje srdžbom, vrijednosti u partnerskom odnosu i izgradnja socijalnih vještina. Usljed opisanih specifičnosti ovoga fenomena i evidentne neprilagođenosti postojećih modela tretmana skupini maloljetnih počinitelja nasilja, nasilje djece nad roditeljima predstavlja značajan izazov etabliranim načinima mišljenja i intervencije u oblasti socijalnog rada. Među stručnjacima, posljedice nasilja djece nad roditeljima dovele su do toga da se pažnja preusmjeri od pitanja zašto mladi čine nasilje ka pitanju kako razviti efikasne programe intervencije.

Nowakoski-Sims i Rowe (2015) opisuju dva dominantna programa za tretman nasilne djece: upravljanje srdžbom i porodično savjetovanje (terapija). Prema autorima, upravljanje bijesom je najpopularniji model rada s djecom koja su nasilna prema roditeljima. Riječ je o intervenciji koja je zasnovana na (temeljnoj) ideji kognitivno-bihevioralnog pristupa: nasilje je naučeno ponašanje koje se može i “od-učiti“ razumijevanjem načina na koji vanjski stimuli uzrokuju srdžbu kroz seriju predrasuda u procesuiranju informacija. Pregled dostupnih istraživanja o efikasnosti različitih programa kognitivno-bihevioralnog tretmana mladih međutim pokazuje da ocjena njihove učinkovitosti nije uvijek pozitivna budući da ove intervencije imaju minimalan utjecaj na reduciranje recidivizma (Nowakoski-Sims i Rowe, 2015). Ovo zbog složene psihodinamike

porodičnog nasilja u stvarnosti čije postojanje i perpetuiranje nije moguće svesti na jedan isključivi uzročnik. Stoga, primjerice, Walker i Bright (2009) razumno predlažu da tretman upravljanja bijesom treba biti namijenjen isključivo onim maloljetnim počiniteljima nasilja nad roditeljima kod kojih je srdžba identificirana kao signifikantna ili ključni problem, koji pokreće dinamiku nasilja.

Porodična terapija je sljedeći model rada koji podrazumijeva određeni broj višesatnih sesija s mladim počiniteljem nasilja, roditeljima žrtvama i ostalim članovima porodice. Tretmanske intervencije koje pokazuju najviše uspjeha u tretmanu adolescenata koji su nasilni prema roditeljima jesu funkcionalna porodična terapija i sistemska porodična terapija, iz razloga što: 1) insistiraju na tome da nasilničko ponašanje adolescenta mora biti shvaćeno u kontekstu, 2) imaju za cilj promjenu obrasca interakcije u porodici koja se povezuje s nasilničkim ponašanjem, 3) zasnovane su na teoriji socijalnog učenja i sistemske teoriji, 4) imaju dobar nivo protokolisiranja, te 5) uključuju kontinuiranu evaluaciju promjene od visoko kvalificiranih profesionalca, koji vrše učestalu superviziju (Martinez et al., 2015). Međutim, u literaturi je prisutno stajalište da je porodična terapija koja ne uspijeva adresirati ključne uzroke porodičnog nasilja osuđena na neuspjeh. Ova kritika odnosi se na terapijski kontekst u kojem se mlada osoba – počinitelj nasilja, prebrzo identificira kao lokus problema koji treba “riješiti“, a zanemari se značaj (nasilnih) porodičnih interakcija u održavanju nasilja. Nedovoljno prepoznavanje dinamike nasilja vodi u neadekvatnu formulaciju procjene rizika, što u konačnici znači i kompromitiranje učinkovitosti tretmana.

Noviji pristupi uključuju (individualni) tretmanski rad s djecom počiniteljima (npr. traumom informirani tretman), i roditeljima žrtvama nasilničkog ponašanja (programi nenasilnog otpora).

Traumom informirani tretman djece počinitelja porodičnog nasilja učinkovit je model rada s djecom za koju postoje indicije da su poremećaji u ponašanju (prema roditeljima) uvjetovani prethodnim traumatskim iskustvom. Ovaj pristup temelji se i organiziran je na postavkama teorije traume i teorije ciklusa nasilja. Prema naprijed izloženoj deskripciji teorije ciklusa nasilja traumatizirana djeca imaju povećan rizik od reaktivne agresivnosti. Najvažnija posljedica traumatskog iskustva ogleda se u činjenici da trauma nadjačava kapacitete djeteta da prevlada i integrira traumatski događaj i postigne funkcionalnu ravnotežu te razvije kapacitet

za rezilijentnost. Poremećaji prouzrokovani traumom su kompleksni i zavise od specifične interakcije između faktora ličnosti i situacije, odnosno njegove okoline. Što bolje razumijemo način na koji trauma iz prošlosti doprinosi aktualnim problemima, model tretmana odvest će nas do specifičnih strategija, specifičnih načina korištenja profesionalnih vještina i uobličavanja primjerenog toka repertoara intervencija. Stoga se u dijelu literature zagovara promjena tretmanskog pristupa prema djeci zlostavljačima, odmak od tretiranja mentalne bolesti ka pristupu oporavku zasnovanom na traumi koji se fokusira na poboljšanje djetetove dobrobiti. Ovakav tretman omogućuje stvaranje sigurnog i na korisnika usmjerenog okruženja u kojem terapeuti/kinje razumiju i odgovaraju na neadaptivno ponašanje u kontekstu traumatičnog iskustva, pomažući korisnicima usluga da razviju vještine samoposmatranja neophodne za izgradnju kapaciteta samoregulacije. Tri su ključna elementa za pružanje traumom informiranog tretmana: osiguravanje sigurnosti, promocija zdravih odnosa te učenje strategijama savladavanja i samoregulacije (Nowakoski-Sims i Rowe, 2015; Greenwald, 2005).

Među inovativne pristupe u oblasti porodičnog nasilja spada i pristup nenasilnog otpora koji je inicijalno razvio Omer (2004, 2008) na Univerzitetu u Tel Avivu. Za razliku od izloženih tretmanskih intervencija koje su usredsrijeđene na iniciranje promjene u ponašanju kod mlade nasilne osobe, ova vrsta programa namijenjena je roditeljima žrtvama porodičnog nasilja. Riječ je o pristupu kojim se nastoji prevazići destruktivno, agresivno, kontrolirajuće i rizično ponašanje mladih. Evaluacijska istraživanja pružaju empirijske dokaze da je pristup učinkovit u reduciranju nasilja i agresije u djetinjstvu, poboljšanju unutarporodičnih odnosa i interakcije te roditeljskih vještina.

Coogan i Lauster (2014) adaptirali su Omerov okvirni model te razvili detaljne smjernice za upotrebu ovog pristupa u radu s roditeljima koji trpe nasilje od svoje maloljetne djece. Cilj njihovog programa nenasilnog otpora jeste pružiti podršku profesionalcima da roditelje opskrbe vještinama koje mogu koristiti kada su djeca nasilna prema njima. Ovim kratkim sistemskim i kognitivno-bihevioralnim programom nastoje se osnažiti roditelji u preveniraju i odgovoru na kontrolirajuća i zlostavljajuća ponašanja djece i mladih, a može se koristiti komplementarno drugim tehnikama u radu s porodicama i roditeljima kako bi se ojačale postojeće vještine, vrijednosti i saznanja (Coogan i Lauster, 2014). Ključni elementi programa nenasilnog

otpora su sljedeći: a) roditeljska posvećenost nenasilnom otporu (roditelji se obavezuju na otpor nasilju i izbjegavanje nasilja u reakciji prema djetetu, uključujući posvećenost izbjegavanja verbalne i fizičke agresije); deeskalacijske vještine (razvoj roditeljskog samomenadžmenta i vještina samokontrole kako bi se deeskalirala situacija i izbjegle nepotrebne konfrontacije); povećana roditeljska prisutnost (promjena načina na koji je roditelj prisutan u djetetovom životu i naglašavanje interakcija koje nisu povezane sa sukobom); mreža podrške (uključivanje značajnih osoba koje mogu imati suportivnu ulogu u procesu tretmana, iz porodičnog okruženja ili mreže prijatelja); porodični moto (proglašavanje da nasilje kod kuće više neće biti tolerirano); čin rekoncilijacije/pomirenja (spontane nezarađene geste podrške (riječ, djela, događaji) roditelja prema djeci; odbijanje naredbi i slamanje tabua (ponovno uspostavljanje roditeljske kontrole/aktivnosti za koje su roditelji razvili osjećaj da to više ne mogu raditi (ulazak u dječiju sobu, razgovor s prijateljima djeteta i sl.); i “the sit-in“: dramatičan otklon od prošlosti i jasna demonstracija roditeljske posvećenosti nenasilnom otporu (Coogan i Lauster, 2014: 9-10).

Zaključak

Empirijske studije porodičnog nasilja drastično su transformirane u proteklih šest decenija zbog historijski uvjetovanih društvenih snaga, promijenjenih društvenih konvencija i unaprijeđenih istraživačkih mogućnosti. Uprkos postignutim iskoracima, u literaturi o porodičnom nasilju nasilje djece nad roditeljima rubna je istraživačka oblast. U bosanskohercegovačkom kontekstu, nasilje djece nad roditeljima tek treba postati predmetom interesovanja akademske i stručne javnosti. Premda u profesionalnoj zajednici postoje saznanja o prisutnosti ovoga fenomena u životnom iskustvu mnogih porodica, pouzdanim podacima o učestalosti ove pojave ne raspoložemo. U svjetlu nedostajućih istraživanja i generalno niske javne svijesti, profesionalci su suočeni s brojnim poteškoćama u dolasku do valjanih i pouzdanih saznanja o samom fenomenu i efikasnim načinima tretmanskog rada s počiniteljima i žrtvama ovoga tipa porodičnog nasilja.

U ovom pionirskom poduhvatu sadržan je pregled dostupne literature o ključnim fenomenološkim aspektima nasilja djece nad roditeljima – konceptualizacije, učestalosti i definirajućih obilježja do interventnih modela u radu sa žrtvama i počiniteljima ovoga tipa porodičnog nasilja.

Brojni drugi aspekti u vezi s prevalencijom, identifikacijom i praćenjem, razumijevanjem porodične historije, odnosno specifične interakcije rizičnih i zaštitnih faktora unutar porodice i postojećeg problema (zlostavljanja roditelja) do organizacijske šutnje, odnosno umanjivanja značaja nasilja djece nad roditeljima kao društvenog problema i njegova normalizacija, te nedostatka specifičnog znanja i profesionalnih vještina ostaju otvorenima i tek trebaju biti rasvijetljeni empirijskim istraživanjima.

Bibliografija

- Ajduković, Dean. 2005. Psihosocijalni tretman počinitelja obiteljskog nasilja – austrijsko iskustvo. *Ljetopis socijalnog rada*, 12 (2), 347-365.
- Ajduković, Marina i Gordana Pavleković (ur.). 2000. *Nasilje nad ženom u obitelji. Priručnik za rad stručnjaka u primarnoj zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Aroca, Monolio Concepcion, Moreno Carmen Bellver i Robles Jose Luis Alba. 2012. La teoria del apredizaje social como modelo explicativo de la vaiolena filio-parental. *Revista Complutense de Education*, 23 (2), 487-511.
- Bobic, Natasha. 2004. *Adolescent aggression toward parents*. Australian Domestic and Family Violence Clearinghouse. Pristupljeno 4. maja 2020. (http://www.adfvc.unsw.edu.au/pdf%20files/adolescent_violence.pdf)
- Boxer, Paul, Rebecca Lakin i Annette Mahoney. 2009. Adolescents' physical aggression toward parents in a clinic-reffered sample. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 38 (1), 106-116.
- Brezina, Timothy. 1999. Teenage Violence towards Parents as an Adaptation to Family Strain: Evidence from a National Survey of Male Adelescents. *Youth and Society*, 30, 416-444.
- Calvete, Esther, Izaskun Orue i Rafael Sampedro. 2011. Child to parent violence in adolescence: Enviromental and Individual Characteristics. *Infancia y Aprendizaje. Journal for the Study of Education and Development*, 34 (3), 349-363.

- Calvete, Esther, Izaskun Orue, i Manuel Gamez-Guadix. 2013. Child-to-parent violence: Emotional and Behavioural Predictors. *Journal of Interpersonal Violence*, 28 (4), 755-772.
- Contreras, Lourdes i Maria del Carmen Cano. 2014. Adolescents who assault their parents: a different family profile of young offenders. *Violence and Victims*, 29 (3), 393-406.
- Contreras, Lourdes i Maria del Carmen Cano. 2016. Child to Parent Violence: The role of exposure to violence and its relationship to social-cognitive processing. *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context*, 8, 43-50.
- Coogan, Declan. 2011. Child-to-Parent Violence: Challenging Perspectives on Family Violence. *Child Care in Practice*, 17 (4), 347-358.
- Coogan, Declan. 2014. Responding to child-to-parent violence: innovative practices in child and adolescent mental health. *Health and Social Work*, 39 (2), 1-9.
- Coogan, Declan i Eileen Lauster. 2014. *Non Violent Resistance – Handbook for Practitioners – Responding to Child to Parent Violence in Practice*. Galway: NUI. Pristupljeno 15. maja 2020. (<http://www.aran.library.nuigalway.ie/handle/10379/485>)
- Cornell, Claire Pedrick i Richard Gelles. 1982. Adolescent-to-Parent Abuse. *The Urban Social Change Review*, 15, 8-14.
- Cottrell, Barbara. 2001. *Parent abuse: The Abuse of Parents by Their Teenage Children*. Ottawa: National Clearing House on Family Violence.
- Cottrell, Barbara. 2004. *When Teens Abuse Their Parents*. Halifax: Fernwood Publishing.
- Cottrell, Barbara i Peter Monk. 2004. Adolescents to parent abuse. *Journal of Family Issues*, 25, 1072-1095.
- Cuervo, Ana Garcia i Cristina Alberola Rechea. 2010. Under Age Perpetrators in the Family Unit. A Cases Study. *Resista de Derecho Penal y Criminologia*, 3, 353-375.

- Edenborough, Michel, Debra Jackson, Judy Mannix i Lesley Wilkes. 2008. Living in the Red Zone: The Experience of Child-to-Mother Violence. *Child and Family Social Work*, 13, 464-473.
- Eckstein, Nancy J. 2002. *Adolescent-to-parent abuse: a communicative analysis of conflict processes present in verbal, physical and emotional abuse of parents*. NE: University of Nebraska.
- Gallagher, Erin. 2004. Parents Victimized by their children. *Australia New Zeland Journal of Family Therapy*, 25, 1, 1-12.
- Gallagher, Edward. 2008. *Childrens violence to parents: A critical literature review*. Melbourne: Monash University.
- Gelles, Richard. 1999. Family Violence. u: R.L. Hampton (ur.). *Family Violence: Prevention and Treatment*, drugo izdanje, Thousand Oaks: Sage, 1-32.
- Greenwald, Ricky. 2005. *Child Trauma Handbook. A Guide for helping trauma-exposed children and adolescents*. New York: Haworth.
- Harbin, Henry T. i Denis J. Madden. 1979. Battared parents: A New Syndrome. *American Journal of Psychiatry*, 136, 1288-1291.
- Ibabe, Izaskun. 2019. Adolescent-to-Parent Violence and Family Enviroment: The Perception of Same Reality. *International Journal of Enviromental Research and Public Health*, 16 (12), 2215.
- Ibabe, Izaskun, Joana Jaureguizar i Peter M. Bentler. 2013a. Protective factors for adolesent violence against authority. *Spanish Journal of Psychology*, 16, doi:10.1017&csip.2013.72
- Ibabe, Izaskun, Joana Jaureguizar i Peter M. Bentler. 2013b. Risk factors for child-to parent violence. *Journal of Family Violence*, 28 (5), 523-534.
- Ibabe, Izaskun i Joana Jaureguizar. 2011. Is Child to Parent Violence Bidirectional? *Anales de Psychologia*, 27, 265-277.

-
- Kennedy, D. Tom, William A. Edmonds, Karen T.J. Dann i Kent F. Burnett. 2010. The Clinical and Adaptive Features of Young Offenders with Histories of Child-Parent Violence. *Journal of Family Violence*, 25, 509-520.
- Kethineni, Sesha. 2004. Youth-on-Parent Violence in a Central Illinois County. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 2, 374-394.
- Kennair, Nicola i David Mellor 2007. Parent abuse: A Review. *Child Psychology and Human Development*, 38, 203-219.
- Lyons, Jennifer, Tessa Bell, Sabrina Frechette i Elisa Romano. 2015. Child-to-parent Violence: Frequency and Family Correlates, *Journal of Family Violence*, 30, 729/742.
- Martinez, M. Luisa., Estefania Estevez, Teresa Jimenez i Coral Velilla. 2015. Child-Parent Violence: Main Characteristics, Risk Factors and Keys to Interventions. *Papeles and Psicologo*, 36 (3), 216-224.
- Nowakoski-Sims, Eva i Amanda Rowe 2015. Using trauma-informed treatment models with Child-to-parent Violence, *Journal of Child and Adolescent Trauma*, 8, 237-244.
- Nock, Matthew K. i Alan E. Kazdin 2002. Parent-directed physical aggression by clinic-referred youths. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31 (2), 193-205.
- McCloskey, Laura A. i Erika L. Lichter. 2003. The contribution of marital violence to adolescent aggression across different relationships. *Journal of Interpersonal Violence*, 18, 390-412.
- Omer, Haim. 2001. Helping parents deal with children`s acute disciplinary problems without escalation: The principle of nonviolent resistance. *Family Process*, 1 (2), 53-66.
- Omer, Haim. 2004. *Nonviolent resistance – A new approach to violent and self-destructive children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pagani, S. Linda, Richard E. Tremblay, Daniel Nagin, Mark Zoccolilla, Frank Vitaro, i Pierre McDuff. 2004. Risk factor models for adolescent verbal and physical aggression towards mothers. *International Journal of Behavioural Development*, 28, 528-537.

- Pagani, S. Linda, Richard E. Tremblay, Daniel Nagin, Mark Zoccolilla, Frank Vitaro, i Pierre McDuff. 2009. Risk factor models for adolescent verbal and physical aggression towards fathers, *Journal of Family Violence*, 24, 173-182.
- Pereira, Roberto. 2006. Child –to-Parent Violence. An Emerging Phenomenon. *Mosaico*, 26, 8-9.
- Pereira, Roberto i Lorena Bertino 2009. An ecological understanding of child-parent violence, *Redes*, 21, 69-90.
- Rosado, Jaime, Eva Rico i David Canton-Cortes. 2017. Influence of psychopathology on the perpetration of child-to-parent violence: differences as a function of sex, *Anales de Psicología*, 33 (2), 243-251.
- Sears, Robert R., Eleonor C. Moccoby i Harry Levin. 1957. *Patterns of Child Rearing*. New York: Harper & Row.
- Ulman, Arina i Murray A. Straus. 2003. Violence by children against mothers in relation to violence between parents and corporal punishment. *Journal of Comparative Family Studies*, 34 (1), 41-60.
- Walker, Julian S. i Jenifer A. Bright 2009. Cognitive therapy for violence: reaching the parts that anger management doesnot reach. *Journal of Forensic Psychiatry and Psychology*, 20 (2), 174-201.
- Walsh, Jaffrey A. i Jessie L. Krienert. 2007a. A decade of child-initiated family violence comparative analysis of child-parent violence and parricide examining offender, victim, and event charecteristics in a national sample of reported incidents, 1995-2005. *Journal of Interpersonal Violence*, 24 (9), 1450-1477.
- Walsh, Jaffrey A. i Jessie L. Krienert. 2007b. Child-parent violence: an empirical analysis of offender, victim, and event characteristics in a national sample of reported incidents. *Journal of Family Violence*, 22, 563-574.
- Wilcox, Paula. 2012. Is parent abuse a form of domestic violence? *Social Policy and Society*, 12 (2), 277-288.

- Wilcox, Paula. i Michelle Pooley. 2015. *Responding to child o parent violence and abuse in Europe: Research and data mapping*. Pristupljeno 27. maja 2020. (www.rcpv.eu/research)
- Woods, Samantha L. i Marylin S. Sommers 2011. Consequences of intimate partner violence on child witness: A systematic review of the literature. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 24, 223-236.

Tajnost usvojenja i pravo djeteta na saznanje vlastitog porijekla u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu

BORJANA MIKOVIĆ¹

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U radu su uporednopravnom analizom odredaba o usvojenju u porodičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine i odgovarajućim međunarodnim dokumentima, posebno u Konvenciji o pravima djeteta i Europskoj konvencije o usvojenju (revidirana), uz neophodan kritički pristup, prezentirana aktualna rješenja o tajnosti usvojenja i (ne) poštivanju prava usvojenog djeteta da zna tko su mu roditelji. Također, kritički osvrt na odredbe člana 7. Konvencije o pravima djeteta upućuje na zaključak da ovo pravo djeteta nije u rangu apsolutnih prava te da se u Europskoj konvenciji o usvojenju isto pravo relativizira time što se pravo bioloških roditelja na anonimnost nastoji „izmiriti“ s pravom usvojenog djeteta da sazna svoje porijeklo.

Glavne riječi: usvojenje, prava djeteta, porijeklo, porodično zakonodavstvo, međunarodni dokumenti

Confidentiality of Adoption and the Right of the Child to Know His or Her Origin in Bosnian and Herzegovinian Family Legislation

Summary: The paper uses a comparative legal analysis of adoption provisions in family legislation in Bosnia and Herzegovina and relevant international documents, in particular the Convention on the Rights of the Child and the European Convention on Adoption (revised), and takes the necessary critical approach to present the current solutions for the (dis)respect of the right of the adopted child to know his or her parents. Further, a critical look at the provisions of Article 7 of the Convention on the Rights of the Child points to the conclusion that this right of the child is not on par with absolute rights and that the European Convention on Adoption relativizes this right by attempting to “reconcile” the right of biological parents to anonymity with the right of the adopted child to know his or her origin.

Keywords: adoption, rights of the child, origin, family legislation, international documents.

---

¹ borjana.mikovic@fpn.unsa.ba

Uvod

Primjena instituta usvojenja, prisutna gotovo od samog nastanka ljudske civilizacije, u početku je bila vezana prvenstveno za odrasle osobe kao usvojenike, i to pretežno muškog spola, s tim da je motiv usvojenja bio osobni ili privatni interes usvojlaca. Pri tome, koncepcija usvojenja formulirana u rimskom pravu, s jasnim diferenciranjem potpunog i nepotpunog usvojenja, uz određene modifikacije, akceptirana je i u buržoaskim kodifikacijama donesenim u 19. i početkom 20. vijeka. Njihova specifičnost u početku bila je zasnivanje nepotpunog usvojenja, gdje je usvojenik, većinom punoljetna osoba, zadržavao pravne veze s biološkom porodicom. Osnovni cilj usvojenja bio je produženje porodice onih koji su bili bez bioloških potomaka, s tim da se usvojenje zasnivalo ugovorom između usvojioca i usvojenika, koji se podnosio na potvrdu sudu. Ovakav odnos, čija je ključna karakteristika bila potpuna marginalizacija interesa usvojenika, bilo da je u pitanju potpuno ili nepotpuno usvojenje (Ignjatović, Kitanović, 2013: 163-173), u manjoj ili većoj mjeri, zadržao se do završetka Drugog svjetskog rata, nakon čega nastaju postepene promjene. U početku je donesen niz međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima, a potom, nešto kasnije, i posebni dokumenti o pravima djeteta. U njima, naročito u oblasti usvojenja, interesi djeteta kao nosioca prava sve više dobivaju prevagu nad interesima usvojlaca, doživljavajući svoj maksimum donošenjem UN Konvencije o pravima djeteta (1989)², kojoj je prethodilo usvajanje više različitih dokumenata vezanih za institut usvojenja, npr. Europske konvencije o usvojenju (1967)³ i Europske konvencije o pravnom položaju vanbračne djece (1975).⁴

Donošenjem Konvencije o pravima djeteta (dalje: KPD) institut usvojenja u zemljama koje su ratificirale ovaj međunarodni ugovor sve više se prilagođava propisanim pravima djeteta, uz isticanje obaveze

² Konvencija o pravima djeteta (*Convention on the Rights of Children*) usvojena je i otvorena za potpis, ratifikaciju i pristupanje 20. novembra 1989. godine Rezolucijom Generalne skupštine UN br. 44/25. Stupila je na snagu 2. septembra 1990. godine. SFRJ je ratificirala Konvenciju 3. januara 1991. godine. Raspadom SFRJ, BiH je podnijela notifikaciju o sukcesiji, koja je stupila na snagu 6. marta 1992. godine, nakon koje je među ostalim saveznim zakonima i dokumentima preuzela i Konvenciju („Službeni list BiH“ br. 26/93). Konvencija je sadržana u Aneksu I Ustava BiH (v. čl. II st. 7) čime je dobila snagu ustavne norme, kao i ostale međunarodne konvencije koje je BiH ratificirala, te stoga ima prioritet u odnosu na domaće zakonodavstvo.

³ Europska Konvencija o usvojenju djece usvojena je 24. aprila 1967. godine, a stupila je na snagu 26. aprila 1968. godine.

⁴ Europska konvencija o pravnom položaju vanbračne djece usvojena je 15. oktobar 1975. godine, a stupila je na snagu 11. augusta 1978. godine.

poštivanja njegovih najboljih interesa od kojih u suvremenom pravu zavisi i sama mogućnost zasnivanja usvojenja. Također, s ciljem potpune integracije usvojenog djeteta u novu/usvojiteljsku porodicu, potpuno usvojenje postaje prevladavajući oblik porodičnopravne zaštite djeteta u većini država, pri čemu je cjelokupan postupak usvojenja prenesen isključivo u nadležnost državnih tijela. Ovakav pristup je izričito normiran i u revidiranoj Europskoj konvenciji o usvojenju (2008)⁵ (dalje: EKV), koja u svojim odredbama uglavnom normira potpuno usvojenje, s tim da niti u jednom članu ne sprječava nacionalna zakonodavstva da propišu mogućnost normiranja nepotpunog usvojenja. Uz navedeno, EKV decidirano propisuje da će usvojenje biti valjano samo ako je odobreno od nadležnog suda ili nadležnog upravnog tijela (čl. 3).

U sva tri porodična zakona u BiH normirana je mogućnost zasnivanja potpunog i nepotpunog usvojenja,⁶ uz međusobne razlike u pogledu uvjeta za njihovo zasnivanje. Bitna razlika u dejstvima između ova dva oblika usvojenja je u tome što se potpunim usvojenjem zasniva odnos srodstva jednak krvnom srodstvu,⁷ dok se nepotpunim usvojenjem, koje je, za razliku od potpunog usvojenja raskidivo,⁸ uspostavlja adoptivno srodstvo samo između usvojioca i usvojenika i njegovih potomaka.⁹

Od svih pitanja vezanih za ustanovu usvojenja u ovom radu bit će riječi samo o njegovoj tajnosti i o pravu djeteta na saznanje vlastitog porijekla i problemima koji proizlaze iz njihovog (ne)poštivanja, odnosno (ne) realizacije, i to isključivo vezano za oblik potpunog usvojenja.

Tajnost usvojenja

Kompletan postupak zasnivanja usvojenja, od početnih odnosno pripremnih radnji i pribavljanja dokaza i mišljenja o podobnosti potencijalnih usvojlaca i djeteta koje se usvaja pa do pravomoćnosti rješenja o zasnivanju usvojenja, predstavlja izrazito osjetljivo područje. Ono je protkano sveobuhvatnom provjerom od organa starateljstva, posebno toga da li su potencijalni usvojioci osobe čija osobna svojstva pružaju garanciju da će roditeljsko staranje ostvarivati u najboljem interesu djeteta. Također,

⁵ Europska Konvencija o usvojenju djece (revidirana) usvojena 27. novembra 2008. godine, stupila na snagu 01.09.2011. godine.

⁶ V. čl. 91. st. 2 PZ FBiH; čl. 149. PZ RS; čl. 76. st. 2. PZ BD.

⁷ V. čl. 113. st. 1. PZ FBiH; čl. 156. PZ RS; čl. 96. st. 1. PZ BD.

⁸ V. čl. 120. PZ FBiH; čl. 171. PZ RS; čl. 103. PZ BD.

⁹ V. čl. 117. st. 1. PZ FBiH; čl. 150. st. 1. PZ RS; čl. 100. st. 1. PZ BD.

u svakom pojedinačnom slučaju organ starateljstva treba u potpunosti sagledati konkretnu situaciju u kojoj se dijete nalazi i na taj način utvrditi elemente iz kojih će zaključiti da je usvojenje najpogodniji oblik njegove zaštite, odnosno da je u njegovom najboljem interesu. Svaka od ovih radnji zahtijeva visok nivo znanja i neophodnih vještina različitih profila stručnjaka zaposlenih u organu starateljstva, uz puno poštivanje etičkih i profesionalnih principa, kao i ljudskih prava i ljudskog dostojanstva kako djeteta koje je podobno za usvojenje tako i potencijalnih usvojlaca. Uz navedeno, prije donošenja odluke o usvojenju profesionalci u organu starateljstva bez prisustva javnosti obavljaju razgovor s potencijalnim usvojiocima, roditeljima djeteta, ali i djetetom sukladno s njegovom fizičkom i psihičkom zrelošću, a obavezno s djetetom koje je starije od deset godina, upoznaujući ih s pravnim posljedicama njihovog pristanka na usvojenje, kao i pravnim posljedicama koje nastaju zasnivanjem usvojenja.

Ovakvo postupanje, koje je u sva tri porodična zakona u BiH normirano određenjem da je u postupku zasnivanja usvojenja djeteta isključena javnost,¹⁰ ima za cilj kako zaštitu učesnika u postupku od saznanja trećih osoba o činjenici usvojenja tako i zaštitu prava učesnika na privatnost. Princip isključenja javnosti primjenjuje se i u završnoj fazi, odnosno pri donošenju rješenja o usvojenju. Pri tome su podaci iz evidencije i dokumentacije o usvojenju, kako je to propisano PZ FBiH i PZ BD, „službena tajna“,¹¹ koju su svi učesnici/profesionalci u postupku dužni čuvati. Ovo posebno zbog toga što povreda principa tajnosti, odnosno neovlašteno otkrivanje podataka koji su službena tajna, prema odredbama sva tri krivična zakona u BiH predstavlja krivično djelo¹² čiji je počinitelj državni službenik, odnosno u ovom slučaju uposlenik organa starateljstva. U istom kontekstu, za razliku od PZ FBiH i PZ BD, koji decidirano propisuju da su podaci o usvojenju službena tajna, PZ RS normira: „Kod potpunog usvojenja mora biti sačuvana tajnost podataka o njegovom zasnivanju“ (čl. 169. st. 4). Analiza citirane odredbe upućuje na zaključak da se njome, pored obaveze poštivanja svih etičkih i profesionalnih principa od različitih profila stručnjaka koji su na bilo koji način učestvovali u postupku zasnivanja usvojenja, obuhvata i to da su podaci o usvojenju službena tajna. Nemogućnost uvida u bilo koji podatak o zasnivanju usvojenja ima za cilj sačuvati tajnost usvojenja, prvenstveno za dijete koje je usvojeno.

¹⁰ V. čl. 105. st. 3. PZ FBiH; čl. 163. PZ RS; čl. 88. st. 3 PZ BD.

¹¹ V. čl. 112. st. 2. PZ FBiH; čl. 95. st. 2. PZ BD.

¹² V. čl. 388. Krivičnog zakona FBiH; čl. 355. Krivičnog zakona RS; čl. 382. Krivičnog zakona BD.

Nasuprot navedenom, PZ FBiH i PZ BD normiraju da dijete ima pravo znati da je usvojeno,¹³ s tim da PZ FBiH izričito propisuje obavezu usvojlaca da dijete o činjenici usvojenja upoznaju najkasnije do njegove sedme godine života, odnosno odmah nakon zasnivanja usvojenja ako je usvojeno starije dijete (čl. 92. st. 2). PZ BD ne određuje starosnu dob djeteta do koje su roditelji obavezni upoznati ga s činjenicom usvojenja. Oba zakona propisuju dužnost organa starateljstva da u postupku zasnivanja usvojenja upozori buduće usvojioce na obavezu da djetetu saopće da je usvojeno.¹⁴ Međutim, pri tome ne predviđaju bilo kakve mehanizme za realizaciju navedene obaveze, kao ni sankcije za nepostupanje usvojlaca sukladno sa zakonom. To znači da ostvarivanje prava djeteta na saznanje činjenice da je usvojeno, odnosno realizacije zakonom propisane obaveze usvojlaca da dijete upoznaju s činjenicom usvojenja, zavisi od osobnog stava usvojioca. Stoga, „hoće li usvojlac djetetu reći istinu, zavisi od njegovog moralnog stava, njegove istinske želje da dijete istinu o svom porijeklu ne sazna u pogrešnom času od onih koji često zlonamjerno mogu djetetu otkriti da njegovi roditelji nisu i njegovi biološki roditelji. Moderna psihologija ističe prednost upoznavanja djeteta s činjenicom usvojenja, ukazujući na čitav niz negativnih posljedica koje prikrivanje istine može imati“ (Bubić, Traljić, 2007: 126).

Podijeljenost naučne i stručne javnosti o tome da li zadržati tajnost usvojenja u odnosu na usvojeno dijete ili dijete blagovremeno upoznati s činjenicom usvojenja konkretnu potvrdu nalazi u odredbama bosanskohercegovačkog porodičnog zakonodavstva. Naime, kako je to ranije istaknuto, PZ RS, za razliku od PZ FBiH i PZ BD, ne normira obavezu usvojlaca da upoznaju dijete sa činjenicom usvojenja, što znači da zakon ne sadrži ni odredbe o mogućnosti djeteta na uvid u spise predmeta o usvojenju. Ovakav pristup je vjerovatno zasnovan na uvjerenju da tajnost usvojenja predstavlja najbolje rješenje za samo dijete, ali isto tako i za usvojioce i biološke roditelje djeteta.

Slično postupanje, na djelomično neočekivan način, u svojim odredbama gotovo da tolerira i EKV. On, pored normiranja da nacionalna zakonodavstva mogu propisati da se „postupak usvojenja provede uz isključenje javnosti“ (čl. 22. st. 3), propisuje mogućnost zasnivanja usvojenja „bez otkrivanja identiteta usvojlaca djetetovoj biološkoj porodici“ (čl. 22. st. 1). To upućuje na zaključak da roditelj tzv. blanko suglasnost za usvojenje može

---

¹³ V. čl. 92. st. 1. PZ FBiH; čl. 77. PZ BD.

¹⁴ V. čl. 109. st. 1. PZ FBiH; čl. 92. st. 1. PZ BD.

dati prije pokretanja postupka za zasnivanje usvojenja, odnosno pristati da dijete usvoje njemu nepoznati usvojioci, kako je to normirano u PZ FBiH i PZ BD.¹⁵ Također, pored mogućnosti da nacionalna zakonodavstva propišu pravo bioloških roditelja na neotkrivanje identiteta, o čemu će posebno biti riječi u nastavku ovog rada, EKV normira i obavezu da se usvojenom djetetu omogućiti „pribavljanje dokumenata koji sadrže izvode iz službenih spisa koji potvrđuju datum i mjesto njegovog rođenja, ali izričito ne otkrivaju činjenicu usvojenja ili identiteta njegovih bioloških roditelja“ (čl. 22. st. 4). Svrha ovakvog normiranja, prema Obrazloženju EKV-a¹⁶ je „izbjeci situacije koje mogu nastati: a) u slučajevima kad biološki roditelji znaju identitet usvojlaca (posebno kod potpunog usvojenja); b) iz javnosti postupaka usvojenja ili službenih spisa koji s odnose na usvojenje“ (toč. 83).

Prezentirana analiza upućuje na zaključak da tajnost usvojenja predstavlja standard za koji zapravo ne postoji općeprihvaćena suglasnost i praksa čak ni u okviru jedne male europske države kakva je BiH iako je tokom zasnivanja samog usvojenja moguće izdvojiti dva zajednička principa. Prvi je princip isključenja javnosti iz postupka zasnivanja usvojenja, a drugi je princip službene tajne, kojim se svi profesionalci/učesnici postupka, pod prijetnjom krivične odgovornosti, obavezuju na čuvanje podataka vezanih za usvojenje. Međutim, kako je s tajnosti usvojenja, odnosno pravom djeteta da bude upoznato s činjenicom usvojenja, usko povezano pravo djeteta na saznanje vlastitog porijekla, ovo pravo se u odredbama EKV-a ograničava pravom bioloških roditelja na neotkrivanje njihovog identiteta, ali i pravom usvojlaca na neotkrivanje identiteta biološkim roditeljima. Ovo je posebno izraženo u slučaju tzv. blanko suglasnosti koju biološki roditelji daju prije zasnivanja usvojenja, kako je to propisano u PZ FBiH i PZ BD.

Pravo djeteta da zna tko su mu roditelji

Usvojenje djeteta, za razliku od roditeljskopravnog odnosa uspostavljenog između bioloških roditelja i djeteta, predstavlja roditeljskopravni odnos koji nastaje pravnim aktom, rješenjem o zasnivanju usvojenja, u momentu kada ovo rješenje postane pravomoćno. Stoga, i pored pravnog

¹⁵ V. čl. 108. st. 1. i 5. PZ FBiH; čl. 91. st. 1. i 4. PZ BD.

¹⁶ Explanatory Report - [2008] COETSER 1 (27 November 2008) European Convention on the Adoption of Children (Revised).

izjednačavanja ova dva odnosa te činjenice da se usvojenjem, kao i kod roditeljskog odnosa uspostavljenog rođenjem djeteta, zasniva roditeljski odnosno srodnički odnos, usvojenje ima određene specifičnosti. Jedna od tih specifičnosti, prema odredbama PZ FBiH i PZ BD, jest da se kod roditeljskopravnog odnosa uspostavljenog usvojenjem, budući da počiva na rješenju o usvojenju a ne na krvnoj vezi između roditelja i djeteta, materinstvo ili očinstvo usvojioca ne mogu osporavati ni utvrđivati.¹⁷ Druga specifičnost je da krvno srodstvo između usvojenika i njegovih bioloških srodnika, iako ono kod potpunog usvojenja gubi značaj pravne veze, kod ovog oblika usvojenja ostaje „društveno priznat odnos jer navedeni vid srodstva nastaje rođenjem djeteta i u tom smislu ne može prestati. Značaj krvnog srodstva iskazuje se kroz pravo usvojenika da zna svoje porijeklo“ (Ponjavić, Vlašković, 2019: 258). U istom kontekstu, pravo na pristup informacijama, odnosno pravo usvojenika na uvid u spise predmeta o usvojenju koji formira/vodi organ starateljstva za svaki pojedinačni slučaj usvojenja, zapravo sadrži i mogućnost ostvarivanja prava djeteta na saznanje vlastitog porijekla, odnosno prava da sazna tko su njegovi biološki roditelji. Ovo pravo, koje je jedno od bitnih prava djeteta, prvi put u povijesti ljudske civilizacije postaje općevažće usvajanjem KPD-a, odnosno unazad nešto više od 30 godina.

Budući da su odredbe KPD-a gotovo u cijelosti implementirane u aktualno bosanskohercegovačko porodično zakonodavstvo, bilo bi za očekivati da sva tri porodična zakona, pored ostalih prava priznatih u članu 7. KPD-a, propisuju i pravo usvojenog djeteta da zna tko su mu roditelji. Međutim, PZ RS ne normira pravo usvojenog djeteta da zna da je usvojeno, a time ni pravo na uvid u spise organa starateljstva o usvojenju, čime se zanemaruje ne samo da je borba za ostvarivanje ovog prava trajala desetinama godina nego i da ono danas predstavlja paradigmatički standard zaštite prava djeteta (Hrabar, 2008: 1134). Za razliku od ovog zakona, PZ FBiH i PZ BD normiraju za usvojenika mogućnost uvida u spise predmeta o usvojenju. Naime, organ starateljstva je obavezan dopustiti uvid u spise predmeta o usvojenju punoljetnom usvojeniku, a ali i maloljetnom usvojeniku ako utvrdi da je to u njegovom interesu. Osim usvojeniku, ovaj uvid se mora dopustiti i usvojiocu i roditelju djeteta koji je dao pristanak za usvojenje.¹⁸ Može se pretpostaviti da svaka od ovih osoba koja zahtijeva uvid u spise o usvojenju ima različit motiv za saznanje određenih

---

¹⁷ V. čl. 116. PZ FBiH; čl. 99. PZ BD.

¹⁸ V. čl. 112. st. 1, 3. i 4. PZ FBiH; čl. 95. st. 1, 3. i 4. PZ BD.

informacija, koje mogu biti korištene u različite svrhe, ali isto tako imati i različite posljedice. Sigurno je da su motivi i interesi djeteta, bioloških roditelja i usvojlaca različiti, pri čemu moguće posljedice gotovo u pravilu najviše pogađaju dijete. U prilog ovome govori odredba da će se uvid u spise dopustiti maloljetnom usvojeniku ako je to u njegovom interesu. Međutim, u ovoj odredbi je propušteno normirati mogućnost da se iz spisa prethodno izdvoje pojedini dokumenti čiji bi sadržaj, prema procjeni organa starateljstva, mogao štetno djelovati na dijete. Zagovaranje ovakvog pristupa prisutno je u pravnoj teoriji s jasnim stajalištem da „potpuna zaštita dobrobiti djeteta, njegove osobnosti i zdravlja, trebala bi podrazumijevati zakonsko uređenje mogućnosti da nadležno tijelo, prilikom uvida u spis o posvojenju, izdvoji dokumente koji sadržavaju podatke koji bi mogli naštetiti posvojeniku ili njegovu odnosu s posvojiteljem. [...] za sada bi nadležno tijelo prilikom uvida, osobito obavljenoga od strane posvojenika, prema vlastitom nahođenju trebalo odlučiti hoće li dati na uvid cijeli spis. Smatramo da načelo zaštite dobrobiti djeteta uključuje privremeno izdvajanje iz spisa podataka koji bi mogli naštetiti usvojeniku, primjerice okolnosti da je bio začet u silovanju ili da je roditelj kriminalac i sl.“ (Hrabar, 2008: 1126-1127).

Citirano mišljenje pokazuje ne samo svu osjetljivost ostvarivanja prava maloljetnog usvojenika na uvid u spise predmeta o usvojenju nego i nedorečenost zakonskog normiranja koje ovo pitanje prepušta odluci organa starateljstva, uz obavezu da utvrdi da li je uvid u najboljem interesu djeteta. Pri tome, nijedan od navedenih zakona ne normira mogućnost privremenog izdvajanja određenih dokumenata čiji bi sadržaj mogao naštetiti maloljetnom usvojeniku, kako je to navedeno u citiranom tekstu, ali ni mogućnost „prikladnog savjetovanja djeteta“, kako to propisuje EKV.¹⁹ Stoga, ako se pojam „prikladno“ dovede u vezu s uzrastom, odnosno starosnom dobi djeteta, ali i potvrđenim iskustvom prakse da uvid u spise o usvojenju većinom traže djeca starija od 14 godina, odnosno djeca koja se nalaze u vrlo osjetljivom periodu razvoja, onda prikladno savjetovanje zapravo znači pripremu djeteta za upoznavanje sa sadržajem spisa o usvojenju. Ta se priprema mora pažljivo planirati i prilagoditi svakom pojedinačnom djetetu sukladno njegovoj zrelosti i mogućoj ranjivosti, vodeći pritom računa o motivu traženja uvida u spise. Uz navedeno, ovdje je veoma teško navesti moguće situacije kada je uvid u

---

¹⁹ Čl. 21. st. 3. EKV.

spise predmeta o usvojenju u najboljem interesu djeteta, ali se čini da to djelomično zavisi i od saznanja i podataka o biološkim roditeljima koje je usvojenik dobio od usvojlaca, u slučaju da su oni prema zakonu dužni saopćiti mu činjenicu o usvojenju. Međutim, mogućnost da uvid u sadržaj spisa o usvojenju ima negativan utjecaj na daljnji, posebno psihički razvoj maloljetnog usvojenika, na njegove odnose s usvojiocima, ali i sa širim socijalnim okruženjem, čini se još izvjesnijom.

S druge strane, kod ostvarivanja prava bioloških roditelja usvojenika na uvid u spise predmeta o usvojenju, PZ FBiH i PZ BD normiraju određena ograničenja. Tako PZ BD decidirano propisuje: „Uvid u spis predmeta neće se dopustiti roditelju kojem je oduzeto roditeljsko pravo, niti roditelju koji je pristao da dijete usvoje njemu nepoznati usvojitelji” (čl. 95. st. 5). U istom kontekstu, PZ FBiH pravo roditelja na uvid u spise o usvojenju ograničava ne samo na oduzimanje roditeljskog staranja već se uvid neće dozvoliti roditelju iz svih razloga zbog kojih nije tražen njegov pristanak, čl. 98. u vezi s članom 99. PZ FBiH. Naime, PZ FBiH u čl. 112. st. 3. normira: „dopustit će [...] roditelju djeteta koji je dao pristanak za usvojenje u skladu sa članom 98. ovog Zakona“, što znači da se roditelju usvojenika neće dopustiti uvid ako nije dao pristanak. Istu odredbu, u čl. 95. st. 3, sadrži i PZ BD, koji je, suprotno njoj, u stavu 5. isključio mogućnost uvida samo u dva slučaja. Navedeno normiranje, koje djelomično sadrži određene kontradiktornosti i neku vrstu diskriminacije, može se analizirati iz najmanje dva aspekta. Prvo, kad je riječ o zabrani uvida u spis roditelju kojem je oduzeto roditeljsko staranje, čije dijete se prema zakonu usvaja bez njegovog pristanka (čl. 84. toč. a), može se postaviti pitanje: zašto baš ovom roditelju? Mogući odgovor najvjerojatnije treba tražiti u činjenici da PZ BD propisuje da će se roditeljsko staranje „vratiti odlukom suda, kada prestanu razlozi zbog kojih je ono oduzeto“ (čl. 136. st. 8). Međutim, mogućnost njegovog vraćanja ne postoji u slučaju potpunog usvojenja s obzirom na to da je ono neraskidivo i da su između usvojenika i njegovih roditelja prestala međusobna prava i dužnosti. Njihov prestanak znači i prestanak roditeljskog staranja bioloških roditelja, kao skupa odgovornosti, dužnosti i prava roditelja (čl. 112. st. 1), tako da roditeljsko staranje ostvaruju usvojioci.

Drugo, pri normiranju zabrane uvida u spis predmeta o usvojenju roditelju koji je pristao da dijete usvoje njemu nepoznati usvojioci najvjerojatnije se polazi od prava usvojioca na neotkrivanje identiteta, odnosno čuvanja

privatnosti ne samo nove porodice usvojenog djeteta nego i njega samog. To je, kako je to ranije istaknuto, sukladno i s odredbama EKU-a (v. čl. 22. st. 1), koji pravo djeteta na pristup informacijama o svojem porijeklu normira načelno. Naime, EKU ovlašćuje nadležno tijelo koje raspolaže informacijama o porijeklu djeteta da samo procijeni hoće li to pravo uskratiti ili omogućiti djetetu, uzimajući u obzir okolnosti i odgovarajuća prava djeteta te njegovih bioloških roditelja ako su koristili zakonom predviđeno pravo da ne otkriju svoj identitet (čl. 22. st. 3). Drugim riječima, EKU štiti pravo djeteta da zna tko su mu roditelji u istoj mjeri kao i KPD: „koliko je to moguće“.²⁰ U Obrazloženju EKU-a se ističe: „Ovo nije apsolutno pravo: ravnoteža se mora postići između djetetovog prava da zna svoje porijeklo i prava roditelja da ostanu anonimni“ (toč. 84). Ova dilema, ili bolje rečeno potreba za postizanjem ravnoteže između navedena dva prava, u PZ FBiH i PZ BD riješena je u korist djeteta, prevagom njegovog prava ne samo da zna da je usvojeno nego i da može uvidom u spise o usvojenju saznati tko su njegovi biološki roditelji.

Relativiziranje prava djeteta da sazna tko su mu roditelji u EKU-u najvjerojatnije je uvjetovano pritiskom jednog manjeg broja europskih država, posebno Francuske, čije zakonodavstvo normira anonimni porođaj, odnosno anonimnost majke prilikom rođenja djeteta. U prilog tome govori to da se u Obrazloženju EKU-a upućuje na presudu Europskog suda za ljudska prava u predmetu „Odièvre protiv Francuske“ od 13. februara 2003. godine (toč. 84).

U ovom predmetu podnositeljica zahtjeva, francuska državljanka Odièvre, čija je majka prilikom porođaja, 23. marta 1965. godine, izričito zahtijevala da se njezin prijem u porodilište, rođenje djeteta i upis u matičnu knjigu rođenih obavi „pod X“, zatražila je da joj se odlukom suda omogući uvid u arhive bolnice i matičnog ureda. U svom zahtjevu sudu podnositeljica je navela da joj je uskraćivanjem uvida u arhivske podatke povrijeđeno temeljno ljudsko pravo na identitet, koje se temelji na poznavanju činjenica o porijeklu i biološkim srođnicima. „Evropski sud za ljudska prava zauzeo je stajalište da se doista radilo o sukobu dvaju suprotstavljenih interesa: osobe na puni razvitak vlastite osobnosti i interesa majke na anoniman porođaj u zdravstvenoj ustanovi da djetetu podari zdrav život. Sud se ipak većinom glasova priklonio stajalištu prema kojem se važnim drži zaštita interesa majke na anonimnost, jer se time sprječava obavljanje ilegalnih

²⁰ V. čl. 7. st. 1. KPD.

pobačaja. [...] zaključeno je da gospođa Odièvre nije bila diskriminirana niti prikraćena u roditeljstvu, jer je sve sadržaje roditeljstva dobila u usvojiteljskoj obitelji“ (Hlača, 2008: 810-811). Sud nije utvrdio povredu člana 8. Europske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama jer je utvrdio da „francusko zakonodavstvo nastoji postići ravnotežu i osigurati proporcionalnost“ između interesa majke i djeteta. Stoga je zauzeo stav da „Francuska nije prekoračila polje slobodne procjene koje u ovom predmetu mora uživati s obzirom na složenu i osjetljivu prirodu pitanja pristupa informacijama o porijeklu, pitanju koje se tiče prava na poznavanje lične istorije, izbora bioloških roditelja, postojećih porodičnih veza i usvojlaca“ (toč. 49).²¹

Bosanskohercegovačko porodično pravo ne poznaje institut anonimnog porođaja. Naprotiv, u pravu BiH odmah po rođenju djeteta ime majke upisuje se u matičnu knjigu rođenih,²² čime se stvara pravna veza između majke i novorođenčeta bez obzira na to da li je majka u trenutku rođenja djeteta bila u braku. S druge strane, i pored činjenice da PZ FBiH i PZ BD normiraju pravo usvojenog djeteta da zna da je usvojeno, kao i pravo pristupa podacima o usvojenju, čini se da pojedina zakonska rješenja sadržana u ovim zakonima mogu predstavljati prepreku za ostvarivanje prava usvojenog djeteta da zna tko su mu biološki roditelji. Tako, npr., ostvarivanje ovog prava može biti dovedeno u pitanje u slučaju kad roditelj svoj pristanak na usvojenje, tzv. blanko suglasnost, da prije pokretanja postupka usvojenja, čime u pravilu pristaje da dijete usvoje njemu nepoznati usvojioci. U tom slučaju on nije stranka u postupku zasnivanja usvojenja.²³ Navedeno postupanje u pravnoj teoriji neki autori izjednačavaju sa slučajem anonimnog porođaja, uz ocjenu da ovako izražena volja roditelja „ima značaj odricanja od djeteta“ (Ponjavić, Palačković, 2017: 36).

Problem ostvarivanja prava djeteta da sazna tko su mu roditelji, bez obzira na zakonsku mogućnost uvida u spise predmeta o usvojenju,

---

²¹ Case of Odièvre v. France, Application no. 42326/98, Judgment Strasbourg 13 February 2003.

²² Čl. 15. Zakona o matičnim knjigama Federacije BiH; čl. 15. Zakona o matičnim knjigama Republike Srpske; čl. 11. Zakona o matičnim knjigama Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine.

²³ V. čl. 108. st. 5. PZ FBiH; čl. 91. st. 4. PZ BD.

javlja se i kod „nađenog“/napuštenog djeteta,²⁴ čiji su roditelji nepoznati, odnosno u slučajevima kad nema bilo kakvih indicija tko je majka koja je vlastito dijete neposredno nakon porođaja u vanbolničkim uvjetima napustila i ostavila najčešće na neuobičajeno mjesto. Ova djeca, kao djeca čiji su roditelji nepoznati, u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu pripadaju skupini djece bez roditeljskog staranja,²⁵ odnosno skupini djece/maloljetnih osoba koje se stavljaju pod starateljstvo²⁶ te skupini djece bez roditelja ili odgovarajućeg roditeljskog staranja koju je moguće usvojiti.²⁷ Znači, usvojeno dijete čiji su roditelji nepoznati ne može ostvariti svoje pravo da sazna podatke o biološkim roditeljima i pored toga što mu PZ FBiH i PZ BD priznaju ovo pravo i mogućnost uvida u spise predmeta o usvojenju. Čini se da su ovakvi slučajevi na neki način prepoznati i u odredbama KPD-a (čl. 7), normiranjem da dijete ima „ako je to moguće, pravo da zna tko su mu roditelji“.

U svjetlu rješavanja pitanja pristupa usvojenog djeteta podacima o njegovim biološkim roditeljima, Eku, nastojeći „pomiriti“ dva suprotstavljena prava: pravo bioloških roditelja da ne otkriju svoj identitet i pravo usvojenog djeteta da zna tko su mu roditelji, obavezuje države članice da relevantne informacije o usvojenju, odnosno porijeklu djeteta čuvaju najmanje 50 godina nakon što je odluka o usvojenju postala pravomoćna (čl. 22. st. 5). U Obrazloženju Eku-a navodi se da je normiranje čuvanja podataka najmanje 50 godina od zasnivanja usvojenja zasnovano na činjenici da usvojena djeca informacije o vlastitom porijeklu, odnosno biološkim roditeljima najčešće istražuju u četrdesetim godinama života, nakon što i sami postanu roditelji ili nakon smrti usvojlaca (toč. 84). Međutim, ako su usvojenikovi biološki roditelji prije usvojenja bili nepoznati, on svoje porijeklo, ili bolje rečeno činjenicu tko su mu roditelji ne može saznati ni na koji način.

²⁴ PZ FBiH i PZ BD decidirano propisuju da se dijete čiji su roditelji nepoznati može usvojiti tek po isteku tri mjeseca od njegovog napuštanja (čl. 84. st. 3. PZ FBiH i čl. 79. st. 3. PZ BD). Vrijeme kada je dijete napušteno teško je točno utvrditi budući da od zrelosti novorođenčeta, mjestu i vremenu njegovog napuštanja zavisi koliko će dugo ostati živo, odnosno da li će preživjeti. Stoga se čini „primjerenijom zakonska stilizacija prema kojoj bi rok tekao od pronalaska djeteta“ (Hlača, 2008: 807).

²⁵ V. čl. 13. Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom FBiH; čl. 18. st. 1. Zakona o socijalnoj zaštiti RS; čl. 12. Zakona o socijalnoj zaštiti BD.

²⁶ V. čl. 186. toč. a PZ FBiH; čl. 201. PZ RS; čl. 167. toč. a PZ BD.

²⁷ V. čl. 91. st. 1. PZ FBiH; čl. 157. PZ RS; čl. 76. st. 1. PZ BD.

Zaključak

Uporednopravna analiza odgovarajućih odredaba o usvojenju sadržanih u sva tri porodična zakona u BiH, pored određenih neusuglašenosti, posebno u dijelu ostvarivanja prava djeteta da zna da je usvojeno, kao i prava djeteta na saznanje vlastitog porijekla, upućuje na zaključak da, uz zakonske prepreke u PZ RS, mogućnost ostvarivanja prava djeteta da zna tko su mu roditelji zavisi i od okolnosti, odnosno uzroka stanja da dijete bude bez roditelja ili bez odgovarajućeg roditeljskog staranja. Drugim riječima, bez obzira na zakonom propisanu obavezu upisa imena majke odmah po rođenju djeteta u matičnu knjigu rođenih, kao i obavezu da se djetetu omogući saznanje o njegovom porijeklu, u BiH će, kao i u drugim državama, uvijek postojati djeca koja to pravo ne mogu ostvariti zbog činjenice da su njihovi roditelji, najčešće majka, nepoznati. Svjesnost o navedenom prisutna je i u međunarodnim dokumentima, posebno u KPD-u, koji normira da dijete „ako je to moguće“ ima pravo saznati tko su mu roditelji. U istom kontekstu, relativiziranje navedenog prava u EKV-u prisutno je i u stavu da ono ne mora biti nužno i apsolutno, odnosno da treba postignuti ravnotežu između prava djeteta na saznanje svojeg porijekla i prava bioloških roditelja da ostanu anonimni, pri čemu se zadatak rješavanja ovog osjetljivog pitanja povjerava nadležnom tijelu. Uz navedeno, budući da pravo djeteta da zna da je usvojeno, zajedno s pravom uvida u spise o usvojenju, odnosno na saznanje vlastitog porijekla, nije propisano u sva tri domaća porodična zakona, moguće je zaključiti da se time na području BiH vrši određena diskriminacija usvojene djece.

Literatura

- Bubić, Suzana i Nerimana Traljić. 2007. *Roditeljsko i starateljsko pravo*. Sarajevo: Magistrat.
- Council of Europe. 2008. Explanatory Report – [2008] COETSER 1 (27 November 2008) *European Convention on the Adoption of Children (Revised)*. Pristupljeno 18. maja 2020. (<http://www.worldlii.org/int/other/COETSER/2008/1.html>).
- European Court of Human Rights. 2003. *Case of Odièvre v. France*. Application no. 42326/98. Judgment Strasbourg 13 February 2003. Pristupljeno 18. maja 2020. ([https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:\[%22001-60935%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:[%22001-60935%22])).

- Hlača, Nenad. 2008. „Društveni i pravni aspekti napuštanja novorođenčeta“. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 17, 4-5 (96-97):799-821.
- Hrabar, Dubravka. 2008. „Posvojenje na razmeđu interesa posvojitelja i posvojenika“. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 58 (5):1107-1139.
- Jakovac-Lozić, Dijana. 2007. „U susret novoj Europskoj konvenciji o posvojenju djece“. *Zbornik radova: Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse* 5:91-121.
- Kitanović, Tanja i Marija Ignjatović. 2013. „Evolucija ustanove usvojenja od rimskog do savremenog prava“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 4:163-184.
- Krivični zakon BD BiH, „Službeni glasnik BD BiH“ br. 6/05, 21/10, 9/13, 33/13 – prečišćen tekst.
- Krivični zakon FBiH, „Službene novine FBiH“ br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16 i 75/17.
- Krivični zakon RS, „Službeni glasnik RS“ br. 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12 i 67/13.
- Ponjavić, Zoran i Veljko Vlašković. 2019. *Porodično pravo*. 6. izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
- Ponjavić, Zoran i Dušica Palačković. 2017. „Pravo na anonimni porođaj“. *Stanovništvo* 55 (1):21-40.
- Porodični zakon BD BiH, „Službeni glasnik BD BiH“ br. 23/07.
- Porodični zakon FBiH, „Službene novine FBiH“ br. 35/05, 41/05 i 31/14.
- Porodični zakon RS, „Službeni glasnik RS“ br. 54/02, 41/08 i 63/14.
- Somun-Krupalija, Lejla. 2014. *Alternativni izvještaj o primjeni Konvencije o pravima osoba s invaliditetom Ujedinjenih nacija za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: My Right-Empowers People with Disabilities.

- Ujedinjene nacije. 1989. Konvencija o pravima djeteta. Str. 451-468 u: *Čitanka ljudskih prava*, urednice Jasna Bakšić-Muftić i Ljiljana Mijović. 2001. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.
- Vijeće Europe. 1967. Europska Konvencija o usvojenju djece (*European Convention on the Adoption of Children*). ETS no. 058. Strasbourg. Pristupljeno 18. maja 2020. (<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/058.htm>).
- Vijeće Europe. 1975. Europska konvencija o pravnom položaju vanbračne djece (*European Convention on the Legal Status of Children born out of Wedlock*). ETS no. 085. Strasbourg. Pristupljeno 18. maja 2020. (<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/085>).
- Vijeće Europe, 2008. Europska Konvencija o usvojenju djece – revidirana (*European Convention on the Adoption of Children – revised*). CETS no. 202. Strasbourg. Pristupljeno 18. maja 2020. (<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/202>).
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom FBiH. „Službene novine FBiH“ br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16 i 40/18.
- Zakon o socijalnoj zaštiti RS. „Službeni glasnik RS“ br. 37/12, 90/16 i 94/19.
- Zakon o socijalnoj zaštiti BD BiH. „Službeni glasnik BD BiH“ br. 1/03, 4/04, 19/07 i 2/08.
- Zakon o matičnim knjigama FBiH. „Službene novine FBiH“ br. 37/12 i 80/14.
- Zakon o matičnim knjigama RS. „Službeni glasnik RS“ br. 111/09, 43/13 i 66/18.
- Zakon o matičnim knjigama BD BiH. „Službeni glasnik BD BiH“ br. 58/11.

Izazovi savremenog likovnog obrazovanja – unapređenje kompetencija nastavnika likovne kulture u Kantonu Sarajevo

NELA HASANBEGOVIĆ¹

Akademija likovnih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu

MELIHA SULJAGIĆ²

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Istraživanje je provedeno s ciljem ispitivanja mišljenje nastavnika likovne kulture o potrebama i interesovanjima za stručno usavršavanje, sa svrhom unapređenja nastavničke profesije i kvalitete likovnog odgoja i obrazovanja. U istraživanju je učestvovalo 22 nastavnika/nastavnica likovne kulture iz osnovnih i srednjih škola s područja Kantona Sarajevo. Rezultati ukazuju na to da nastavnici likovne kulture stručno usavršavanje doživljavaju kao priliku za unapređenje nastavničke profesije, saradničko učenje i timski rad s drugim nastavnicima, iz istog i/ili drugog nastavnog područja, kao i mogućnost saradnje s univerzitetskim profesorima. Dobiveni rezultati značajni su za inoviranje i osmišljavanja programa cjeloživotnog stručnog i profesionalnog usavršavanja nastavnika u budućnosti, s namjerom povećanja kvalitete nastavnog procesa na predmetu likovna kultura.

Gljučne riječi: nastavnička profesija, likovna kultura, stručno usavršavanje nastavnika

Challenges of Contemporary Art Education - Improving the Competencies of Art Teachers in the Sarajevo Canton

Abstract: This research was conducted to examine the opinions of art teachers on their needs and interest in professional development, for the purpose of improving the teaching profession and the quality of art education. Twenty-two primary and secondary school visual arts teachers from Sarajevo Canton participated in the research. The results indicate that teachers perceive the issue of professional development as an opportunity to improve the teaching profession and engage in collaborative learning and teamwork with other teachers from the same and/or other teaching areas, as well as to cooperate

---

¹ nelahasanbegovic@gmail.com, n.hasanbegovic@alu.unsa.ba

² meliha.suljagic@ff.unsa.ba

with university professors. The results are important for future innovation and design of lifelong professional teacher training programs and professional development programs for teachers, with the intention of increasing the quality of teaching process in art education.

Key words: teaching profession, visual arts, professional development of teachers

Uvod

Prioriteti odgojno-obrazovne politike u razvijenim zemljama svijeta ogledaju se u unapređivanju kvalitete obrazovanja. Obrazovanje predstavlja jedan od temeljnih faktora kvalitete intelektualnog i društvenog kapitala, koji je odlučujući za međunarodnu kompetitivnost nacionalne privrede i održivi razvoj (*Education Policy Analysis 2002*). Karakteristike razvijenih obrazovnih sistema temelje se na proizvodnji novoga i primjeni postojećeg znanja, koje predstavlja strateški resurs u proizvodima i uslugama, a koje je umreženo, decentralizirano i interdisciplinarno, učinkovito, konkurentno, te predstavlja tržišno dobro. Ovakva kvaliteta obrazovnog sistema će sigurno voditi ka društvu znanja, u kojem je od izrazite važnosti profesionalni razvoj prosvjetnih radnika na svim nivoima odgojno-obrazovnog rada. Kao što Glasser citirajući Deminga kaže:

Odličan sustav je kao odličan orkestar. Što ga takvim čini? Dobri svirači, naravno. Najbolji u zemlji? Nije nužno, dovoljno je da su dobri. Svaki svirač podrška je ostalim sviračima. Nijedan svirač nije zvijezda. [...] Orkestar je odličan zbog suradnje. (Glasser, 1999: 88).

S obzirom na to da obrazovanje kao pojam ima višestruko značenje i širi je od pojma školovanje, ovdje je važno determinirati na šta mislimo kad govorimo o kvaliteti obrazovanja. U ovom radu akcenat je stavljen na unapređenje kvalitete osnovnog i srednjeg formalnog likovnog odgoja i obrazovanja. Putem obrazovnog sistema odvija se formalno obrazovanje, dok je njegova osnovna svrha razvoj znanja, vještina i sposobnosti kod pojedinca. Školovanje kao najorganiziraniji oblik odgoja i obrazovanja omogućava navedeno, ali trajno se uči kombinacijom formalnog i neformalnog obrazovanja, samoobrazovanjem i informalnim učenjem. Svi oblici učenja su integralni dio koncepta cjeloživotnog učenja. Obrazovni

sistem predstavljaju međusobno usaglašeni, temeljito pripremljeni, propisani i nadzirani elementi, kao što su: programi i udžbenici, zgrade i oprema, obrazovanje i usavršavanje nastavnika, način vrednovanja postignuća i trajanje pojedinih nivoa školovanja.

Unapređenje obrazovnog sistema zahtijeva sistemski pristup, dok će kvaliteta ovisiti o više faktora, kao što su: vodstvo, nastavnici, organizacija, nastavne metode, opremljenost, sredstva i dr. Začetnik filozofije TQM (*total quality management*) Edwards Deming definira kvalitetu kao utvrđivanje i predviđanje potreba tržišta te ostvarivanje potreba i želja krajnjih korisnika, gdje će se kvaliteta potvrditi u proizvodu ili usluzi. Na fonu prethodno navedenog možemo izvesti četiri kategorije važne za unapređenje kvalitete odgojno-obrazovnog rada:

- a) Da bi se ostvarila kvaliteta škole, važno je animirati zaposleno osoblje da stalno poboljšava sopstveni rad i djelovanje;
- b) Dugotrajne veze s korisnicima (povjerenje, poštovanje i partnerski odnos) vodit će do kvalitetne škole;
- c) Permanentno obrazovanje i usavršavanje zaposlenika pretpostavka je za kvalitetu, kreativnost i stručnost, a što svakako mora biti imperativ uprave škole;
- d) Metodom samoevaluacije doprinijet će se kvalitetnijem radu škole (Šiško Kuliš i Mrduljaš, 2009).

Navedeno nam ukazuje da kvaliteta obrazovanja i škole nije moguća bez profesionalnog razvoja i usavršavanja nastavnog kadra, te u skladu s tim fokus našeg istraživanja usmjeravamo na profesionalni razvoj i stručno usavršavanje nastavnika likovne kulture.

Specifičnosti rada nastavnika likovne kulture u svjetlu savremene odgojno-obrazovne prakse

Savremeno društvo karakteriziraju brze znanstveno-tehnološke promjene praćene naučnom, tehnološkom, informacionom i informatičkom ekspanzijom i globalizacijom. Te se promjene neminovno odražavaju u sistemu odgoja i obrazovanja, ali i na život svakog pojedinca (njegove potrebe, shvatanja, stavove i okruženje unutar kojeg se razvija), te generalno

u svim sferama društvenog života. U procesima praćenja svih (društvenih, tržišnih) promjena nemoguće je ne primijetiti mnogobrojne izazove na području kvalitete obrazovanja iz razloga što se obrazovanje pozicionira kao temeljni faktor osobnog i profesionalnog razvoja. Od obrazovanja, kao osnovnog izvora ljudskog kapitala, očekuje se da bude funkcionalno i produktivno, da društvu donosi inovacije i potiče ga na promjene.

Vodeći računa o savremenom kontekstu u kojem djeluju današnje škole, nastavnici likovne kulture suočeni su sa širokim rasponom zadataka, odgovornosti i visokih očekivanja. Da bi mogli uspješno odgovoriti na izazove i zahtjeve savremenog doba (s obzirom na moguće uloge koje ima nastavnik: *voditelj* u procesu učenja i razvoja, *organizator* i *inovator*, *saradnik* u timskom radu s roditeljima/skrbnicima, kao i s drugim stručnim saradnicima), od nastavnika likovne kulture očekuje se da imaju razvijene raznovrsne kompetencije kako bi vlastiti, ljudski potencijal mogli usmjeravati u pravom smjeru i na pravi način. Grgurić i Jakubin (1996) sumiraju ulogu nastavnika u nastavi likovne kulture jednom rečenicom: „Nastavnik treba poticati.“ Navode da je na nastavniku da poznaje raznovrsne metode i poticaje i da je nužna pretpostavka za kvalitetnu nastavu likovne kulture likovna obrazovanost nastavnika. Od nastavnika se očekuje promišljanje o vlastitom radu (refleksivna komponenta, vlastito samopraćenje i preispitivanje), da traži nove načine rada i ideje kako bi učenik što više napredovao, te da bude u skladu s vremenom u kojem živimo (Hercigonja, 2017). Kako bi nastavnik mogao stvoriti ugodno i poticajno ozračje, mora biti „kompetentan i poduzetan voditelj i organizator“ (Hercigonja, 2017: 9). Upoznavanjem učeničkih posebnosti jačaju međusobno povjerenje i odnosi između učenika i nastavnika. Ta spoznaja važna je u situacijama učenikova neodgovornog ponašanja, jer u velikom broju slučajeva takvo učeničko ponašanje biva izazvano (ne) atraktivnom nastavom. Jurčić (2012) također ističe važnost atraktivnosti nastave kao značajnog odgovora na razrednu (ne)disciplinu.

U dvadeset prvom stoljeću o važnosti likovnog odgoja i obrazovanja u školama, u cilju kompletnog razvoja ličnosti učenika, govore mnogi autori, kao što su: Kušćević, Brajčić i Mišurac, 2009; Bahia i Trindade, 2012; Duh, Čagran i Huzjak, 2012; Stanković-Janković, 2013; Šarančić, 2014; Matijević, Drljača, Topolovčan, 2016; Drljača, 2018. i dr. Istraživanja provedena za potrebe Svjetske konferencije o umjetničkom obrazovanju pokazuju da nastava iz ove oblasti kod učenika razvija kreativnost i

inicijativu, maštu, emocionalnu inteligenciju i moralni „kompas“, sposobnost za kritičko mišljenje, osjećaj samostalnosti, slobodu misli i djelovanja, a također potiče i kognitivni razvoj. Profesor Antonio Damasio naglašava da je „opadanje moralnih vrijednosti u modernom društvu prouzrokovano i rastućom podjelom između kognitivnih i emocionalnih procesa u obrazovanju, prvenstveno zbog fokusiranja na razvoj kognitivnih sposobnosti na štetu razvijanja vrijednosti emocionalnih procesa“ (Road Map for Arts Education 2006: 5).

Predmet likovna kultura zavređuje posebnu pažnju jer se u okviru ove nastave, kako kroz stvaralački proces tako i kroz stvaralački rezultat, izražavaju emocije, iskustva, shvatanja i znanja. Eisner (2004) upozorava da je likovno stvaralaštvo izuzetno osjetljivo područje i da ga treba provoditi u kreativnom okruženju, bez prisile i šablonske forme. To nam jasno govori da programski sadržaji i aktivnosti u okviru predmeta likovna kultura trebaju biti metodički dobro promišljeni i oblikovani tako da pobuđuju intrinzično zadovoljstvo kod svakog učenika. Mišljenja smo da obrazovanje učenika u području likovne kulture predstavlja fundamentalni dio svakog obrazovnog sistema jer pomiče granice, ohrabruje nove načine razmišljanja, prati i tumači prilike u kojima svaki učenik djeluje na jedinstven i neponovljiv način. Svojim programskim sadržajima i aktivnostima likovna kultura potiče razvoj pozitivnih emocija kako kod učenika tako i kod nastavnika, oblikuje kriterije za estetski lijepo i vrijedno, potiče i doprinosi razvoju pažnje, koncentracije, memorije, fine motorike, mašte, kreativnog izraza, opušta i rasterećuje učenike, obogaćujući njihov doživljaj i likovni senzibilitet za izražavanje. Na tragu navedenog dolazimo do zaključka da je područje likovne kulture specifično utoliko što traži posebno motiviranog i kreativnog nastavnika, te je pitanje profesionalnog razvoja i stručnog usavršavanja nastavnika likovne kulture neophodno i prijeko potrebno.

Profesionalni razvoj i usavršavanje nastavnika likovne kulture

Mnogobrojni zahtjevi savremenog društva koji se stavljaju pred odgojno-obrazovne ustanove i nastavnike postaju sve složeniji i izazovniji, što posljedično otežava zadržavanje uspješnih nastavnika u školama. Ovakva pojava posebno je vidljiva u umjetničkom području, odnosno kod onih nastavnika koji su svojim inicijalnim obrazovanjem vezani za likovnu/vizuelnu kulturu. Svjedoci smo da savremeno društveno viđenje nastavnika likovne kulture i podučavanja u umjetničkom području ne

kotira dobro na društvenoj skali i time je otežana privlačnost ovoj profesiji. Također, neosnovano zanemarivanje umjetničkog sadržaja i umanjivanje časovne norme na predmetu likovna kultura može imati i već ima negativne posljedice na zadržavanje kompetentnih nastavnika u odgojno-obrazovnim ustanovama. Navedeno nas uvjetuje da se moramo pobrinuti da kompetentni ljudi žele da rade kao nastavnici, da je njihovo podučavanje na visokom nivou i da svi učenici imaju jednak pristup visokokvalitetnom podučavanju. U prilog ovim tvrdnjama idu izvještaji OECD-a koji se bave politikama privlačenja i razvoja te brojne zakonske regulative namijenjene kreiranju europskog visokoškolskog prostora za obrazovanje nastavnika, kao i kreiranje europskog okvira kompetencija neophodnih za društvo znanja.

U teoriji se susrećemo s mnogim definicijama profesionalnog razvoja nastavnika, pa tako i nastavnika likovne kulture, ali za ovu priliku ovdje ćemo navesti jednu, a to je kontinuirana aktivnost koja uključuje različite procese, kao što su obuka, praksa i primanje/davanje povratne informacije. Također je važno naglasiti da postoje dva aspekta profesionalnog života nastavnika, koja Hoyle (1975) imenuje kao profesionalizam i profesionalnost. Profesionalizam je vezan za statusne elemente pojedine struke, a profesionalnost čine elementi kao što su znanje, vještine i postupci kojima se nastavnici koriste u svojem radu, dok je profesionalni razvoj nastavnika u uskoj vezi s uspjehom i razvojem odgojno-obrazovnih ustanova u kojima rade. U skladu s prethodno navedenim možemo reći da je profesionalni razvoj širi pojam od stručnog usavršavanja koje je organizirano u okviru obrazovnog sistema. Profesionalni razvoj nastavnika ponajprije treba biti usmjeren ka promjenama likovno-pedagoške prakse i unapređenju nastave, ali i potrebama sistema i škole u kojoj se nastavna praksa realizira. Razvojem novih tehnologija i raznih nauka dolazi se do novih spoznaja o učinkovitijim metodama poučavanja, jačanju i razvijanju novih kompetencija za postizanje kvalitetnih odgojno-obrazovnih rezultata. Usavršavanje nastavnika likovne kulture u području metoda podučavanja potrebno je kako bi se u konačnici postigli bolji izlazni rezultati kod učenika, produbila svjesnost o sebi, drugima i generalno civilizacijskim dometima. Odgojem i obrazovanjem putem umjetnosti najdominantnije će se produbiti imanentna ljudska osobina, a to je kreativnost kao metakompetencija, koja predstavlja osnovnu pretpostavku za stvaranje društva znanja. Jer jedino će znanje koje bude redefinirano u nove cjeline,

prožeto kreativnošću, predstavljati tržišno dobro i intelektualni kapital društva.

U odgojno-obrazovnim ustanovama prepoznajemo individualno i grupno stručno usavršavanje. Individualno stručno usavršavanje planira i provodi nastavnik proučavanjem različitih auditivnih, vizuelnih i audiovizuelnih medija te pretraživanjem baza podataka na internetu, čitanjem stručne literature, samorefleksijom i vođenjem dnevnika. Grupno stručno usavršavanje ostvaruje se u okviru različitih stručnih tijela: u školi (nastavničkog vijeća), stručnih aktiva te na različitim stručnim edukacijama izvan škole (kantonalni, državni). Osim škole, organizatori stručnog usavršavanja su Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo (KS), stručni aktivisti, matična Akademija likovnih umjetnosti te različita stručna udruženja usmjerena ka razvoju kvalitetne odgojno-obrazovne politike.

Govoreći o profesionalnom razvoju i stručnom usavršavanju nastavnika, s aspekta načina i mogućnosti realizacije u današnjoj nastavnoj praksi, mišljenja smo da bi se trebali realizirati tako da ciljevi, koji su naglašeni zakonskim okvirima i propisima, budu ostvareni. Rad na sebi, kao i na unapređenju vlastite profesije, obuhvata i mnoge druge i šire aktivnosti od prisustvovanja plenarnim predavanjima i seminarima. Kako bismo mogli definirati područja stručnog i profesionalnog razvoja nastavnika, mišljenja smo da je neophodno poći od samih ciljeva odgoja i obrazovanja, odmaknuti se od tradicionalizma opterećenog pukim usvajanjem činjenica, informacija i njihove reprodukcije, što vodi ka poslušnosti i pokornosti, a udaljava od kreativnosti i inovativnosti.

Kvaliteta obrazovanja nastavnika jedan je od glavnih činitelja koji djeluju na nivo učeničkih obrazovnih postignuća (Vizek Vidović, 2005), dok je kvalitetan nastavnik ključ svakog kvalitetnog odgojno-obrazovnog sistema. Također je važno naglasiti da je stručno usavršavanje pravo, obaveza i odgovornost svih nastavnika u odgojno-obrazovnim ustanovama. Kako stjecanjem diplome ne stječemo i vječno važeća znanja, jer je znanje fluidno, sve više se javlja potreba za cjeloživotnim učenjem, koje se definira kao aktivnost učenja tokom života s ciljem unapređivanja znanja, vještina i sposobnosti unutar vlastite, građanske i društvene tendencije. Ubrzan razvoj civilizacije uvjetuje nastavnike, poput većine drugih skupina visokokvalificiranih radnika, da se trebaju suočiti s činjenicom da im njihovo inicijalno školovanje neće biti dovoljno za ostatak života: nego je vlastito

znanje i tehnike potrebno cijelog života poboljšavati i osavremenjivati (Delors, 1998). Nastavnik likovne kulture koji je uključen u odgojno-obrazovni proces, pored zakonske obaveze, treba da stalno osposobljavanje i usavršavanje doživljava prvenstveno kao moralnu i etičku obavezu. Čim prije nastavnik shvati da je nositelj i inicijator vlastitog profesionalnog razvoja, te krene doživljavati reformske procese kao priliku za lični razvoj, tim prije će biti uspješno implementirane izmjene i uvedene inovacije u odgojno-obrazovnu djelatnost. Od njega se očekuje preuzimanje veće odgovornosti za vlastito učenje i intrinzična motivacija za cjeloživotni razvoj kompetencija.

Navedeno nam ukazuje da je pitanje profesionalnog razvoja i stručnog usavršavanja nastavnika usko vezano i za karijerni razvoj, stvaranje profesionalnog identiteta, kao i jačanje samog statusa profesije. Mišljenja smo da pristup stručnom usavršavanju, profesionalnom, a time i karijernom razvoju, utječe na razvoj svijesti o važnosti našeg poziva (prosvjetni radnik), prije svega kod nas samih, a time i kod pripadnika drugih profesija. Shodno ovome, želimo posebno naglasiti i važnost kreiranja obrazovnih politika, prijedloga i promišljanja o načinima unapređenja nastavničke profesije kako iz ugla nastavnika u praksi tako i univerzitetskih nastavnika s matične Akademije likovnih umjetnosti.

Metodološki okvir istraživanja

U istraživačkom radu korištena je kvalitativna istraživačka paradigma (paradigma *razumijevanja* – produbljeno shvatanje neke pojave) i kvantitativna istraživačka paradigma (paradigma *pojašnjavanja* – tumačenje pojave, traženje uzročno-posljedičnih odnosa).

Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja bio je ispitati mišljenje nastavnika likovne kulture iz osnovnih i srednjih škola u Kantonu Sarajevo o obrazovnim potrebama i interesovanjima u vezi s profesionalnim i stručnim usavršavanjem i razvojem. S tim u vezi, namjera našeg istraživanja jeste potaći nastavnike likovne kulture u osnovnim i srednjim školama na provedbu aktivnosti samoaktualizacije i produktivnog rada u nastavnoj praksi, sa svrhom unapređenja nastavničke profesije i kvalitete likovnog odgoja i obrazovanja. Cilj ovog istraživanja ostvaren je postavljanjem istraživačkih zadataka koji su dati u nastavku.

1. Analizirati sadržaj sljedećih dokumenata:
  - 1.1. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo
  - 1.2. Zakon o srednjem obrazovanju Kantona Sarajevo
  - 1.3. Pravilnik o stručnom usavršavanju odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika u predškolskim ustanovama, osnovnim, srednjim školama i domovima učenika u Kantonu Sarajevo.
2. Ispitati mišljenje nastavnika likovne kulture u osnovnim i srednjim školama o načinima provedbe programa profesionalnog i stručnog usavršavanja u dosadašnjoj praksi.
  - 2.1. Ispitati kako nastavnici likovne kulture u osnovnim i srednjim školama doživljavaju kvalitetu programa stručnog i profesionalnog razvoja u praksi.
  - 2.2. Ispitati učešće nastavnika likovne kulture u osnovnim i srednjim školama u izradi programa profesionalnog i stručnog razvoja.
3. Ispitati mišljenje nastavnika likovne kulture u osnovnim i srednjim školama koji su modeli stručnog usavršavanja najprihvatljiviji u praksi.
  - 3.1. Istražiti koji faktori mogu utjecati na kvalitetu programa stručnog usavršavanja nastavnika likovne kulture u osnovnim i srednjim školama.
4. Ispitati mišljenje nastavnika likovne kulture o tome šta bi se u praksi trebalo vrednovati u procesu napredovanja nastavnika u viša zvanja i šta bi predložili, od prioritetnog značaja, u pogledu kvalitetnog stručnog usavršavanja nastavnika u praksi.

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

Imajući u vidu postavljeni cilj istraživanja, u ovom radu zastupljene su sljedeće metode istraživanja: metoda analize sadržaja i deskriptivna metoda istraživanja. Primjenom metode analize sadržaja izvršili smo analizu sadržaja Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju, Zakona o srednjem obrazovanju KS, kao i Pravilnika o stručnom usavršavanju odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika u predškolskim ustanovama, osnovnim, srednjim školama i domovima učenika u KS. Analiza sadržaja podrazumijevala je proces deskripcije i dekontekstualizacije sirovih

podataka i njihovo rekonstruiranje u obrasce, koncepte i propozicije. Tokom ovog procesa istraživač ima na raspolaganju širok raspon metoda i tehnika za upravljanje i obradu podataka kako bi obavio dobru interpretaciju prikupljenih podataka (Halmi, 2005). Ovom metodom istraživanja ispitali smo da li je u prethodno navedenim dokumentima definiran način i oblik provedbe profesionalnog i stručnog usavršavanja nastavnika za rad u struci. U cjelokupnom istraživačkom procesu koristili smo se deskriptivnom metodom istraživanja. Primjenom ove metode objektivno smo pristupili opisu postojećih činjenica, i to onakvim kakve one zaista jesu iz perspektive nastavnika likovne kulture zaposlenih u osnovnim i srednjim školama na području Kantona Sarajevo. Deskripcija je shvaćena kao naučna metoda koja obuhvata, uz prikupljanje, obradu i prezentaciju podataka, još i njihovu interpretaciju, izvođenje zaključaka u raznim pravcima, uključujući i ukazivanje na način kako bi se na osnovu tih rezultata mogla ili trebala usavršiti odgojno-obrazovna praksa (Mužić, 1977: 70).

U istraživanju je korištena fokus grupa kao tehnika istraživanja, s ciljem ispitivanja mišljenja nastavnika likovne kulture o načinima provedbe zakonskih odredbi i Pravilnika o stručnom usavršavanju odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika u praksi. Fokus grupa predstavlja tehniku istraživanja u kojoj se primjenjuje grupno intervjuiranje na nivou samog moderatora i grupe, ali i na nivou unutar samih članova grupe. Specifičnost ove tehnike istraživanja je u generiranju podataka baziranih na sinergiji i poticaju unutar grupne diskusije (Fajgelj, 2005). U ovom istraživanju fokus grupa nam je omogućila uvid u širi spektar odgovora nastavnika likovne kulture na pitanja koja se odnose na propitivanje obrazovnih potreba nastavnika i načina razumijevanja vrednovanja i unapređivanja nastavničke profesije. U odnosu na korištenu tehniku istraživanja, za mjerni instrument korišten je vodič s pitanjima za razgovor u fokus grupama. Vodič je bio sačinjen od sljedećih elemenata: trajanje razgovora po grupi, broj sudionika, datum održavanja, riječ dobrodošlice, kratak opis svrhe istraživanja, opis pravila za održavanje fokus grupe i pitanja.

Uzorak i postupak istraživanja

Istraživanje je realizirano u okviru naučnoistraživačkog projekta “Smjernice za unapređenje nastavničke profesije”, podržanog od

Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, i trajalo je dvije godine. Tim povodom realizirane su dvije fokus grupe, i to prva u 2018. te druga tokom 2019. godine. Obje grupne diskusije trajale su maksimalno 90 minuta, a voditelji su bili angažovani za kreiranje ugodne atmosfere, usredotočenost diskusije na temu i ohrabrivanje ispitanika na učešće.

Uzorak provedenog istraživanja je namjerni, učesnici fokus grupa odabrani su na osnovu radnog statusa, odnosno kontinuirane nastavničke profesije, zvanja i obrazovnog nivoa. U prvoj fokus grupi je od 12 prisutnih nastavnika predmeta likovna kultura učestvovalo pet nastavnica i sedam nastavnika likovne kulture. Od ukupnog broja učesnika fokus grupe jedan nastavnik posjeduje kvalifikaciju magistra (VII./2), dok ostali učesnici posjeduju visoku stručnu spremu, odnosno imaju završen prvi ciklus visokog obrazovanja (VSS – VII./1 i 5B/6). Ispitanici su promovirani u zvanja: mentor, savjetnik i viši savjetnik. Zvanje *mentor* posjeduju dva učesnika, zvanje *savjetnik* pet učesnika, te najviše zvanje *viši savjetnik* posjeduju četiri nastavnika. U drugoj fokus grupi vidljiva je heterogenost grupe, koja se najviše ogleda u godinama radnog staža vezanog za nastavničku profesiju, gdje su vidljive izrazite razlike, krenuvši od pripravnika pa sve do nastavnika s 25 godina iskustva u nastavnom procesu. Od prisutnih deset nastavnika predmeta likovna kultura bilo je osam nastavnica i dva nastavnika likovne kulture, dok su dvije učesnice fokus grupe promovirane u zvanje savjetnik. Od ukupnog broja učesnika fokus grupe jedna nastavnica posjeduje kvalifikaciju magistra (VII./2), dok ostali učesnici posjeduju visoku stručnu spremu, odnosno imaju završen prvi ciklus visokog obrazovanja (VSS – VII./1 i 5B/6). Dvije učesnice su nastavnice u specijalnim školama, dok ostali učesnici dolaze iz redovnih osnovnih i srednjih škola Kantona Sarajevo.

Učesnicima su postavljena identična pitanja, prema unaprijed utvrđenom redoslijedu, dok je razgovor/diskusija snimljen/a videokamerom. Izvještaj o istraživanju realiziran je na temelju transkripta video/audio zapisa diskusije s učesnicima/učesnicama fokus grupe. Analiza dobivenih rezultata zasnovana je na strukturi pitanja i interpretaciji odgovora/rezultata istraživanja. Dobiveni podaci se ne mogu smatrati reprezentativnim u odnosu na uzorak istraživanja, ali jesu ilustrativni za određene pedagoško-metodičke fenomene i doprinose konstruiranju preporuka za unapređenje nastavničkih kompetencija.

U nastavku je data kvalitativna analiza rezultata istraživanja, uz izdvojene indikatore i/ili ključne teze koje su nastavnici likovne kulture iznosili tokom grupnih diskusija, u okviru dviju realiziranih fokus grupa.

Rezultati istraživanja i interpretacija

Analizirajući sadržaje Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju i Zakona o srednjem obrazovanju Kantona Sarajevo te Pravilnik o stručnom usavršavanju odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika u predškolskim ustanovama, osnovnim, srednjim školama i domovima učenika, koji su trenutno na snazi u Kantonu Sarajevo, uočavamo da odgojno-obrazovni radnici imaju pravo i obavezu da se kontinuirano stručno usavršavaju putem programa koje je odobrilo Ministarstvo, te da zakoni općenito definiraju osnove stručnog usavršavanja nastavnika. Osnovni cilj je praćenje razvoja i napretka određenih naučnih dostignuća, unapređenje pedagoške teorije i prakse, razvijanje kompetencija nastavnika radi boljeg obavljanja posla te unapređenje nivoa postignuća učenika (Kanton Sarajevo, Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, 2017). Pravilnikom je determinirano da Prosvjetno-pedagoški zavod samostalno ili u saradnji s visokoškolskim ustanovama radi na individualnom i kolektivnom stručnom usavršavanju putem organiziranja sastanaka stručnih aktiva, seminara, savjetovanja, oglednih i uglednih časova i drugih podesnih oblika rada za sve profesore/nastavnike određenih nastavnih predmeta, odnosno specifičnih oblasti, te za stručne saradnike (Kanton Sarajevo, Pravilnik o stručnom usavršavanju..., 2004). Permanentna stručna usavršavanja realiziraju se u matičnoj predmetnoj oblasti te u područjima didaktike, obrazovne psihologije, specifične metodike, informacijsko-komunikacijskih tehnologija, savjetodavnog rada, upravljanja, obrazovnih politika i drugih područja relevantnih za efikasno, fleksibilno i visokokvalitetno obavljanje odgojno-obrazovnih djelatnosti u školama (Kanton Sarajevo, Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, 2017). Analizirani dokumenti ukazuju na to da je školska uprava dužna voditi kontinuiranu evidenciju (personalni dosje) o stručnoj sposobnosti, uspjehu u radu, usavršavanjima i godinama rada svakog nastavnika/profesora i stručnog saradnika.

Ocjenjivanje zaposlenika vrši se jednom u dvije godine, dok ingerencije za realizaciju izvještaja i finalne ocjene ima Prosvjetno-pedagoški zavod Kantona Sarajevo.

Obavezna područja rada koja se redovno prate i ocjenjuju su:

1. Realizacija nastavnog plana i programa
2. Izvještaj o užem (općem) stručnom nadzoru (Izvještaj i ocjena Prosvjetno-pedagoškog zavoda)
3. Realizacija odgojno-obrazovnih zadataka u okviru kulturne i javne djelatnosti ustanove
4. Odgovornost u radu i radna disciplina
5. Pravovremenost i uspješnost planiranja i programiranja rada
6. Pravovremenost i urednost u vođenju pedagoške dokumentacije
7. Odnos i ponašanje prema djeci i učenicima u skladu s Konvencijom o pravima djeteta i saradnja s njihovim roditeljima odnosno starateljima (Kanton Sarajevo, Pravilnik o ocjenjivanju, napredovanju i sticanju stručnih zvanja... 2004).

Također se profesori/nastavnici i stručni saradnici ocjenjuju te unapređuju prema iskazanoj stručnoj sposobnosti, uspjehu u radu i godinama rada. Navedena područja rada se kontinuirano prate i ocjenjuju opisno-brojčanim ocjenama (za svako područje kandidatima se dodjeljuje od 0 do 5 bodova), koje su prikazane u nastavku: *naročito se ističe* (ukupni broj bodova je od 31 do 35), *ističe se* (ukupni broj bodova je od 25 do 30), *dobar* (ukupni broj bodova je od 17 do 24), *zadovoljava* (ukupni broj bodova je od 9 do 16) i *ne zadovoljava* (ukupni broj bodova je od 0 do 8). U zavisnosti od ostvarenih rezultata i utvrđenih ocjena o radu, profesor/nastavnik i stručni saradnik stječe posebno stručno zvanje na način da nastavnik/profesor stječe status: mentor, savjetnik i viši savjetnik, a stručni saradnik stječe status: samostalni stručni saradnik, viši stručni saradnik, stručni saradnik savjetnik. Uvjeti za stjecanje posebnih stručnih zvanja prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. Stručna zvanja odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika u predškolskim ustanovama, osnovnim, srednjim školama i domovima učenika u KS

Nastavnik/profesor			Stručni saradnik		
1. Mentor	2. Savjetnik	3. Viši savjetnik	1. Samostalni stručni saradnik	2. Viši stručni saradnik	3. Stručni saradnik savjetnik
Dva puta uzastopna ocjena <i>naročito se ističe</i>	Dva puta uzastopna ocjena <i>naročito se ističe*</i>	Dva puta uzastopna ocjena <i>naročito se ističe*</i>	Dva puta uzastopna ocjena <i>naročito se ističe</i>	Dva puta uzastopna ocjena <i>naročito se ističe*</i>	Dva puta uzastopna ocjena <i>naročito se ističe*</i>
Najmanje 10 godina radnog iskustva u obrazovanju i položen stručni ispit, te ocijenjen ocjenom <i>ističe se**</i>	Najmanje 15 godina radnog iskustva u obrazovanju i položen stručni ispit, te ocijenjen ocjenom <i>ističe se**</i>	Najmanje 20 godina radnog iskustva u obrazovanju i položen stručni ispit, te ocijenjen ocjenom <i>ističe se**</i>	Najmanje 10 godina radnog iskustva u obrazovanju i položen stručni ispit, te ocijenjen ocjenom <i>ističe se**</i>	Najmanje 15 godina radnog iskustva u obrazovanju i položen stručni ispit, te ocijenjen ocjenom <i>ističe se**</i>	Najmanje 20 godina radnog iskustva u obrazovanju i položen stručni ispit, te ocijenjen ocjenom <i>ističe se**</i>
	Specijalistički studij (3 boda) Magistar nauka (5 bodova)***	Doktor nauka (5 bodova)***		Specijalistički studij (3 boda) Magistar nauka (5 bodova)***	Doktor nauka (5 bodova)***
* Postupak za napredovanje u zvanje savjetnik i viši savjetnik, tj. viši stručni saradnik i stručni saradnik savjetnik može biti pokrenut najranije pet (5) godina nakon izbora u prethodno zvanje.					
**Postupak je validan za kandidate koji su ocijenjeni do 30. 11. 2004. godine ocjenom <i>ističe se</i> .					
***Stepen stručne spreme (VII./1, VII./2 i VIII.) vrednuje se na osnovu čl. 3. i čl. 5. (Pravilnik o ocjenjivanju...).					

Odgajatelji, profesori/nastavnici i stručni saradnici koji su ocijenjeni dva puta uzastopno ocjenom *naročito se ističe*, s *maksimalno 35* bodova, imaju pravo na *vanredno napredovanje*.

Tabela 2. Dodatne mogućnosti vanrednog napredovanja odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika

Mogućnosti vanrednog napredovanja profesora/nastavnika i stručnih saradnika		Bodovi
1.	Autor ili koautor udžbenika, priručnika i nastavnih materijala odobrenih od Ministarstva obrazovanja i nauke	20 – autor 10 – koautor
2.	Objavljeni radovi na stručnim i naučnim konferencijama i kongresima	3
3.	Priprema učenika za takmičenja na federalnom, državnom i međunarodnom nivou	3
4.	Objavljeni radovi u stručnim referentnim časopisima	2
5.	Učešće u komisijama za izradu i izmjene nastavnih planova i programa	2
6.	Recenzije udžbenika, priručnika i nastavnog materijala	2
7.	Uvođenje inovacija u nastavi podržanih od Ministarstva obrazovanja i nauke	2
8.	Visoke ocjene učenika na testiranju koje provodi Prosvjetno-pedagoški zavod	1

U nastavku predstavljamo kvalitativnu analizu rezultata istraživanja i izdvajamo indikatore i/ili ključne teze koje su nastavnici iznijeli tokom grupnih diskusija. Na pitanja koja se odnose na način definiranja pojma stručno usavršavanje i prepoznavanje/identifikovanje učesnika u procesu osmišljavanja i organiziranja programa stručnog usavršavanja nastavnika, na nivou škole, nastavnici likovne kulture kazali su sljedeće:

Tabela 3. Kvalitetno stručno usavršavanje nastavnika likovne kulture

INDIKATORI	KLJUČNI NALAZI ANALIZE FOKUS GRUPE
Saradničko učenje, timski rad i interaktivni pristupi	Svi učesnici fokus grupe odnosno nastavnici dijele mišljenje i potenciraju značaj saradničkog učenja i timskog rada, te su saglasni da će razmjena iskustava između nastavnika različitih škola i sredina omogućiti i osnažiti njihove kompetencije.
Refleksija i samorefleksija	Većina dijeli mišljenje da refleksija i samorefleksija igraju ključnu ulogu u kvalitetnom usavršavanju nastavnika.

Učešće u izboru tema	Mišljenja su da teme stručnog usavršavanja trebaju birati stručni aktivisti, te da akcenat treba biti na temama koje se odnose na rad s djecom koja imaju poteškoće u razvoju ili su sklona delinkvenciji, jer predmet likovna kultura ima i terapijski učinak. Pojedini nastavnici uključeni su u izradu plana profesionalnog razvoja nastavnika na nivou škole, dok veliki broj nastavnika ukazuje na značaj njihovog učešća u samom procesu pripreme i planiranja aktivnosti profesionalnog razvoja i odabira tema. Mišljenja su da su im za uspješnije savladavanje savremenih zahtjeva potrebna dodatna znanja i vještine iz oblasti koje se bave psihofiziološkom prirodom pažnje i pamćenja kod učenika, više tema vezanih za poticaj likovnog stvaralaštva djece i mladih, psihologiju umjetnosti i inkluzivno obrazovanje.
Povezanost odgojno-obrazovnih ustanova s Univerzitetom i matičnom Akademijom likovnih umjetnosti	Većina nastavnika smatra da organizacija stručnog usavršavanja treba biti usmjerena na radionice, motivaciona predavanja i stručne teme, koje se prvenstveno bave novim vizuelnim i likovnim, stručnim i naučnim dostignućima. Također dijele mišljenje da je svaki oblik usavršavanja potrebno urediti sistemski, uz aktivno učešće nastavnog osoblja s matične Akademije likovnih umjetnosti.
Novo tehnologije (video, film, različiti softveri, internet i sl.)	Većina nastavnika smatra da teme stručnog usavršavanja treba približiti zahtjevima savremenog doba, odnosno usmjeriti na osposobljavanje nastavnika likovne kulture za upotrebu novih tehnologija i različitih kompjuterskih softvera podnesnih za likovno oblikovanje (obrada videomaterijala, kreiranje kratkog filma, animacija, upotreba različitih aplikacija i sl.).
Značaj PPDM komponenti u stručnom usavršavanju	Svi nastavnici pridaju veliki značaj izučavanju pedagoško-psiholoških i didaktičko-metodičkih tema u okviru procesa stručnog usavršavanja nastavnika.
Sudjelovanje u aktivnostima od društveno-kulturnog značaja u zajednici	Svi nastavnici dijele mišljenje i potenciraju značaj svoga učešća u aktivnostima od društveno-kulturnog značaja, kao što su izložbe, festivali, seminari, okrugli stolovi, promocije i dr.
Materijalno-tehnička podrška	Većina nastavnika ukazuje na to da kvalitetni oblici stručnog usavršavanja traže dodatna materijalna sredstva. Također su iskazali svoju spremnost da participiraju u finansiranju svoje edukacije, ali ukazuju i na potrebu da im je potrebno osigurati pristup dodatnim materijalnim sredstvima putem stručnog aktiva, resornog ministarstva i drugih nadležnih institucija.
Značaj sedmičnog fonda časova predmeta likovna kultura	Produblivanje i stjecanje novih znanja, vještina i kompetencija putem stručnih usavršavanja doći će do izražaja u učionici ako se sedmični fond časova prema učeniku s jednog časa trenutno poveća na dva časa sedmično, a sve u svrhu kvalitetnog učenja i podučavanja.

S obzirom na to da smo ovim istraživanjem željeli ispitati da li su nastavnici likovne kulture zadovoljni tematskim sadržajima i mogućnostima njihovog učešća u izradi i pripremanju programa profesionalnog razvoja nastavnika u školi, nastavnici likovne kulture ponudili su ove odgovore:

Tabela 4. Učešće nastavnika likovne kulture u izradi programa profesionalnog razvoja

INDIKATORI	KLJUČNI NALAZI ANALIZE FOKUS GRUPE
Teme ne proizlaze iz nastavnih potreba	Većina nastavnika iskazala je nezadovoljstvo prethodnim temama, ukazujući na to da su im teme često nametnute i da nemaju mnogo utjecaja na njihovu formulaciju i predlaganje, odnosno da ne proizlaze iz nastavnih potreba s kojima se oni svakodnevno susreću. Manji broj nastavnika naveo je primjere kvalitetne saradnje svih zaposlenika škole u razvoju profesionalnog plana.
Nastavnici nisu uključeni u pripremu i izradu plana profesionalnog razvoja	Većina nastavnika nije zadovoljna prethodnim iskustvima u pogledu tema profesionalnog usavršavanja i smatraju da su im teme često nametnute te da ne proizlaze iz nastavnih potreba s kojima se oni susreću svakodnevno. Ukazuju na potrebu priznavanja edukacija i diploma (certifikata) koje stječu izvan formalnih institucija. Pojedini nastavnici naveli su primjere dobre prakse gdje je vidljiva saradnja na relaciji škola, Akademija likovnih umjetnosti i nastavnik iz prakse u procesu osmišljavanja i izrade plana profesionalnog razvoja.

Na pitanja koja se tiču poziva nastavnika da izvrše samoevaluaciju dosadašnjeg rada i vlastitog angažmana, sa svrhom provjeravanja da li su očekivanja ispunjena, nastavnici likovne kulture ponudili su sljedeće odgovore:

Tabela 5. Očekivanja i potrebe nastavnika likovne kulture

INDIKATORI	KLJUČNI NALAZI ANALIZE FOKUS GRUPE
Zadovoljstvo temama stručnog usavršavanja	Većina nastavnika smatra da su teme prethodnih predavanja u okviru stručnog usavršavanja djelomično ispunile njihova očekivanja, te su saglasni da sadržaj predavanja treba prilagoditi duhu vremena i potrebama nastavnog procesa u Kantonu Sarajevo. Također ističu potrebu za uvažavanjem principa sistematičnosti te jedinstva teorije i prakse, gdje bi se na svakom predavanju ili radionici omogućilo propitivanje primjenjivosti sadržaja u likovno-pedagoškoj praksi.

<p>Teme koje su izučavali u prethodnim godinama</p>	<p>Većina nastavnika istakla je da su teme koje su izučavali u prethodnim godinama bile iz područja datih u nastavku:</p> <ul style="list-style-type: none"> • PPDM oblasti (kooperativno učenje, priprema za čas, didaktički mediji, kazna/pohvala, izrada testova, kompetencije nastavnika, pedagoško-psihološki pristupi u radu s djecom, stilovi učenja u inkluzivnoj školi, planiranje po ishodima učenja, rad i planiranje individualnog obrazovnog plana za učenike s poteškoćama u učenju i ponašanju, empatija u učionici, odgojno-obrazovni rad s nadarenim učenicima itd.) • Stručne oblasti i osnaživanja metodičkih kompetencija za predmetnu oblast (art terapija, uloga likovne umjetnosti u sprečavanju maloljetničke delinkvencije, učešće u izradi NPP-a (umjetničko područje – ishodi učenja i dr.) • Projektne aplikacije; O tumačenju zakonodavstva; Dobar menadžment; Upotreba stranih jezika u nastavi; Radionice o nasilju u školi; Seminari o korupciji i antikorupciji u obrazovanju; Prevencija upotrebe narkotika i dr.
--	--

U okvirima praktičnog rada nastavnici likovne kulture mogu prepoznati različite modele stručnog usavršavanja. Odgovori nastavnika predstavljeni su u Tabeli 6:

Tabela 6. Modeli stručnog usavršavanja nastavnika likovne kulture

INDIKATORI	KLJUČNI NALAZI ANALIZE FOKUS GRUPE
<p>Interaktivne aktivnosti, kreativnost i inovativnost</p>	<p>Usaglašeni su da se modeli stručnog usavršavanja trebaju zasnivati na radionicama i projektima jer će oni polučiti visok nivo kreativnosti, produbiti timski rad, ostvariti interaktivno učenje te u konačnici omogućiti aplikaciju sadržaja u nastavnom procesu.</p>
<p>Iskustveno učenje</p>	<p>Razmjena iskustava s nastavnicima likovne kulture iz Bosne i Hercegovine, regije i drugih država svijeta, prisustvo oglednim i uglednim časovima, kao i oblici javnog učešća na izložbama, festivalima, seminarima i prezentacijama predstavljaju primjere dobre prakse.</p>

Na pitanja koja se tiču prepoznavanja mogućih faktora koji doprinose unapređenju programa stručnog usavršavanja nastavnika, ispitanici su istakli sljedeće:

Tabela 7. Faktori koji mogu utjecati na kvalitetu programa stručnog usavršavanja nastavnika likovne kulture

INDIKATORI	KLJUČNI NALAZI ANALIZE FOKUS GRUPE
Rad u malim grupama	Nastavnici su istakli značaj kvalitete rada u manjim grupama (4–6) jer su manje grupe podesnije za te kako bi se teme mogle obrađivati kroz specifičnosti nastavnog procesa na predmetu likovna kultura i zastupiti savremenu organizaciju.
Kontinuitet edukacije	Većina nastavnika dijeli mišljenje da edukacije treba organizirati u kontinuitetu, odnosno tokom cijele kalendarske godine, a ne samo tokom dva mjeseca, odnosno januara i juna. Mišljenja su da bi se na taj način izbjegli periodi izrazitog opterećenja nastavnika, koji su vezani za obaveze u školi pred kraj polugodišta.
Saradnja sa školama izvan Kantona Sarajevo	Većina nastavnika ukazuje na značaj saradnje i povezivanja sa školama izvan KS na izradi zajedničkih projekata. Ovakav vid saradnje omogućio bi razmjenu iskustava, koja su od velikog značaja za razvoj cjelokupnog bosanskohercegovačkog odgojno-obrazovnog sistema.
Rad na sebi	Nastavnici smatraju da je neophodno raditi na razvoju vlastitih kompetencija, biti otvoren prema programima cjeloživotnog učenja i poticati te njegovati sposobnost otvaranja prema novim idejama i iskustvima.
Sudjelovanje u aktivnostima od društveno-kulturnog značaja u zajednici i u vannastavnim aktivnostima	Vannastavne aktivnosti, kao što su likovne sekcije, učeničke izložbe, nastavnikove izložbe, kao i takmičenja i nastupi, od nastavnika se zahtijevaju, ali ne ulaze u nastavnu normu iako zahtijevaju puni angažman za pripremu i realizaciju.

U ovom istraživanju od velikog značaja nam je bilo ispitati mišljenje nastavnika likovne kulture o tome šta bi u praksi trebalo vrednovati u procesu napredovanja nastavnika u viša zvanja i šta bi predložili, od prioritarnog značaja, u pogledu kvalitetnog stručnog usavršavanja nastavnika u praksi. Odgovori ispitanika ukazuju na sljedeće:

Tabela 8. Izazovi i potrebe likovno-pedagoške prakse

INDIKATORI	KLJUČNI NALAZI ANALIZE FOKUS GRUPE
Vrednovanje prilikom izbora u viša zvanja	Vrednovanje prilikom izbora u više zvanje trebalo bi se zasnivati na jasnim i determiniranim elementima i kriterijima ocjenjivanja, inovacijama i kreativnosti u nastavnom procesu, radnom iskustvu, koje je neprikosnoveno, te evaluaciji rada nastavnika od učenika. Također, prilikom vrednovanja za izbor u viša zvanja važno je u obzir uzeti objavljivanje stručnih članaka i udžbenika (autorski i koautorski radovi), kao i učešće na konferencijama, simpozijima i seminarima, međunarodne i domaće istupe i uspjehe u vidu samostalnih i grupnih izložbi te značajne domaće i međunarodne nagrade.
Komisija	Izuzetno je značajna kompetentnost onih koji ocjenjuju rad nastavnika likovne kulture, te bi shodno tome komisija koja vrši vrednovanje trebala biti sačinjena od nastavnika koji poznaju predmetno područje i pedagogapsihologa.
Rad s djecom s posebnim potrebama	Nastavnici smatraju da je veoma značajno vrednovati rad i postignuća nastavnika koji aktivno rade s učenicima koji imaju poteškoće u učenju i ponašanju, kao i s nadarenim i talentiranim učenicima.
Stručni radovi i izlaganja na seminarima i konferencijama, izložbama, festivalima	Od velikog značaja je objavljivanje stručnih članaka i udžbenika (autorski i koautorski radovi), kao i učešće na konferencijama, simpozijima, seminarima, izložbama i festivalima. Također, nastavnici ističu da je važno vrednovati međunarodne i domaće istupe i uspjehe u vidu samostalnih i grupnih izložbi, te domaće i međunarodne nagrade, jer navedeno nije predviđeno i obuhvaćeno Pravilnikom koji je na snazi.
Rad sa studentima za vrijeme metodičke prakse	Nastavnici cijene da je važno vrednovati njihov angažman i rad u okviru metodičke prakse studenata s Akademije likovnih umjetnosti.
Mentorski rad s pripravnicima	Nastavnici smatraju da je značajno priznavati i vrednovati angažman pojedinih nastavnika u procesu mentorisanja rada pripravnika jer taj proces zahtijeva visok nivo kompetentnosti.
Učešće u projektima	Većina nastavnika smatra da je potrebno vrednovati učešće u projektima koji se realiziraju u okviru škole, kao i izvan nje. Ujedno je vrijedno poticati interdisciplinarno povezivanje nastavnika prilikom projektnih aktivnosti.
Učešće u kulturno-javnim djelatnostima	Većina nastavnika navodi javnu i kulturnu djelatnost, pripreme za izložbe i prezentacije u školi i izvan nje kao bitan segment razvoja i vrednovanja nastavnika.
Priprema učenika za takmičenja	Nastavnici smatraju da je neophodno cijeliti i vrednovati rad i postignuća prilikom pripreme učenika za likovna takmičenja.

Na osnovu postojećih izazova i potreba nastavnika u školskoj praksi nastavnici likovne kulture, od prioritarnog značaja, predložili su sljedeće:

Tabela 9. Ključni elementi stručnog usavršavanja nastavnika likovne kulture

INDIKATORI	KLJUČNI NALAZI ANALIZE FOKUS GRUPE
Akademija likovnih umjetnosti kao organizator stručnog usavršavanja i kreator kataloga tema stručnog usavršavanja	Nastavnici smatraju da je neophodno da Akademija likovnih umjetnosti bude nosilac stručnog usavršavanja. Usaglašeni su da je od velikog značaja kreirati priručnik koji će opisati oblike stručnog usavršavanja, načine vrednovanja postignuća tokom usavršavanja i ponuditi kataloge tema koje će odgovarati savremenim i budućim odgojno-obrazovnim potrebama nastavnika likovne kulture kako u PPDM području tako i u okviru likovno-pedagoških znanja i vještina.
Razmjena s kolegama i interdisciplinarno uvezivanje	Većina nastavnika navodi primjere razmjene iskustava i saradnje s nastavnicima različitih predmetnih područja u svojim školama, te ovu saradnju vidi kao doprinos boljoj, sadržajnoj i međupredmetnoj korelaciji.
Zakonski akti	Nastavnici su mišljenja i predlažu da je nužno zakonske akte prilagoditi savremenim potrebama nastavnog procesa i razvoja, generalno unaprijediti obrazovnu politiku te planirati i realizirati strategiju profesionalnog razvoja nastavnog kadra.

Diskusija najznačajnijih rezultata istraživanja

Na osnovu dobivenih rezultata primjećujemo da nastavnici likovne kulture permanentno stručno usavršavanje smatraju potrebnim za unapređenje svoga rada, a njihova motivacija dolazi od osjećaja djelomične osposobljenosti za rad u odnosu na savremene izazove likovno-pedagoške prakse. Nastavnici obiju skupina većinom su intrinzično motivirani, tj. u permanentnom usavršavanju vide priliku za unapređenje ostvarivanja odgojno-obrazovnih zadataka i ostvarenje veće sigurnosti u radu te mogućnost samoaktualizacije. Također naglašavaju problem neodgovarajućeg sistema vrednovanja prilikom izbora u više zvanje, loše ekonomske i socijalne radne uvjete.

Uzimajući u obzir indikatore za analizu fokus grupa, kao i dobivene nalaze u ovom istraživanju, možemo sumirati osnovne implikacije za budući rad koje su proistekle iz same analize. Oblici stručnog usavršavanja trebaju se zasnivati na radionicama, projektima i motivacionim predavanjima jer će saradničko učenje i timski rad polučiti visok nivo kreativnosti, kao i razmjena iskustava između nastavnika različitih škola i sredina, te

u konačnici omogućiti direktnu aplikaciju sadržaja u nastavni proces. Refleksija i samorefleksija igraju ključnu ulogu u kvalitetnom usavršavanju nastavnika. Od velikog značaja je izučavanje pedagoško-psiholoških i didaktičko-metodičkih tema u okviru procesa stručnog usavršavanja nastavnika, ali i tema u vezi s likovnim kompetencijama. Nastavnici naglašavaju da je od velikog značaja kreirati priručnik koji će opisati oblike stručnog usavršavanja, načine vrednovanja postignuća tokom usavršavanja i ponuditi kataloge tema koje će odgovarati savremenim i budućim odgojno-obrazovnim potrebama nastavnika kako u pedagoško-psihološko-didaktičko-metodičkim oblastima tako i u okviru likovno-pedagoških znanja i vještina. Na fonu već rečenog možemo navesti teme za koje su nastavnici likovne kulture iskazali veliko interesovanje te ih označili kao nužne. Za stručno usavršavanje nastavnika likovne kulture iz pedagoško-psihološko--didaktičko-metodičkih područja važne su sljedeće teme: *komunikacija s učenicima, realizacija nastavnog časa, inkluzivno obrazovanje, razvojne karakteristike učenika i psihologija umjetnosti*, dok su za stručne seminare iz oblasti umjetnosti / likovne kulture predložili sljedeće teme: multimedija, upotreba kompjuterskih softvera za likovno oblikovanje (animacija, kompjuterska grafika, film, digitalna fotografija i dr.), specifičnosti realizacije nastavnih časova likovne kulture, art terapija, vizuelna kultura i dr., te iz područja historije umjetnosti teme vezane za umjetnost i arhitekturu na tlu Bosne i Hercegovine (od prahistorije pa do savremene umjetnosti). Nastavnici ističu značaj svoga učešća u aktivnostima od društveno-kulturnog značaja, kao što su samostalne i grupne domaće i međunarodne izložbe, festivali, seminari i dr., koje trenutnim pravilnikom nisu zastupljene niti vrednovane, dok iste predstavljaju osnovu za razvoj stručnih kompetencija. Također, nastavnici su mišljenja da stručna usavršavanja treba organizirati u kontinuitetu, odnosno tokom cijele kalendarske godine, a ne samo tokom dva mjeseca, odnosno januara i juna. Smatraju da bi se na taj način izbjegli periodi izrazitog opterećenja nastavnika, koji su vezani za obaveze u školi pred kraj polugodišta.

Zaključak

Savremeni izazovi odgojno-obrazovnog rada predviđaju permanentno stručno usavršavanje i obuku jer će jedino na taj način nastavnici raditi na razvoju i unapređenju svojih znanja, vještina i sposobnosti, te tim na kvaliteti svog odgojno-obrazovnog djelovanja. Način na koji se stručno

usavršavanje i obuka organiziraju, pripremaju i primjenjuju u praksi u velikoj mjeri određuje promjene, odnosno utječe na to kako će i u kojoj mjeri stečena znanja biti primijenjena u radu s djecom i mladima. Jako je važno na koji način se uspostavlja obuka nastavnika, koji modeli edukacije se koriste, da li su nastavnici uključeni u sam proces utvrđivanja tema, koje metode, strategije i aktivnosti se primjenjuju.

U okviru reformskih promjena u našem odgojno-obrazovnom sistemu jako je važno prepoznati da je osnovna karika kvalitete u provođenju inovacija zapravo kvaliteta edukacije nastavnika i permanentno usavršavanje. Na sličan način obrazovna politika Kantona Sarajevo treba pristupiti sistemskom uređenju cjelokupnog procesa profesionalnog razvoja nastavnika koji podrazumijeva prilagođavanje pravilnika, kao i predlaganje kataloga tema koje bi odgovarale potrebama savremenih nastavnika likovne kulture. Promatrajući profesionalni razvoj nastavnika likovne kulture kao preduvjet za inovacije u radu i stvaranje preduvjeta za njihovo ostvarenje, možemo slobodno reći da je on nužna potreba koja nema alternativu. Glavne odlike stručnog usavršavanja nastavnika imaju svoje uporište u teoriji i praksi, dok se ishodi različitih oblika usavršavanja ne mogu mjeriti na isti način, niti imaju isti učinak. Problem stručnog usavršavanja, koji se direktno veže s razvojem karijere nastavnika likovne kulture, leži u tome što sva usavršavanja nisu stručna. Svi nastavnici nemaju iste mogućnosti usavršavanja, niti ih se jednako motivira i ohrabruje da se uključuju u aktivnosti za profesionalizaciju poziva. Veoma često teme usavršavanja imaju čisto repetitivni karakter, a suštinske promjene koje se dešavaju u samom procesu podučavanja i poboljšanju kvalitete u odgojno-obrazovnom radu bivaju stavljene u drugi plan.

Sve navedeno ukazuje na to da bez sistemskog pristupa ne možemo očekivati bitna poboljšanja motiviranosti i preferencija nastavnika u pogledu permanentnog stručnog usavršavanja. Jedino bi sistemski planirano i učinkovito stručno usavršavanje, usklađeno s individualnim potrebama nastavnika likovne kulture i potrebama odgojno-obrazovnog sistema, osiguralo kvalitetu i promjenu u likovno-pedagoškoj praksi. Nastavno osoblje Akademije likovnih umjetnosti treba zauzeti proaktivnu ulogu u kreiranju i realizaciji modela profesionalnog razvoja nastavnika, ali i biti medijator u diskusijama između nadležnih institucija i nastavnika praktičara. Dakle, potrebno je bolje informiranje nastavnika o svim mogućnostima stručnog usavršavanja te organiziranje permanentnog

stručnog usavršavanja koje u svoj program inkorporira prioritete i potrebe savremenog nastavnika likovne kulture i društva u cjelini.

S obzirom na to da je obrazovanje fundamentalni faktor kvalitete intelektualnog i društvenog kapitala, kao društvo moramo se pobrinuti da kompetentni ljudi žele da rade kao nastavnici, da se u okviru nastavničke profesije razvijaju, da je njihovo podučavanje na visokom nivou i da svi učenici imaju jednak pristup visokokvalitetnom podučavanju.

Literatura

- Bahia, Sara & Jose. P. Trindade. 2012. *Entwining Psychology and Visual Arts: A Classroom Experience*. David Publishing.
- Dedić Bukvić, E., Dautbegović, A., Čehić, I., Kasumagić-Kafedžić, L., Zejnilagić-Hajrić, M., Suljagić, M., Hasanbegović, N. i Akšamija, V. 2020. *Smjernice za unapređenje nastavničke profesije – istraživačka studija*. Sarajevo: Filozofski fakultet. Pristupljeno 26. septembra 2020. (<http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Smjernice-za-unapredjenje-nastavnicke-profesije.pdf>)
- Delors, Jacques. 1998. *Učenje – blago u nama*. Zagreb: Educa.
- Drljača, Miroslav. 2018. *Konstruktivistička nastava likovne kulture*. Laktaši: Grafomark.
- Duh, Matjaž, Branka, Čagran i Huzjak, Miroslav. 2012. Kvaliteta i kvantiteta učenja likovne aprecijacije. Utjecaj školskih sustava na učeničku likovnu aprecijaciju. *Croatian Journal of Education*, Vol. 14 No. 3, str. 625-655. Pristupljeno 28. januara 2020 (<https://hrcak.srce.hr/87460>)
- Education Policy Analysis. 2002, Pariz: OECD.
- Eisner, Elliot. W. 2004. What can education learn from the Arts about the Practice of Education? *International Journal of Education & the Arts*.
- Fajgelj, Stanislav. 2005. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Glasser, William. 1999. *Nastavnik u kvalitetnoj školi*. Zagreb: Educa.

- Grgurić, Nada, Jakubin, Marijan. 1996. *Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
- Halmi, Aleksandar. 2005. *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- Hercigonja, Zoran. 2017. „Suvremeni nastavnik“. *Vukovarsko-srijemski učitelj: godišnjak za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*. (1334-983X) No.14, str. 31-41.
- Hoyle, Eric. 1975. „Professionality, professionalism and control in teaching“. In V. Houghton et al. (eds) *Management in Education: the Management of Organisations and Individuals* (London, Ward Lock Educational in association with Open University Press).
- Jurčić, Marko. 2012. *Pedagoške kompetencije suvremenog učitelja*. Zagreb: Recedo.
- Kuščević, Dubravka, Marija, Brajčić i Mišurac Zorica, I. 2009. „Stavovi učenika osmih razreda osnovne škole o nastavnom predmetu likovna kultura“. *Školski vjesnik: časopis za pedagojsku teoriju i praksu*. Vol. 58 No. 2, str. 189-198. Pristupljeno 28. januara 2020. (<https://hrcak.srce.hr/82595>)
- Matijević, Milan, Miroslav, Drljača i Topolovčan, Tomislav. 2016. „Učenička evaluacija nastave likovne kulture“. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, Vol. LXII No. 1, str. 179-192. Pristupljeno 12. marta, 2020. (<https://hrcak.srce.hr/165130>)
- Mužić, Vladimir. 1977. *Metodologija pedagoškog istraživanja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Nastavnici su bitni: Kako privući, usavršavati i zadržavati efikasne nastavnike*. (2005). Pariz: OECD.
- Pravilnik o stručnom usavršavanju odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika u predškolskim ustanovama, osnovnim, srednjim školama i domovima učenika*. 2004. Službene novine Kantona Sarajevo. Pristupljeno 13. decembra 2018. (https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/Pravilnik_strucnom_%20usavršavanju_odgajatelja19_04.pdf)

- Pravilnik o ocjenjivanju, napredovanju i sticanju stručnih zvanja odgajatelja, profesora/nastavnika i stručnih saradnika u predškolskim ustanovama, osnovnim, srednjim školama i domovima učenika.* 2004. Službene novine Kantona Sarajevo. Pristupljeno 13. decembra 2018. (https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/Pravilnik_o_ocjenjivanju_odgajatelja_nastavnika19_04.pdf)
- Rangelov-Jusović, Radmila. 2017. *Nacrt izvještaja o inicijalnom obrazovanju i stručnom usavršavanju nastavnika sa preporukama.* British Council. GIZ. European Union.
- Standard zanimanja nastavnika/ca u osnovnom i srednjem obrazovanju.* 2017. British Council. GIZ. European Union.
- Stanković-Janković, Tanja. 2013. „Likovna kultura – neiskorištene dobrobiti. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu.* Vol. 26 No. 4, str. 18-30.
- Šarančić, Snježana. 2014. „Dobrobiti likovnog stvaralaštva“. *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju.* Vol. 154 No.1-2, str. 91-104. Pristupljeno 28. januara 2020. (<https://hrcak.srce.hr/138833>)
- Šiško Kuliš, Marija i Zvonko Mrduljaš. 2009. *Gurui kvalitete.* Split: Tehnički vjesnik. Vol. 16 No. 3, str. 71-78.
- The World Conference on Arts Education: Building Creative Capacities for the 21st Century (2006). *Road Map for Arts Education.* Lisbon: UNESCO. Pristupljeno 26. septembra 2020. (http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Arts_Edu_RoadMap_en.pdf)
- Vizek Vidović, Vlasta. 2005. „Obrazovanje učitelja i nastavnika u Europi iz perspektive cjeloživotnog učenja“. U: Vizek Vidović, V. (ur.) (2005) *Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: Višestruke perspektive.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja: 15-64.

Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju. 2017. Službene novine Kantona Sarajevo. Pristupljeno 12. decembra 2018. (http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/zakon_o_osnovnom_odgoju_i_obrazovanju_ks.pdf)

Zakon o srednjem obrazovanju. 2017. Službene novine Kantona Sarajevo. Pristupljeno 12. decembra 2018. (http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/zakon_o_srednjem_obrazovanju.pdf)

Zgaga, Pavel. (ed.) 2006. *The Prospects of Teacher Education in South-east Europe.* Ljubljana: University of Ljubljana.

PRIKAZI KNJIGA

Prikaz knjige:

New Perspectives on South-East Europe: Bosnia and Herzegovina's Foreign Policy Since Independence, Jasmin Hasić, Dženeta Karabegović (ur.), Palgrave Macmillan; London; 2019; ISBN za izdanje u tvrdim koricama 978-3-030-05653-7; DOI 10.1007/978-3-030-05654-4; broj stranica XXV, 262; engleski jezik

Knjiga predstavlja važan istraživački doprinos razumijevanju razvijanja bosanskohercegovačke spoljne politike i njene strateške orijentacije kao subjekta u međunarodnim odnosima. U potpunosti uvažavajući sve unutrašnje izazove i slabosti ratne i poslijeratne BiH, istraživači¹ u dvije i po decenije evidentiraju složene spoljnopoličke poduhvate koji su u datim društveno-političkim kontekstima imali iza sebe i smisao i političku volju. Među njima se ističu: podizanje tužbe protiv druge zemlje, predsjedavanje Savjetom bezbjednosti Ujedinjenih nacija, predsjedavanje Savjetom Evrope, učesće u međunarodnim mirovnim misijama te kriznom menadžmentu. Što se tiče motivacije, posebno je važno istaći da je očito da autori okupljeni oko ovog izdanja nemaju ambiciju pripisati bh. spoljnoj

politici pozitivne atribute po svaku cijenu, već predstaviti činjenice, empirijske i istorijske podatke, uz detaljnu analizu. Evidentan je fokus na ispitivanju prakse i faktora koji omogućavaju formiranje spoljne politike i njeno funkcionisanje u praksi. Takav istraživački pristup osigurao je dodatni sloj legitimiteta ovom poduhvatu.

Spoljna politika Bosne i Hercegovine: pastorče unutrašnjih i spoljnih odnosa

Autori Hasić i Karabegović u poglavlju koje kvalitativnom analizom razmatra političke, pravne i institucionalne postavke identifikuju i razmatraju systemske izazove koji proističu iz unutrašnjih i spoljnih (dez)integracionih silnica, koje često doprinose nedostatnoj efikasnosti institucionalnog aparata i strateškog pozicioniranja. Ispravno se fokusirajući na djelovanje i efekte, a ne na izjave i deklarativno preuzete obaveze, autori pojašnjavaju systemske protivrječnosti koje odmažu i usporavaju BiH na putu ka ispunjenju spoljnopoličkih ciljeva, poput pristupanja Evropskoj uniji i NATO-u. Analitički raspon pokriva i sociopolitičke antipode koji se ovim ciljevima protive navodno zbog nelagode odricanja od suvereniteta ili komocije deklarativne neutralnosti. Ovo poglavlje analizira i postavke koje proizlaze iz Dejtonskog mirovnog sporazuma i prisustva Ureda visokog predstavnika kao ultimativnog tumača njegovih odredbi, ali i šarolikog međunarodnog prisustva putem Savjeta

1 Autori: Jasmin Hasić; Dženeta Karabegović (urednici); Anida Sokol, Nedžma Džananović, Dario Čepo, Afan Kalamujić, Caterina Bonora, Tanya L. Domi, Davor Petrić, Jasmin Mujanović, Petar Marković, Mate Subašić, Neven Anđelić.

za provedbu mira. U zasebnom poglavlju, ovi autori se fokusiraju na odnos države prema vibrantnoj i jakoj dijaspori i potencijale tog odnosa za doprinos ekonomskom razvoju.

U poglavlju o spoljnoj politici Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima Anida Sokol evidentira i kontekstualizira prve korake BiH u artikulisanju spoljnopolitičkih ciljeva putem Platforme za djelovanje Predsjedništva Republike BiH u ratnim okolnostima, uspostavi diplomatsko- konzularne mreže u izrazito nepovoljnim uslovima te organizaciju aktivnosti na priznavanju bosanskohercegovačke samostalnosti i prijem u što više relevantnih međunarodnih foruma i organizacija. Ovaj tekst na jedinstven način pojašnjava kako zemlja koja je i sama predmetom međunarodnog kriznog menadžmenta čak i u uslovima vlastite humanitarne katastrofe uspijeva osigurati makar minimum vlastite institucionalne funkcionalnosti i zastupljenosti na relevantnim forumima, djelujući kao aktivan sudionik na međunarodnoj sceni. Također, na planu bilateralne saradnje evidentira se činjenica da je BiH, zahvaljujući prije svega nesebičnoj požrtvovanosti entuzijasta i diplomata, do kraja rata stekla diplomatske misije u četrdesetak zemalja, usprkos nepostojanju normalnih mogućnosti za materijalnu podršku.

Nedžma Džananović se u posebnom poglavlju fokusira na to kako je

ispunjavanje međunarodnih obaveza nekada poticalo a nekada osujećivalo unutrašnji politički konsenzus i konsolidovalo spoljnopolitičke prioritete i kapacitete. Ograničivši istraživanje na saradnju BiH s Ujedinjenim nacijama i Savjetom Evrope, Džananović kontekstualizuje globalizacijom i ratnim dejstvima uslovljene faktore relevantne za angažman ove ranjive zemlje u multilateralnim forumima, ističući da je BiH imala oko 40 članstava, od kojih je polovina postignuta tokom prvih pet godina bh. nezavisnosti. Godinama nakon primitka BiH u UN, kao negativnu praksu evidentirase povremeno prenošenje unutrašnjih neslaganja na međunarodnim forumima, koje ima primarno za cilj sticanje dnevnopolitičkih poena u zemlji. S druge strane, posebno se ističu konstruktivne i kredibilne spoljnopolitičke odluke te kvalitetno vođena usklađivanja različitih interesa, iza kulisa i u primjerenoj tišini, što je posebno bilo važno za uspješno viđenje diplomatskih aktivnosti na ulazak u nestalni sastav Savjeta bezbjednosti UN-a i uspješan rad 2010. i 2011. godine. Druga uspješno vođena aktivnost s mnoštvom sistemskih i suštinskih i činilo se samo za BiH kreiranih zahtjeva i izazova, poput donošenja Izbornog zakona, dovela je BiH u članstvo Savjeta Evrope. Detaljno se pojašnjava i kako obaveze koje proističu iz ova dva članstva utiču na odluke i politička kretanja unutar BiH.

Poglavljje o integraciji BiH u EU i

NATO Darija Čepe daje jasan uvid u spoljne i interne silnice te potencijale u zemlji potrebne za ispunjenje preuzetih obaveza u okviru ovih procesa. Koristeći se analitičkim okvirom s tri faktora koji uključuju regionalne „integrativne trendove“, instrumentalizaciju analize isplativosti „(ne)integrisanja“ i interakciju različitih institucija i posrednika, Čepo analizira kako glavne tokove ovih integrativnih procesa tako i strateške i institucionalne poroznosti i nedorečenosti koje praćenje tih procesa za BiH čine bitno težim i sporijim. Tako se izdvaja proces pregovaranja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju kao odlično i stručno vođen proces kao rezultat dobre prakse s jedne strane i više puta zaustavljeni i dodatno komplikovani proces popune Upitnika Evropske komisije s druge strane.

Afan Kalamujić donosi pregled oporavka i transformacije bh. ekonomije, nastanka i razvijanja ekonomske spoljne politike i spoljnotrgovinskih odnosa i inicijativa te odnosa BiH s međunarodnim finansijskim institucijama. Ovaj autor ocjenjuje da napredak u privlačenju kvalitetnih investicija i donošenju dobrih ekonomskih razvojnih politika postoji zahvaljujući koordinisanoj mreži stručnjaka otpornih na promjenjive političke interese. U prvoj dekadi dvadeset prvog vijeka podsjeća se na bitne reforme provedene u oblasti oporezivanja, fiskalne i monetarne politike, privatizacije, te reformu pravosuđa – sve ovo u bitnoj interakciji s procesom eurounijskih

integracija. U narednoj deceniji, dobar dio opisanih izazova vezan je za provedbu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, pogotovo po ulasku Hrvatske u članstvo EU. Istovremeno, upućuje se na ulogu različitih međunarodnih organizacija koje se bave trgovinom i finansijama koja dobija na značaju pogotovo u periodima kada vladajuće elite ne pronalaze rješenja iz oblasti političke ekonomije i ne čine dovoljno na suzbijanju neformalnih privrednih aktivnosti. Kao višegodišnji poduhvat, Kalamujić navodi proces sticanja članstva u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, koji s jedne strane nikako da se okonča, ali s druge strane ohrabruje kontinuitetom. Ovo poglavlje uključuje i opis institucionalnog okvira za ekonomsku diplomatiju, vanjsku trgovinu i privlačenje stranih ulaganja.

Caterina Bonora sistematizuje i analizira kompleksnu i višeslojnu interakciju BiH s međunarodnim pravosudnim institucijama, prevashodno s Međunarodnim sudom pravde i Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju. Također, kontekstualizuje aktivnosti vođene u tom periodu uvažavajući i konkretna uslovljavanja Evropske unije koja se odnose na ispunjenje obaveza pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju.

Tanya L. Domi i Davor Petrić hronološki i analitički razrađuju učešće BiH u međunarodnim vojnim i civilnim misijama uspostave i izgradnje mira

usprkos unutrašnjim neslaganjima. Ovi autori identifikuju i dekonstruišu tri dinamike koje generišu osporavanje državne spoljne politike od strane: domaćih elita, domaćih birokratija i stranih političkih elita i aktera. S druge strane, ispravno se bilježi da je BiH usprkos činjenici da je poslijeratna zemlja u tranziciji dala doprinos misijama NATO-a i UN-a, istovremeno koristeći sve mogućnosti za obuku vojnog osoblja. U tim novim sukobima ispostavilo se korisnim imati u međunarodnim vojnim misijama ljude koji su i sami prošli rat. Trupe koje šalje BiH uglavnom se bave deminiranjem i neeksplozivnim sredstvima. Isto tako ističe se da je 2012. BiH dodijeljena nagrada UN-a za uspješno provođenje Rezolucije Savjeta bezbjednosti UN-a poznate kao *Žene, mir i sigurnost*.

Jasmin Mujanović pojašnjava interakciju širih geopolitičkih interesa i stremljenja svjetskih i regionalnih sila sa društveno-političkim odnosima unutar zemlje. Mujanović svoju diskusiju formira oko tri aksioma formiranja bh. spoljne politike – očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta, očuvanje mira i integracije u EU i NATO – koji se razvijaju i operacionaliziraju u uslovima međunarodne medijacije i intervencionizma u zemlji. Definišući vladavinu u BiH kao „razdijeljenu autoritarnost“, ovaj istraživač sasvim opravdano podsjeća na značaj etnocentričnosti političkih blokova u

procesima donošenja odluka bitnih za međunarodno pozicioniranje BiH, posebno u odnosu na međunarodne i regionalne sile. Identifikujući značaj kontinuiranog djelovanja Njemačke i Ujedinjenog Kraljevstva za BiH, a pritom nimalo ne umanjujući značaj bitnih uticaja Sjedinjenih Američkih Država, Turske i Ruske Federacije, Mujanović zaključuje poglavlje ističući značaj domaćih snaga u procesima donošenja spoljnopolitičkih odluka, ali i ono što definiše kao „ljubaznost stranaca“ koja će u BiH biti prisutna još neko vrijeme.

Petar Marković i Mate Subašić pišu o odnosima BiH sa susjednim zemljama pokušavajući identifikovati izazove, zakonitosti i potencijale tih odnosa. Autori poglavlja evidentiraju bilateralne tokove saradnje i ispituju njihovu efikasnost. Izazovni odnosi s Hrvatskom i Srbijom koji često umanjuju povjerenje predstavljaju okosnicu poglavlja i dodatno dovode do izražaja primjerne odnose BiH i Crne Gore i njihov kontinuirani napredak. Ono što se vidi kao tendencija koja donosi napredak u ovim odnosima jest usmjerenost ka budućnosti i zajedničkom napretku i nadilaženje dnevopolitičkih interesa.

U višeslojnoj i pažljivoj analizi Neven Anđelić nudi pregled organizacije formiranja i operacionalizacije bh. spoljne politike, razmatrajući pritom i uslove u kojima se to sve odvija. Zaključujući da se ipak radi o kompleksnoj konsocijativnoj državi čije se puko postojanje često

dovodi u pitanje, Anđelić zaključuje da pomjeranje od direktnih nadležnosti ka sferi delegiranja i koordinacije ne doprinosi rješavanju hroničnih problema BiH da dostigne svoj optimalan kapacitet da artikulira državni interes i za njega se bezrezervno zalaže u međunarodnoj areni.

Ova dobro uređena knjiga može se smatrati zbirkom odlično kontekstualiziranih činjenica i argumenata koji svjedoče o tome da spoljna politika Bosne i Hercegovine, uz sve njene slabosti, ima svoje uspone i padove, periode poraza i ponosa, ali da usprkos svemu itekako postoji i da je vibrantna. Ona predstavlja snagu nove generacije stručnjaka za međunarodne odnose, priznatih i sve relevantnijih na međunarodnom planu, od kojih se niti jedan ne zaustavlja s granicama zone komfora osrednjeg sekundarnog istraživanja, već nastoji pružiti nova kredibilna viđenja i nalaze. To je, svakako, dodatna vrijednost ovog zanimljivog akademsko-publicističkog poduhvata koji pruža jedan sasvim svjež pogled na spoljnu politiku BiH.

Literatura:

Adamson, F. B. 2006. „Crossing borders: International migration and national security“. *International Security*, 31 (1), 165-199.

Anđelić, N. 2003. *Bosnia-Herzegovina: The end of a legacy*. London/Portland: Frank Cass.

Bieber, F. 2006. *Post-war Bosnia: Ethnicity,*

inequality and public sector governance. Houndmills, Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.

Koneska, C. 2014. *After ethnic conflict. Policymaking in post-conflict Bosnia and Herzegovina and Macedonia*. Surrey/ Burlington: Routledge/ Ashgate Publishing.

Subotić, J. 2009. „Hijacked justice: Dealing with the past in the Balkans“. *International Studies Quarterly*, 55(2), 309-330.

Woodward, S. 1995. *Balkan tragedy. Chaos and dissolution after the cold war*. Washington, DC: Brooking Institutions.

Dr. sc. LEJLARAMIĆ-MESİHOVIĆ

Prikaz knjige:

Don Kalb i Gábor Halmai
(ur.). *Naslov: nacija, podtekst: klasa. Populizam radničke klase i povratak potlačenih u neoliberalnoj Evropi. Prevod: Adisa Okerić Zaid. Edicija re:politiko, Sarajevo: Udruženje Mreža za izgradnju mira, 2020, str. 244*

Klasa je nakon pada Berlinskog zida 1989. godine postala tema koju je lakše bilo zaobići u istraživanjima i interpretaciji „nove sadašnjosti“ u kojoj su se našle zemlje Centralne i Istočne Evrope. Istovremeno, (etno)nacionalizam je postao jedna od gorućih tema, naročito uzimajući u obzir raspad bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Svojevremeno su se ove dvije teme činile kao specifikum bivših komunističkih država. Međutim, sa porastom populizma, naročito desničarskog, u Evropi, naročito nakon ekonomske i finansijske krize 2008/09. godine, nacionalizam i klasa postaju tema značajna ne samo za bivše komunističke/socijalističke zemlje već i za demokratske države i članice Evropske unije. Upravo u trenutku kada se posljedice ekonomske i finansijske krize iz 2008. godine počinju očitavati u vidu rastuće podrške (širih) narodnih masa desničarskom populizmu, Naslov: nacija, podtekst: klasa. Populizam radničke klase i povratak potlačenih u neoliberalnoj Evropi nalazi svoje mjesto u akademskoj debati o tome da li je radnička klasa

„iskorištena“ od desničarskih populista ili je širi društveni kontekst taj koji je oblikovao mnjenje i sentiment radničke klase da podrži (etno)nacionalne politike.

U okviru nešto dužeg uvoda, Don Kalb, jedan od urednika ove knjige, naznačava da se radnička klasa danas posmatra kao glasačko tijelo (uglavnom) desničarskih populista, te da su procesi koji su nagnali radničku klasu na pružanje podrške populističkoj politici uglavnom u sjeni diskursa o „eticitetu, imigraciji i integraciji u zapadnu Evropu i neizvjesnim antikomunističkim konsenzusom među elitama i širom populacijom u centralnoj i istočnoj Evropi“ (str. 2). Sa rasprostranjenošću neoliberalnog kapitalizma te posljedica primjene neoliberalnih politika, ne samo u „tranzicijskim“ okruženjima zemalja centralne i istočne Evrope već i zapadne Evrope porastao je i broj pripadnika radničke klase koji su se našli kao kolateralna šteta djelovanja pomenutih politika. Kako navodi Don Kalb, u tom kontekstu populizmi predstavljaju „sredstva putem kojih šire obespravljene populacije nastoje pronaći smisao u svojim iskustvima i svom nezadovoljstvu postpolitičkim neoliberalnim globaliziranim okruženjem“ (str. 7). Istraživanja koja su predstavljena kroz različita poglavlja u ovoj knjizi nastoje da obuhvate istovremeno i globalni kontekst, te ga prikažu kroz lokalne uslove i razvoj sentimenta radnika u različitim zemljama i centralne, istočne i zapadne Evrope naspram neoliberalne globalizacije, njenih

implikacija na svakodnevnicu te samih (etno)nacionalnih politika koje adresiraju goruće probleme radničke klase u datom trenutku.

Theodora Vetta nam daje analizu kompleksnih društveno-političkih odnosa u postsocijalističkoj Srbiji, sa posebnim fokusom na procese privatizacije u okviru privrede jednog do tada industrijskog, multikulturalnog grada – Kikinde, te uspjeh radikalne stranke u takvom jednom gradu. Kroz intervju sa industrijskim radnicima, mahom visokokvalifikovanim i visokoobrazovanim, u Kikindi, Vetta povezuje razmišljanja samih radnika o procesima privatizacije, te unutar njihovih izjava pronalazi kontekst u kojem su ti isti radnici oni koji podržavaju (etno) nacionalne politike i radikalnu stranku kao onu koja je jedina u stanju da izrazi javno probleme s kojima se suočavaju radnici privatizovanih i preduzeća u stečaju. Vetta nam na taj način dokazuje da slika „glasača“ radikalne (ili bilo koje desničarske) stranke ne odgovara uvriježenom predstavljanju istog kao neobrazovanog, kvalifikovanog ili nekvalifikovanog radnika s obzirom na to da su njeni ispitanici visokokvalifikovani i visokoobrazovani.

Fokusirajući se na postkomunističku Rumuniju sa dva različita aspekta: prava na grad i organizovanja fudbalskih navijačkih grupa u Cluju, Norbert Petrovici i Florin Faje daju jednu retrospektivu razvoja neonacionalizma kao posljedice društvenih dešavanja i razvoja samog grada tokom komunističkog perioda i

nakon pada komunizma u Rumuniji. Petrovici oslikava način na koji je desničarski populizam Gheorgha Funara za izbor gradonačelnika Cluja dobio veću podršku od samih radnika, obespravljenih u procesima privatizacije i transformacije privrede, a koji su u njemu vidjeli nekoga ko se zalaže za interese lokalnog stanovništva protiv „stranih“ kapitalista. Kako zaključuje Petrovici, „stvaranje mjesta, stvaranje nacije i stvaranje klase moraju se tumačiti iz šire perspektive, a ne samo perspektive lokaliteta, nikad ne gubeći iz vida duboko situirane lokalne aktere u njihovim jedinstveno strukturiranim poljima moći, koji žive svoje osobite i kontradiktorne historije“ (str. 81). Faje, s druge strane, govori o djelovanju nacionalističkog sentimenta unutar same klase, odnosno razdvajanju navijačkih grupa ne samo po nacionalnoj već i po klasnoj osnovi.

Prenoseći iskustva i gledišta radnika Rábe, bivše socijalističke vodeće fabrike u sjeverozapadnoj Mađarskoj, u kontekstu postsocijalističke transformacije i privatizacijskih procesa, Eszter Bartha ukazuje na prevladavanje diskursa radničke nostalgije za vremenima „napretka“ u odnosu na diskurs o „propadanju“. Odnosno, ona ukazuje na mjesta formiranja nacionalizma radničke klase u postsocijalističkoj Mađarskoj kao mjesta stvaranja svojevrsnog otpora radničke klase promjenama (podstaknutim „izvana“), a koje su njima konkretno donijele opadanje socijalnih beneficija, nezaposlenost,

nesigurnost i siromaštvo. Upravo na temelju te razvlaštenosti radničke klase, ali i „naroda“ u cjelini, Gábor Halmai predstavlja način na koji je desničarska politika Viktora Orbana dobila podršku naspram liberalno-demokratskih partija. Formiranjem „građanskih krugova“ desničarski populizam Orbana mobilizirao je veći krug (potencijalnih) glasača, mahom pripadnika radničke klase (u širem smislu). Halmaijevo poglavlje je posebno zanimljivo u kontekstu današnje Mađarske, kada je taj isti desničarski populizam Orbana i dalje na vlasti.

Prethodna poglavlja predstavljaju osvrt na kontekstualizaciju rastuće podrške (etno)nacionalnim i desnim populističkim politikama u tranzicijskim, postsocijalističkim zemljama centralne i istočne Evrope. Međutim, porast nacionalizma i desnog populizma nije specifikum pomenutog geografskog područja, već je fenomen koji je jednako (samo u drugačijim manifestacijama) pogodio i zemlje zapadne Evrope. Michael Blim daje jedan opšti pregled posljedica „koketiranja“ talijanske ljevice, naročito u sjevernim krajevima Italije, sa drugim političkim opcijama, te samog uspona nove desnice. Istovremeno, Jaro Stacul, kroz istraživanje u okviru jedne regije u talijanskim Alpama, ukazuje na formiranje osjećaja „klase radnika“ umjesto „radničke klase“, a u kontekstu ekonomskih promjena u datoj regiji koje su prouzrokovala zatvaranje fabrika. Konačno, razvoj nacionalističkog sentimenta radničke klase u Škotskoj,

na primjeru jednog škotskog sela, Paul Gilfillan pokazuje kao poveznicu sa deindustrijalizacijom datog kraja i provedbom neoliberalnih politika, čime su stanovnici osiromašeni, razvijajući osjećaj da su periferija u odnosu na britanski centar.

Ono što ovu knjigu čini bitnom za čitanje jeste njena sveobuhvatnost u geografskom smislu, ukazujući na različite manifestacije, ali opet identično postojanje i razvoj podrške desnom populizmu od strane radničke klase koja ne mora nužno imati i jasno izraženu klasnu svijest. Ova knjiga je posebno značajna sa aspekta razumijevanja i poređenja i u kontekstu prostora bivše Jugoslavije, a naročito Bosne i Hercegovine, jer daje osnov za dalja istraživanja na koje načine je (etno)nacionalizam ušao u pore i strukturu radničke klase u jednom multikulturalnom okruženju. Takođe, karakteristika koja ovoj knjizi daje prednost nad ostalim koje se bave razvojem desničarskog populizma jeste njena oslonjenost na konkretna istraživanja, na intervju sa radnicima, dajući time glas samim radnicima kao nosiocima određenog političkog subjektiviteta i u postsocijalističkim, ali i neoliberalnim okruženjima.

ANDELA PEPIĆ¹

¹ Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina; Poštanska adresa: Miloša Đurića 11, 78400 Gradiška

Prikaz knjige:

Desni i lijevi populizam
Prikaz Zbornika *Paradoks*
demokratije: Populizam i
njegova savremena kriza
Sarajevo, 2020.

Zbornik *Democracy's Paradox: Populism and its Contemporary Crisis*, koji su uredili Bruce Kapferer, profesor emeritus Univerziteta u Bergenu, i Dimitrios Theodossopoulos, profesor socijalne antropologije Univerziteta u Kentu, objavljen je 2019. godine u izdanju Berghahn Books, New York/Oxford. Zbornik je s engleskog jezika prevela Lejla Efendić Kuduz pod naslovom *Paradoks demokratije: Populizam i njegova savremena kriza*. Izašao je u Sarajevu 2020. godine u ediciji re:politiko, Udruženje Mreža za izgradnju mira. Nejra Nuna Čengić je urednica edicije i izvršna urednica. Zbornik sadrži šest dijelova, što uključuje i „Uvod – Populizam i njegov paradoks“, urednika Bruca Kapferera i Dimitriosa Theodossopoulosa. Opći cilj knjige je predstavljanje istraživanja o populizmu unutar demokratskih društveno-političkih uređenja. Urednici naglašavaju važnost historijskog i društveno-kulturalnog konteksta pri istraživanju i razumijevanju savremenog fenomena populizma. Pet, možemo reći, studija slučaja unutar ove publikacije donose novu i drugačiju perspektivu i opravdavaju motive urednika za antropološkim uvidom. U publikaciji

su primjetna dva pristupa u razmatranju populizma. Dok prvi ispituje potencijale lijevog populizmu, drugi kritički odbacuje sve vrste populizma kao isključivo negativne pojave.

Prvi pristup naglašava Victorija Goddard u tekstu „Od 'naroda' do 'građana': Mogućnosti i ograničenja populističkog diskursa u Argentini“ opisujući „orodnjenu“ stranu populizma. Odjeke progresivnih ideja „peronizma“ Goddard pronalazi u savremenoj Argentini u vrijeme kampanje i vlasti političarke Christine Fernández de Kirchner. Kao i većina autora, Goddard primarno koristi teorijski okvir Ernesta Laclaua ne dovodeći u pitanje zašto je populizam dio politike ili demokratije. Interesantan doprinos je rodna dimenzija koju autorica analizira, a koju političarke unose u populistički diskurs, poput empatije, skrbi, solidarnosti, uključivanja. Međutim, kao i u drugim tekstovima koji naglasak stavljaju na oslobađajuće, solidarne i uključujuće aspekte lijevog populizma, čitatelji se i ovdje, na primjeru Argentine, upoznaju sa izazovima i preprekama za realizaciju lijevih ideja u praksi.

Tekst „Brazilaska kriza i duhovi populizma“ autora Johna Gledhilla opisuje i analizira uspone i padove lijevog populizma u Brazilu od tridesetih godina dvadesetog stoljeća i vladavine Vargasa do vladavine Lule, dajući uvid u recentno jačanje radikalnog desnog populizma i dolazak na vlast

predsjednika Bolsonaro. Obje studije slučaja detaljno predstavljaju historijski i društveni kontekst, što pomaže ne samo razumijevanju populizma u Argentini i Brazilu nego dopušta i širu refleksiju i prepoznavanje općih karakteristika i lijevog i desnog populizma. Ono što se iz njih može iščitati jeste da tenzija u savremenim okolnostima nije isključivo između lijevog egalitarnog i desnog kulturalnog populizma. Ekonomska i politička neoliberalna ideologija uvijek se ukazuje negdje iza i u sjeni, ali kao primarni neprijatelj lijevih pokreta. I onda se sjetimo početaka, sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća i Čilea.

Opisujući dijalektiku uključivanja i isključivanja, Melinda Hinkson i Jon Altman nose skepsu da lijevi populizam može prevladati. Rad pod naslovom „Od konsenzusa do haosa i nazad – Nijanse populizma u australskim domorodačkim pitanjima“ analizira uspjeh „narodnog“ pokreta sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća koji je rezultirao referendumom i ustavnim priznanjem starosjedilačkog stanovništva Australije. Unapređenje njihovog položaja desilo se i početkom dvadeset prvog stoljeća kao rezultat populističkog pokreta. Pozitivna dešavanja zamijenile su regresivne akcije. Desničarsko populističko djelovanje uz pomoć i interese neoliberalnih elita, nakon islamofobije i antiimigrantske retorike, uvodi novi antagonizam prema domaćem stanovništvu. Obnavljajući marginalizaciju starosjedilaca, posebno

stanovništva Sjevernog teritorija, desničari u sprezi s neoliberalnim elitama drastično dovode u pitanje položaj i značaj pregovora za priznanje, do danas nedovršenim procesom. Tome je doprinijela i osnivačica i predsjednica desničarske stranke Jedna nacija Pauline Hanson, čija retorika i obraćanja u parlamentu predstavljaju primjer „novog“ desnog populizma.

Susan Narotzky u tekstu „Zahtjevi populizma: Borba između privilegije i jednakosti“ oštro kritizira populizam. Autorica uvodi koncept „neliberalnog kapitalizma“ koji pruža okvir za javljanje populizma i piše sljedeće: „Argument koji ovdje želim razviti je da ‘populistička’ mobilizacija (svih vrsta) predstavlja ponovnu procjenu kontinuirane stvarnosti neliberalnog kapitalizma i odumiranje ideološke snage iluzije prosvjetiteljskog liberalizma i demokratije” (Narotzky, u Kapferer i Theodossopoulos, 2020: 73). Možda ovaj rad najviše doprinosi odgovoru na jednu od ključnih dilema o mogućnostima populizma u liberalnim demokratijama. Jedna od teza je da populizam u konačnici, unatoč početnoj retorici o jednakosti ili pravdi, reproducira hegemoniju i nejednakost isto kao i neliberalni kapitalizam. Dalje, autorica opisuje „novi“ lijevi populizam zemalja članica juga Evropske unije, poput Španije ili Grčke. Na primjeru uspona i kasnije unutarnje podjele PODEMOS-a saznajemo na koji način se na trgovima Madrida i Barcelone artikulirao lijevi pokret. Indignados 15-M je odgovor

građana na svjetsku finansijsku krizu 2008. godine i na mjere štednje koje su uslijedile nakon ekonomske krize. Iako u prvom dijelu veoma kritički nastrojena u analizi povezanosti neliberalnog kapitalizma i populizma, Narotzky u drugom dijelu pruža optimizam i vjeru u mogućnosti lijeve političke artikulacije i mobilizacije.

Najoštrij stav o populizmu iznosi Michael Herzfeld u posljednjem tekstu „Kako populizam funkcionira?“. Objasnjavajući manipulativnu prirodu i „igranje“ emocijama, autor kritizira populiste da se koriste „kulturnom intimnosti“ satkanom od banalnosti, vulgarnosti, predrasuda, seksizma i rasizma. „Rasistički stavovi koje takvi populistički političari manje ili više diskretno zastupaju, iako su često potisnuti u ime političke korektnosti, značajna su komponenta kulturne intimnosti u mnogim zemljama. Ova neugodna stvarnost se ne negira“, piše Herzfeld (Herzfeld u Kapferer i Theodosopoulos, 2020: 97). Iz redova posljednjeg teksta možemo iščitati da je tanka linija između desnog i lijevog populizma, što objašnjava autorovo odbacivanje populizma i naglašavanje potrebe i odgovornosti antropologa da istražuju ovaj „opasni“ fenomen. Na margini neke ideologije ili samo kao *thin ideology* populizam (zlo) upotrebljava argument slobode. Brojne osobine mu omogućavaju dodatne nivoe prilagođavanja. Jednostavna retorika, manipulacija emocijama i „ispražnjenim“

kategorijama, fluidnost stavova i pogleda, nekonzistentnost, nameće pitanje kako to da se tako dobro „prima“ u demokratijama, pa i onim najrazvijenijim. Upravo je to cilj knjige, ispitati pojavu populizma u različitim demokratskim sistemima i ukazati na one paradokse demokratije koji mu pružaju plodno tlo.

Zbornik *Paradoks demokratije: Populizam i njegova savremena kriza* pruža interesantan uvid u historiju populizma u različitim dijelovima svijeta i različitim kontekstima, te objašnjava njihove utjecaje na artikulaciju populizma današnjice. Iako historijski i društveno zasebne, studije slučaja Argentine, Brazila, Australije i Južne Evrope ukazuju na brojne zajedničke karakteristike „populizama“. Možda zbog toga u aktualnoj društvenoj i političkoj teoriji nailazimo na koncept „novog“ populizma, ili „globaliziranog“ kako ga Herzfeld naziva. Iako različiti konteksti, istraživanja u Južnoj Americi su vrlo korisna za istraživače etnonacionalnog populizma u Bosni Hercegovini. Pogotovo ona koja se odnose na kategoriju naroda, nastanak narodnih pokreta i njihovu transformaciju u političke organizacije ili pretapanje desnog i lijevog populizma.

Bosanskohercegovački populizam je sastavni dio etnonacionalne ideologije unazad trideset godina. On pomaže očuvanju te ideologije i diskursu zarobljenom u ratu i smrti. Etnonacionalna populistička retorika reproducira permanentni strah od Drugih

i od novih sukoba. Pogotovo se rasplamsa u vrijeme predizbornih kampanja. Horizontalni populistički antagonizam između tri Naroda je u potpunosti drugačiji od „klasičnog“ populističkog vertikalnog antagonizma naroda naspram elite. U Bosni i Hercegovini postoji paradoks političke elite koja upotrebljava populizam da bi svoj Narod zaštitila od druge političke elite i njenog Naroda. Ipak, zajednička svim elitama je neoliberalna logika ili „neliberalni kapitalizam“ i korupcija. Radi se o ekonomskoj moći akumuliranoj otimanjem društvenog vlasništva u vihoru ratne i poratne privatizacije, transformacije društvene (preko države) u privatnu imovinu malog broja „lumpenburžoazije“ svih etničkih skupina. Pokušaji buđenja (trans)naroda u februaru 2014. godine u toku protesta ili u maju 2014. u vrijeme poplava završili su brzim vraćanjem socioekonomskih zahtjeva ili osjećaja solidarnosti na terenu na apstraktnu ugroženost nas od Drugih. I to je začarani krug nacionalizama u kojem se nalazimo trideset godina i kojem populizam jeste bitan medij. Populizam zasnovan na etnonacionalizmu nije isključivo odlika nacionalističkih partija u Bosni i Hercegovini. Desničarskim diskursom koriste se i političari koji sebe nazivaju lijevom građanskom opcijom insistirajući na patriotizmu, ratu, granicama. Minimalno ili nikakvo interesovanje ne pokazuju za goruće probleme siromaštva, nejednakosti, nepravde. Ne posjeduju

društvenu osjetljivost prema ljudima u pokretu, migrantima, izbjeglicama, prema eksploataciji i uništavanju prirodnih resursa i okoliša, što je dovoljno da se zapitamo da li u Bosni i Hercegovini ljevica ili lijevi populizam uopće postoji.

Čini se da je populizam postao „jedini“ odgovor na momentalnu globalnu krizu u nedostatku racionalnije vizije budućnosti. Međutim, to ne isključuje mogućnost da upravo jedan progresivni populizam povede svijet naprijed. Ova dilema prisutna je u svim tekstovima u ovoj knjizi koja analizira konzervativne, regresivne, opasne elemente inherentne desnom i radikalno desnom populizmu, ali i potencijale političke mobilizacije i iskoraka u progres koji zagovaraju lijevo orijentirani teoretičari. U suštini, na tragu optimizma Chantal Mouffe, Zbornik *Paradoks demokratije – Populizam i njegova savremena kriza* opisuje izgled za artikulaciju lijevog populizma koji bi adresirao „prave“ probleme. Za taj optimizam nalazimo primjere u praksi. Pored PODEMOS-a spomenutog u tekstu, tu su i dvije zadnje kampanje unutar Demokratske stranke za predsjedničke izbore u SAD-u. Populizam Bernija Sandersa budi nadu i pokazuje da samo iskreno djelovanje „odozdo“ koje je uključujuće i čiji jedini zahtjev je jednakopravnost može proizvesti političku mobilizaciju. To djelovanje „baze“ osjeti se i kod Alexandrije Ocasio-Cortez, političarke i aktivistice u Zastupničkom domu SAD-a. Iskren lijevi populizam ne

samo da može „pragmatično“ pomoći realizaciji lijevih ideja o kojima piše Mouffe. On može ujedno biti i doprinos ozdravljenja i rekonstrukcije same demokracije, što kontinuirano u svojim radovima zagovara Wendy Brown.

Prof. dr. VALIDA REPOVAC NIKŠIĆ¹

---

¹ Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu; valida.repovac.niksic@fpn.unsa.ba

Prikaz knjige:

Edin Urjan Kukavica: *Priručnik za revoluciju* Sarajevo: Sabah print, 2018.

Knjiga Edina Urjana Kukavice *Priručnik za revoluciju*, napisana na osnovu magistarskog rada o temi „Dekonstrukcija etnonacionalističkog narativa u Bosni i Hercegovini kao uvjet za promjenu političke paradigme“ (*zajedničkim vrijednostima ka pozitivnoj kolektivnoj identifikaciji*) iz 2017. godine, objavljena je u dva toma.

Ovaj rad utemeljen je na razmišljanju da je jedna od osnovnih karakteristika čovjeka potreba za promjenom te na svojevrsnom antropologijskom optimizmu, uvjerenju u mogućnost bitne promjene ljudske naravi, odnosno na krajnje optimističnoj pretpostavci da se ljudi u kratkom razdoblju mogu učiniti temeljito drukčijima, čak boljima. S druge strane, pak, temeljimo ga na nizu pokazatelja da je bosanskohercegovačko društvo u jednom stagnantnom stanju, bez ikakvih, a kamoli znakovitih pokazatelja da postoji volja i konkretna aktivnost u pravcu evolucionih ili evolucijskih ideoloških, institucionalnih, sistemskih i/ili strukturalnih promjena te da se na sva ukazivanja na manjkavosti, nedosljednosti, pogreške i negativnosti reagira samo na deklarativnoj razini – istakao je autor i time otvorio važnost promišljanja u cilju nadilaženja postojeće društveno-političke zbilje.

Tema koju autor obrađuje nosi značaj sa znanstvenog i društvenog aspekta jer analizira ključne segmente koji utječu na nezadovoljavajuće stanje u našoj državi, pri čemu autor detektira odgovorne činioce, oštro i hrabro ukazujući na posljedice njihovih neodgovornih i promašenih politika, uporedo dajući originalne uvide i moguća rješenja.

Stoga, kao ključnu temu autor obrađuje hegemoniju etnonacionalističkog narativa nad bosanskohercegovačkom političkom zajednicom i društvom u cjelini, smatrajući da:

Bosanskohercegovačka stvarnost teško je opterećena arhaičnim i retrogradnim etno i klero nacionalnim/nacionalističkim narativom u kojemu se složeno i interaktivno isprepliću (nacionalni) mitovi i identiteti, nacionalna oholost i uzajamni – dijelom opravdani a dijelom fabricirani – međusobni strah etnonacionalnih skupina jednih od drugih, potpirivan unutarnjim teritorijalnim tendencijama i izvanjskim pretenzijama, borbom za osvajanje i zadržavanje vlasti nad etnonacionalističkim glasačkim korpusima, a time i istonacionalnim skupinama naporedo s tim zanemarujući većinski ostatak stanovnika Bosne i Hercegovine.

Možemo reći da se on kroz ovu temu bavi istraživanjem kontekstualnog i konceptualnog okvira aktuelne, trajne krize, osnovnim elementima njenog izazivača, poticajima osvješćivanja nagomilanih anomalija i moguće

smjene paradigmi, odnosno govori o nužnosti transformacije društva. Zahvaljujući autorovom istraživačkom pristupu, ova knjiga predstavlja rezultat sistemskog istraživanja mogućnosti pojave alternativnog političkog narativa, kao i njegovih eventualnih nositelja koji bi, kako i sam kaže, u transformacijskom procesu bili u stanju identificirati nagomilane anomalije, osmisliti transformirajući agens i u djelo provesti revolucionarni čin smjene paradigmi s ciljem istinske demokratizacije društva, promoviranja novih vrijednosti usklađenih sa civilizacijskim, kulturološkom i demokratskim tradicijama u naprednim zemljama Europske unije.

Tri su ključna pojma/pojave ili sindroma kojima autor posvećuje posebnu pažnju, a to su: *sindrom zarobljene države*, *štokholmski sindrom* i *sindrom spirale šutnje*, čime ukazuje da je Bosna i Hercegovina duboko i ozbiljno oboljelo društvo. S tim u vezi, autor veoma jasno pojašnjava nekoliko tipičnih karakteristika ovih sindroma, pa se tako sindrom zarobljene države, prema njemu, ogleda kroz partokratiju, tajkunsko-političko-partijske veze koje Bosnu i Hercegovinu karakteriziraju. On smatra da je BiH zemlja s najizraženijim sindromom „zarobljene“ države u regionu, koji se manifestira na svim razinama vlasti i u svim sferama življenja, a posebno u raspolaganju javnim resursima od strane etnonacionalnih elita. Štokholmski sindrom kao kolektivnu psihozu

objašnjava činjenicom da su prečesti izbori u Bosni i Hercegovini uzrokovali apstinenciju glasača, koji su svoje glasačko pravo prepustili budžetskim korisnicima koji glasaju samo kako bi sačuvali svoja radna mjesta i time uzrokuju pojavu ovog sindroma. U pogledu teorije spirale tišine/šutnje autor naglašava važnost njenog zaustavljanja, pa kaže: „Zaustaviti spiralu šutnje, odnosno preusmjeriti strah tihe, apstinentske većine u nezadovoljstvo vlastitim stanjem i protest ključ je za bravu bosanskohercegovačke socijalne, političke i društvene paradigme.“

„Paradigma i smjena paradigme“ naziv je drugog poglavlja, u kojem autor pojašnjava da se osnovni problem temeljne paradigme Bosne i Hercegovine ogleda u pokazateljima koji ukazuju da je riječ o zarobljenoj, partijskoj, duboko korumpiranoj državi. U okviru bosanskohercegovačke paradigme autor pažnju posvećuje aspektima vezanim za njen društvenopolitički ustroj i ponašanje etnopolitičkih, etnonacionalnih i etnonacionalističkih elita koje nedorečenosti sistema upotrebljavaju u vlastitu korist. Po njemu su političke, etnonacionalne, partijske elite, koje su nosioci ideologije i ultimativnog raspolaganja svim javnim resursima, glavni krivci za stanje u zemlji. Stranački utjecaji na sve tokove u zemlji predstavljaju specifičnu težinu problema, za koje autor smatra da ih nije moguće riješiti jer njihov isključivi interes je zadržavanje *statusa quo*. Razloge vidi u

tome što stranke neće dopustiti vladavinu prava, političku, ekonomsku i socijalnu stabilizaciju, jer bi to „dovelo do ukidanja političkog i ekonomskog monopola“.

Kao jedan od najčešće spominjanih manifestacionih oblika države, autor navodi sveprisutnu korupciju, koju pojašnjava referirajući se na pravne i političke uzroke te pozivajući se na mišljenje koje iznosi Praštalo, a po kojem je najveći stupanj korupcije prisutan u tranzicijskim zemljama Zapadnog Balkana, čije stanovništvo iskazuje nespремnost „na kompleksan podvig kao što je tranzicija iz realsocijalizma u kapitalizam“. Osnovne uzroke i posljedice korupcije autor vidi u nepotpunoj, nedosljednoj i neadekvatnoj tranziciji, kao i u odsustvu znanja i iskustva demokratskih institucija, koje zbog toga ne znaju reagirati adekvatno.

Nacionalizam, kao neizostavnu paradigmu paradigme, autor razmatra kroz definicijske konstrukte Gellnera, Andersona, Lasića, Jenkinsa, Eriksena, Cohena, otvarajući pitanje: „Zašto je etnička pripadnost-etnicitet tako primamljiv, lahko prihvatljiv i emocionalno upotrebljiv resurs etnonacionalističkog narativa?“ On odgovor traži u spoznaji da je etnicitet simbol nacionalnog identiteta, domoljublja i slobode, ali u ekstremnim slučajevima i političkog, nacionalnog i biološkog opstanka. S tim u vezi autor državotvorne elemente nacije razmatra u kontekstu uzročno-posljedične povezanosti.

Shodno navedenom, autor ukazuje na neophodnost dekonstrukcije etnonacionalističkog narativa i rekonstrukciju BiH na sasvim drugačijoj paradigmi od dominirajuće iz razloga što se dominantni etnonacionalistički narativi, političke subjektivizacije i paradigma BiH uzajamno podržavaju. On smatra da je neophodno potaći „nastanak i formiranje neformalne skupine transformacijski motiviranih pojedinaca koji bi mogli kritički autorefleksivno domisliti i u praksi provesti teorijski osnov za praktičnu smjenu paradigme u BiH i viziju zajedničke budućnosti.“ Zato on poseban značaj u knjizi daje neophodnosti smjene postojeće bosanskohercegovačke paradigme, koju razmatra kroz teoriju smjene paradigmi Thomasa S. Khuna prikazane u djelu *Struktura znanstvenih revolucija*. Autor izdvaja najznačajniju implikacija Khunove predstave o paradigmi, proces smjene paradigmi u domenu društvenih nauka, odnosno praktičnu smjenu društvenih režima. Kako se po njemu smjena paradigmi odnosi na promjenu političkog subjekta, vlasti, ideologije, društvenog uređenja, socijalnog poretka, on kaže: „potreban i dovoljan uvjet za smjenu paradigmi je postojanje odgovarajuće političke strukture koja bi posjedovala adekvatan instrumentarij kojim bi nadomjestila zamijenjenu paradigmatsku strukturu o čemu god da je riječ“.

Autor uzima urbanu kulturu u kontekstu smjene paradigmi kao

rezultat i posljedicu procesa društvenog organiziranja, ali i kao njegov začetak u smjeni paradigmi koji može biti „izazivač krize nagomilanih anomalija“ i pokretač promjena „osviještenog demosa“ koje bi mogle izvesti „konačnu smjenu paradigmi“.

Jedno od rješenja autor nalazi u tranziciji koja bi omogućila strogu kontrolu imovine državnih funkcionera i depolitizaciju državne uprave, što bi omogućilo eliminaciju ne samo etnonacionalnog/etnonacionalističkog narativa nego i potpunu eliminaciju potrebe za etnonacionalističkim strankama i uspostavu modernog društvenog sistema koji u prvi plan stavlja interes građana, odnosno „potpunu smjenu paradigmi i početak izgradnje pristojnog društva i pristojne države“.

„Karakteristični obrasci kolektivnog ponašanja“ naziv je trećeg poglavlja, u kojem autor, pored navođenja temeljnih karakteristika kolektivnog ponašanja stanovnika BiH, koja su po njemu odraz zarobljene, otete, partijske i korumpirane države s najplaćenijom administracijom i najnižim životnim standardom u Europi, posebnu pažnju posvećuje fenomenu šutnje. Autor je ovaj fenomen obradio razmatranjem dimenzija tišine/šutnje i njenu artikulaciju, šutnju/tišinu, kao politiku, odnosno politički čin, te paradoks šutnje/tišine.

U četvrtom poglavlju, pod nazivom „Transformacija“, autor govori o nužnosti društvenih promjena i traga za teorijom,

idejom ili pristupom koji mogu pomoći BiH da izađe iz mraka partikulariteta na svjetlo univerzaliteta. On se pita kakva transformacija, odnosno koja vrsta društvene promjene može zadovoljiti potrebu bosanskohercegovačkog društva – sa svim njegovim specifičnostima, „da postane ono što većina stanovnika BiH neupitno zaslužuje: normalno društvo sa pristojnom državom koja ne vrijeđa nikoga“.

Odgovor na pitanje „Da li je potrebno čekati val promjena?“ autor daje kroz refleksiju mišljenja prof. Mujkića, koji kaže da u BiH treba otpočeti ideološku borbu za osmišljavanje prostora na nivou BiH unutar kojeg će drugačiji politički subjektivitet biti moguć, širiti mrežu grupne solidarnosti, te artikulirati vrijednosti oko kojih će se sabirati alijansa najrazličitijih grupa i pojedinaca ovog društva, te se uvezivati sa sličnim pokretima ili organizacijama u susjedstvu BiH, pa i šire, a sve u cilju formiranja nove društvene svijesti.

Jedna od važnijih poruka u knjizi govori o potrebi bosanskohercegovačkog društva za novom intelektualnom, kulturnom i umjetničkom elitom, vjerodostojnim i uglednim uzorima koji će biti u stanju osmisliti, prenijeti i uvjeriti mnoštvo u ispravnost novog političkog okvira unutar kojeg bi se, prema autoru, napravio prostor za novi politički subjekt ili subjekte.

Kako „cilj kojemu BiH, makar deklarativno, teži je civilizacijski i

kulturološki kompleksni svijet koji oličava Evropska unija, svijet različitosti, multikulturalnosti i suradnje“, sva razmišljanja o ovoj temi autor je zasnovao na komparativnim sličnostima između BiH i EU, s posebnim fokusom na sličnosti i činjenicu o multietničnosti, multikulturalnosti. „Šta bi trebala podrazumijevati europeizacija Balkana i BiH? Zašto insistiramo na članstvu? Koje su prednosti, a koje mane članstava u EU? Po čemu je EU bolja od BiH? Zašto bismo se trudili europeizirati BiH?“ Ovo su neka od pitanja na koja autor odgovor daje u riječi *Pravila!*

Autor smatra da bi prenošenje dijela suvereniteta s razine BiH kao države na nadnacionalnu zajednicu, odnosno na Europsku uniju, u oblastima nad kojima ona ima isključivu nadležnost, umnogome smanjilo stranačke, nacionalne ili liderske interese i ukinulo praksu zaustavljanja rada institucija BiH. Specifičan značaj autor vidi u obaveznom usklađivanju pravne regulative BiH sa zakonskim aktima i pravilima EU, što bi po njemu od BiH načinilo potpunu pravnu državu.

Posebnu pažnju autor poklanja Zaključku, kao posljednjem poglavlju knjige, koji predstavlja sublimaciju njegovog istraživanja. Kroz preporuke on konstatira da živimo u vremenu u kojem nema neupitnih autoriteta, nema opće volje, nema ključnih trenutaka, nema homogenih familija i porodica, a kamoli naroda, i u kojemu se događaji odvijaju

procesno, evolucijski, a ne revolucijski, uz silnu potrebu za revolucijom.

Važno je naglasiti da autor potrebu za revolucijom ne poima u klasičnom, naučnom i instinktivnom smislu, njegovo poimanje odnosi se na transformacijsku i demokratizacijsku revoluciju, „koja će uvesti red umjesto nereda, institucionalizirati pristojnost umjesto birokratiziranosti i legitimizirati kriterij kompetentnosti umjesto podobnosti“. Stoga autor sadržaj knjige poima svojevrsnom revolucijom, jer kroz sadržaj nudi tranziciju s jednog na drugi način promišljanja, iz jednog konteksta i sistema u drugi, želeći potaknuti pojavu novog svjetonazora i društvenog progressa.

Na tragu njegovih promišljanja, možemo potvrditi da ova knjiga zaista daje odgovore i smjernice ako želimo spoznati koji je najbolji način za pokretanje procesa dekonstrukcije etnonacionalističkog narativa u BiH kao uvjeta za promjenu političke paradigme, te otkriti zašto je izvodiva teorija za smjenu paradigmi u BiH *teorija revolucije. Priručnik za (r) evoluciju* zasigurno daje revolucionarne spoznaje i time potiče na učestvovanje u stvaranju novog društvenog okruženja i savremenog djelovanja.

Popis literature

- Adler, Emanuel. 2009. Europe as a Civilizational Community of Practice. U Katzenstein P. (ur.), *Civilizations in World Politics. Plural and Pluralist*

- Perspectives*. New York/London: Routledge.
- Arendt, Hannah. 1973. (1951). *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, „Elements and Origins of Totalitarian Rule“. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Beck, Ulrich & Grande, Edgar. 2006. *Kozmopolitska Europa. Društvo i politika u drugoj moderni*. Zagreb: Školska knjiga.
- Beck, Ulrich. 2001. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Blagovčanin, Srđan. 2009. Transparency International BiH: *Korupcija u BiH*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Cederman, Lars-Erik. 2001. Nationalism and Bounded Integration: What It Would Take to Construct a European Demos. U *European Journal of International Relations* 7(2).
- Ćimić, Esad. 1995. *Društvena znanost i društvene promjene*. Zagreb: Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Dahrendorf, Ralf. 1979. *Life chances: Approaches to Social and Political Theory*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Dainotto, Roberto Maria. 2000. *A south with a View: Europe and Its Other*. Nepantla: Views from South 1.2. Duke University Press.
- Dani*. Br. 162, 7. jula/srpnja 2000.
- Dahrendorf, Ralf. 2008. „U močvari kulturnog pluralizma“. *Književnost*, br. 12.
- David, Filip. 1997. *Jesmo li čudovišta*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Häberle, Peter. 2002. *Ustavna država*. Zagreb: Politička misao.
- Habermas, Jürgen. 1996. The European Nation State. Its Achievements and Its Limitations. On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship. U *Ratio Juris*, Vol. 9, drugo izdanje.
- Moren, Edgar. 1989. *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mujagić, Nermina. 2014. *Borba za ukradenu demokratiju*
- Mujkić, Asim. 2017. *Uz godišnjicu protesta 2014*.
- Popper, Karl. 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Beograd: BIGZ.
- Praštaló, Radojka. 2010/2011. „Borba protiv korupcije od dna prema vrhu“, (predavanje: Općenito o korupciji i zašto je važno da se sa ovom pojavom upoznaju srednjoškolci), NGO „Osmijeh“, Bjelovar, Republika Hrvatska, donator: Britansko veleposlanstvo.
- Stanković, Renato. 2010. Struktura društvenih revolucija, *Drugost: časopis za kulturalne studije*, no.1. svibanj.
- Vukoja, Ivan. 2015. „Identitet i karakter Bosne i Hercegovine kao europske države: pluralna demokratska zajednica naroda i

građana – stvarno stanje, normativni okvir i komparativna perspektiva“. Konferencija u organizaciji Instituta za društveno-politička pitanja iz Mostara (IDPI) i Friedrich Ebert Stiftungu u BiH (FES).

Zbornik radova s naučnog skupa pod naslovom *BiH, europska zemlja bez ustava – znanstveni, etički i politički izazov* (2013) u organizaciji Franjevačkog instituta za kulturu mira, sa sjedištem u Splitu, Hrvatska.

Mr. sci. DIJANA SIMANIĆ¹

---

¹ Federalni zavod za statistiku, Zelenih beretki
26. Sarajevo; simanic.dijana@gmail.com

Prikaz knjige:

Mujo Demirović. *Bosna na udaru srpskog nacionalizma (Izabrani tekstovi)*

Pula: Nacionalna zajednica Bošnjaka Istre, 2019.

Akademik Mujo Demirović u ovom radu reaktualizira temu kojom je bio preokupiran tokom svoje cijele akademske karijere i koju je prvi put obradio 1998. godine u doktorskoj disertaciji pod naslovom „Teorija i izvori srpske nacionalne politike prema Bosni i Bošnjacima“. Njegov rad na ovoj temi poprimio je formu mnoštva publikacija koje su od recenzenata i promotora dobile najviše ocjene. Ovu knjigu je u Puli 2019. godine objavila Nacionalna zajednica Bošnjaka Istre, a promovirana je u Puli, Sarajevu i Zagrebu. Knjiga se sastoji od predgovora, uvoda i tri dijela: „Paradigma Bosna i Bošnjaci – historijsko-teorijsko razumijevanje“, „Doktrinarni izvori srpskog nacionalizma prema Bosni i Bošnjacima“ te „Instrumenti srpske politike“. Knjigu je recenzirao profesor Adil Kulenović, a ona također sadrži recenzije Demirovićeve prethodne knjige, koja se bavi istom tematikom i nosi naslov *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*, koje su napisali akademici Muhamed Filipović i Omer Ibrahimagić, te komentare promotora te knjige prof. dr. Nijaza Durakovića i prof. dr. Slavena Letice.

U fokusu Demirovićeve pažnje su prakse negiranja državnog identiteta

i suvereniteta Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: BiH), kao i negiranja etničkog identiteta Bošnjaka, ali i pripadnika drugih naroda u BiH od susjednih država, posebno Srbije i Hrvatske. Autor se fokusira na srpsku nacionalnu politiku, te uočava da se velikosrpska ideologija i politika konstruirala i realizirala u stalnom međudnosu s velikohrvatskom ideologijom i politikom, koja je također izražavala pretenzije prema BiH i Bošnjacima. Međutim, bavljenje velikohrvatskom politikom prema BiH prevazilazi ciljeve ovog rada mada je autor stalno ima u vidu. Temu ove knjige Demirović smatra izuzetno važnom s obzirom na to da se BiH od 1995. godine pa do danas nalazi u stanju „ni rata ni mira.“ (str. 18), a navodi i izjavu Latinke Perović, koja tvrdi kako „Srbija nije izašla iz ambicije zbog koje su vođeni ratovi, da zaokruži srpski nacionalni prostor“. (19), što autor smatra osnovnom porukom ove knjige. On naglašava da su i dalje prisutne ekspanzionističke i paternalističke ambicije te direktno miješnje u unutrašnje prilike BiH od susjednih država, a da su postojeće bosanskohercegovačke nacionalne političke „elite“ samo produžetak i izdanak ratnih. U takvom kontekstu neriješenih međudržavnih i međuetničkih odnosa, uočavajući kontinuitet istih politika i prema BiH i unutar BiH, autor je zabrinut za mogućnost ponavljanja tragičnih događaja kojima je obilježena

historija BiH od 19. stoljeća naovamo.

Među motivima koji su ga vodili u pisanju ove knjige autor posebno ističe tri. Prvi je znanstveno-teorijski i odnosi se na potrebu da se analiziraju činjenice razasute u dostupnoj građi s ciljem dolaska do generalizacija u pogledu uzroka nacionalizma. Drugi je personalne prirode i odnosi se na njegovo lično i porodično iskustvo stradanja u dva posljednja rata. Treći je praktični i politički, a odnosi se na potrebu za analizom protivrječnosti i konfuznosti društvene zbilje između dva rata, koja, prema autoru, od intelektualca zahtijeva odvažnost i odgovornost pri bavljenju temama koje se tiču opstanka i slobode sopstvenog naroda i države.

Naučni doprinos ovog rada je u tome što on ispunjava teorijsku prazninu u bosanskohercegovačkoj sociološkoj, politološkoj, pa i historiografskoj literaturi u pogledu istraživanja i monografske tematizacije „porijekla, karaktera i sadržine povijesti ideje i prakse srpske nacionalne politike prema Bošnjacima i Bosni i Hercegovini“ (21). Ovaj cilj knjiga ostvaruje objašnjenjem paradigme Bosne i Bošnjaštva te kritičkom analizom glavnih doktrinarnih izvora srpskog nacionalizma i instrumenata srpske nacionalističke politike.

Nasuprot fragmentarnim uvidima i studijskim interpretacijama historije srpske nacionalne politike prema BiH, Demirović nastoji sveobuhvatno obraditi ovo tematsko područje. Njegov cilj nije da tradicionalnim metodama

historiografije iznese niz činjenica o ovim društvenim i političkim događajima, nego da analizira političke aspekte srpskog nacionalizma prema BiH te motive glavnih protagonista te politike. Svoju dekonstrukciju i demistifikaciju srpskog nacionalizma ne vrši s aspekta neke druge nacionalističke ideologije i politike, nego s pozicija humanističke etike nasuprot svakom redukcionizmu, etnocentrizmu i predrasudama. Oslanjajući se prvenstveno na primarne izvore, autor metodološki dosljedno i vjerno prikazuje stvarnost velikosrpske ideologije i politike te razumljivim jezikom i argumentacijom upoznaje čitaoca s ovom tematikom. Uprkos distanci spram tradicionalnih metoda historiografije, ovaj rad predstavlja doprinos i tom naučnom području, a po Filipovićevom mišljenju Demirović je već 1999. godine objavio jednu kod nas nenapisanu politološku studiju o političkoj osnovi odnosa Srbije i BiH, a koja je glavni izvor ove knjige. Originalnost i teorijski značaj ovog rada sastoji se upravo u njegovim politološko-historiografskim aspektima, koje je Filipović ocijenio na sljedeći način: „mogu reći da je Demirovićeva studija i danas aktuelna i ponajbolja studija problema o kojem govori i da je svakako treba ponovno štampati i preporučiti i kao historijski literarni izvor, ali i kao štivo političke i moralne aktualnosti“ (200). Svojim kontinuiranim radom na ovoj temi Demirović se posljednjih desetljeća afirmirao kao izuzetan poznavalac

političke historije Zapadnog Balkana od početka devetnaestog stoljeća naovamo te njenih implikacija po političku sadašnjost i budućnost ovog prostora.

U uvodu autor obrazlaže svoj pristup ovoj problematici s aspekta analize nedavnih događaja i agresije Srbije na BiH, ukazujući da ovdje nije riječ o presedanu u smislu jednokratnog historijskog događaja, nego o kulminaciji ideologije i politike velikosrpskog nacionalizma. Kontinuitet ovakvog agresivnog odnosa prema BiH i Bošnjacima moguće je pratiti barem od početka devetnaestog stoljeća pa do danas. Iako uvažava i racionalno-prosvjetiteljsku, antiimperijalističku i emancipatorski orijentiranu srpsku nacionalnu politiku, on napominje da je za srpski nacionalizam karakteristična dominacija agresivnog, destruktivnog, iracionalnog, romantičarsko-mitološkog elementa koji je propagiran u području kulture, medija, religije, politike, obrazovanja i nauke. Ovakva ideologija i politika podrazumijeva negaciju bosanskohercegovačkog povijesnog individualiteta i bošnjačke nacionalne egzistencije. Njenu dekonstrukciju Demirović nastoji izvršiti analizom i kritikom njenih doktrinarnih izvora i instrumenata njene realizacije. Pritom posebno bitnim smatra kritičku distancu i reviziju srpske predrasudne historiografije, za koju tvrdi da je ispunjena etnocentrističkim predrasudama, ideološkim reinterpetacijama i historijskim falsifikatima (24).

U prvom dijelu knjige Demirović iznosi argumentaciju kojom ističe da je BiH povijesno prebivala kao „teritorijalni, običajno-kulturni, političko-pravni i državni identitet“ (29). Riječ je o kontinuitetu svih elemenata države (historijskih, geografskih i političkih) još od vremena srednjovjekovne Bosne kao suverene bosanske države, sa svojom zasebnom Crkvom bosanskom, preko statusa *ejaleta* u Osmanskom Carstvu, afirmacije njenog povijesnog teritorija na Berlinskom kongresu 1878. godine, do vremena Austro-Ugarske, kada je BiH imala status *corpus separatum*. Njena državnost je nakon 480 godina obnovljena na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu, što autor smatra najvažnijim datumom u historiji naše države i što je potvrđeno na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu. BiH je očuvala svoju državnost u okviru DFJ, FNRJ i SFRJ, te je 6. aprila 1992. godine postala samostalna, suverena i međunarodno priznata država. Time autor odbacuje teze koje plasiraju srpska i hrvatska pseudoznanstvena historiografija prema kojima je BiH vještačka titoistička tvorevina. Pored toga, on ističe Bošnjane kao narod s njihovim etničkim individualitetom i sviješću o različitosti u odnosu na Srbe i Hrvate. Također ističe kontinuitet nacionalne svijesti Bošnjaka-Muslimana koja je, naprimjer, izražena kroz borbu

za autonomiju u okviru Osmanskog Carstva, borbu protiv okupacije od Austro-Ugarske, djelovanje JMO u okviru SHS, list „El-Hidaja“ koji je zauzimao poziciju panislamizma u okviru NDH, te po njemu najznačajniji časopis „Putokazi“ između 1937. i 1939. godine, čiji su urednici i autori bili mladi intelektualci ljevičari. Tu spada i cijeli period borbe bosanskohercegovačkih Muslimana za priznavanje njihovog nacionalnog identiteta u okviru Jugoslavije, te ponovno uvođenje nacionalnog imena „Bošnjak“ na Bošnjačkom saboru 1993. godine. Afirmacija Bošnjaka kao političkog naroda prisutna je i u trenutnom dejtonskom Ustavu BiH, koji predstavlja pokušaj realizacije jednakosti i ravnopravnosti građana i konstitutivnih naroda BiH.

S druge strane, knjiga ističe stalna nastojanja da se ospori državnost BiH, te da se negira kulturni, jezički i etnički individualitet njenih stanovnika od zagovornika velikosrpske i velikohrvatske politike. Fokusirajući se na velikosrpsku politiku, Demirović navodi kako negacije državnosti BiH te nacionalnog identiteta njenih stanovnika, posebno Bošnjaka, započinju s Prvim srpskim ustankom 1804. godine, kada se vrši sistematsko iseljavanje Muslimana iz Srbije, a nakon čega slijede programski i politički dokumenti koji su u funkciji formiranja velikosrpske države. Osvajačka politika prema BiH nastavlja se polovinom devetnaestog stoljeća, kada dolazi

do sistematske srbizacije bosanskih pravoslavaca i kroatizacije bosanskih katolika. Velikosrpske i velikohrvatske aspiracije na BiH se pokušavaju realizirati i u vrijeme SHS, Kraljevine Jugoslavije, NDH, odnosno Drugog svjetskog rata 1941–1945. te posljednjeg rata 1992–1995. godine. Cilj velikosrpske ideologije je ujedinjenje svih područja na kojima žive Srbi u jednu državu, čak i onih područja u kojima su Srbi činili manjinu stanovništva. Ovo je podrazumijevalo tretman BiH kao „srpske države“, asimilaciju stanovnika BiH u srpsku naciju ili negaciju njihovog nacionalnog identiteta, te u krajnjem slučaju zločine progona i genocida. S obzirom na to, BiH već u Kraljevini SHS gubi svoj oblik administrativno-teritorijalne cjeline ukidanjem Pokrajinske uprave BiH, da bi sa „šestojanuarskom diktaturom“, kojom je formirana Kraljevina Jugoslavija, bila podijeljena na četiri banovine koje su se prostirale i na susjedne države, čime se gubi trag višestoljetnih granica BiH. U toku Drugog svjetskog rata, Narodnooslobodilački pokret je računao na podršku stanovnika BiH, uključujući Muslimane, te je priznavao „Muslimane“ kao jednog od ravnopravnih jugoslavenskih naroda. Međutim, kada je pobjeda postala izvjesna, opet se u javnim raspravama i službenim dokumentima pojavljuju negacije državnosti BiH, te nacionalnog identiteta Muslimana. Ova pitanja postala su predmetom brojnih političkih

sukoba za vrijeme Jugoslavije, te vojnog sukoba do kojeg je došlo s raspadom Jugoslavije. Ovakva ideologija i politika Srbije prema BiH rezultat je programsko-političkih dokumenata kao doktrinarnih izvora velikosrpskog nacionalizma, djelovanja Srpske pravoslavne crkve, srpske inteligencije te dominantnih struja u srpskoj političkoj, medijskoj i kulturnoj javnosti na promociji ideje teritorijalnog ekspanzionizma i ideološkoj mobilizaciji civilnih i vojnih snaga s ciljem destrukcije identiteta BiH i njenih stanovnika.

U drugom dijelu knjige autor prikazuje i kritički analizira glavne doktrinarne izvore velikosrpskog nacionalizma od početka devetnaestog stoljeća naovamo. Tu spadaju Praviteljstvujući sovjet serbski, čiji je cilj bio progon ili asimilacija Muslimana u Srbiji, srpsko tradicionalno pjesništvo kao sredstvo izgradnje srpskog nacionalnog identiteta, promocije velikosrpskog projekta i političke mobilizacije, Garašaninovo Načertanije iz 1844. godine kao ekspanzionistički program vanjske i nacionalne politike, pseudonaučne historiografske, geografske i lingvističke teorije o rasprostranjenosti „srpskog“ jezika i naroda na Balkanu, narcisoidne predstave i rasističke teorije o Srbima na Balkanu, teorije o BiH kao „srpskoj zemlji“ i njenim stanovnicima kao „Srbima“, Ustav i Poslovník organizacije „Ujedinjenje ili smrt“ kao tajne, poluvojne i terorističke organizacije čiji je cilj bilo ujedinjenje svih teritorija na kojima žive Srbi u Kraljevinu

Srbiju, četnički program „Homogena Srbija“ koji je napisao Stevan Moljević, prema kome bi Srbija bila formirana od područja na kojima su Srbi većina na osnovu „etničkog prava“, te područja na kojima su oni manjina na osnovu „historijskog prava“, pritom ignorirajući identitet i interese drugih naroda i država, što je rezultiralo zločinima etničkog čišćenja i genocida nad nesrpskim stanovništvom, četničke instrukcije Draže Mihajlovića koje su također predviđale teritorijalni ekspanzionizam, etničko čišćenje i genocid, Memorandum Milana Nedića Von Ribbentropu koji je predviđao razmjenu stanovništva kako bi se stvorile etnički homogene teritorije i Memorandum SANU iz 1986. godine kao sinteza i kulminacija velikosrpske doktrine koji su napisali neki od najistaknutijih pripadnika srpske inteligencije.

U trećem dijelu knjige prikazani su glavni instrumenti srpske politike koji trebaju služiti realizaciji prethodno zacrtanih ciljeva i tu autor posebno ističe srpski teritorijalni ekspanzionizam, etnički svesrbizam, jezički hegemonizam, dehumanizaciju Bošnjaka i genocidni nacionalizam, koji se kontinuirano realiziraju različitim metodama i sredstvima u posljednja dva stoljeća, te i dalje predstavljaju prijatnu ovim prostorima.

Kritika i demistifikacija destruktivnih ideologija kao sredstava političke mobilizacije pretpostavka je organizacije

ljudskih društava na racionalnim i humanističkim osnovama. Demirovićeva dekonstrukcija ideologije i politike srpskog nacionalizma prema Bosni i Bošnjacima upravo ima za cilj „osmišljavanje znanosti i politike prevencije zločina genocida nad Bošnjacima, i uopće nad bilo kojim narodom“ (24), te kao takva, s naučnog aspekta, sudjeluje u afirmaciji i izgradnji BiH kao autentične društvene i političke zajednice koja je sposobna da samostalno ostvari jednakost i ravnopravnost svojih građana i naroda.

Literatura:

Demirović, Mujo. 2019. *Bosna na udaru srpskog nacionalizma – Izabrani tekstovi*. Pula: Nacionalna zajednica Bošnjaka Istre.

DEMIJAN KOSATICA¹

---

¹Kontakt adresa: Hasana Kjafije Prušćaka, br. 7, 77000 Bihać, Bosna i Hercegovina; E-mail: demijan.kosatice@hotmail.com

Pregledni ogled o knjizi

Zilka Spahić Šiljak. *Sociologija roda – feministička kritika* 2019.

U visokoškolskim ustanovama u Bosni i Hercegovini, na katedrama za društveno-humanističke nauke, među obavezujućom udžbeničkom literaturom za studentice i studente nedostajao je udžbenik, pisan na našim jezicima, koji bi se fokusirao na društvene fenomene bazirane na feminističkoj teoriji i metodologiji. Činjenica je da je još uvijek na fakultetima (barem u BiH) isključena u velikoj mjeri feministička analiza skoro svih sadržaja koji se primarno izučavaju na pojedinim odsjecima i katedrama. Feminizam je ostavljen kao i kritička polemika postrani, za upotrebu u *posebnim* slučajevima, i to najčešće onda kada ima dovoljno akademske i ljudske hrabrosti, kao i htijenja da se kaže NE učmalim, maskuliniziranim bosanskohercegovačkim znanstvenim praksama.

Prvo izdanje udžbenika *Sociologija roda*, može se reći, pionirski je udžbenik koji otvara put svima onima koji su znanstvenici/znanstvenice, najprije studentima i studenticama društveno-humanističkih usmjerenja, da se dovoljno ohrabre u primjeni *feminističke znatiželje* u znanstvenim analizama i praksama te da spriječe daljnju ignoranciju relevantnih tekstova, znanstvene građe iz BiH, regije ali i svijeta koji su rezultat feminističkih pokreta, ideja i teorijskih uvida.

Sociologija roda – feministička analiza, u izdanju TPO organizacije, na 274 stranice obuhvata sedam cjelovitih poglavlja koja se tiču najznačajnijih tema iz oblasti roda, kulture i identiteta. Ovaj udžbenik u svojoj cjelini i punoći teksta referira se na preko 400 knjiga, publikacija i istraživačkih radova. Suštinski, *Sociologija roda* osposobljava studentice i studente da jednostavno dođu do najvažnijih sadržaja aktualnih posljednjih deceniju i/ili dvije kod nas ali i u svijetu.

Udžbenik daje višestruku mogućnost znanstvenog napredovanja. Ono što jeste rijetkost kod nas, u ovom udžbeničkom tekstu, bez predrasuda i osuda bilo koje vrste uranja se u žarište svih tema koje imaju svoje korijene u „sociološkom teorijskom ali i empirijskom propitivanju društvenih konstrukata roda, ali i interakcija roda sa drugim društvenim pojavama i strukturama“ (Spahić Šiljak, 2019: 242).

Osim sadržajno, udžbenik se ističe i raspoloživošću mnogim slikovitim primjerima iz prakse i svakodnevnog života, dajući uspješne *metodske alate* u pripremanju studenata za nastavu ali i ispit. Epilog svakog poglavlja predstavljaju ključni pojmovi i pitanja za bolje razumijevanje ponuđenih teorijskih modulacija, kao i dodatna relevantna (dostupna na internetu) literatura za istraživanje, te naposljetku i spisak filmova, dokumentaraca koji su u korelaciji sa znanstvenim okvirom pojedinog poglavlja. Ne najmanje bitno,

važno je kazati da će ovaj udžbenik pažnju čitateljima držati u potpunosti i zbog sjajnog dizajna, koji sasvim sigurno nedostaje u mnogim postojećim univerzitetkim udžbenicima.

Autorica je prva poglavlja udžbenika (1-4) utemeljila na osnovnim konceptualnim i teorijskim određenjima pojmova 'identiteta' i 'roda'. Jasno su (ras)tumačeni osnovni sociološki pojmovi roda, rodnih identiteta i seksualnih orijentacija. Sukcesivno je elaboriran historijski okvir nastanka i razvoja feminizma kao teorije i pokreta: akcentirani su prvi, drugi, treći val feminizma, kao i četvrti val s plejadom feminističkih pravaca i teorijskih koncepata poput *liberalnog*, *marksističkog* i *kulturalnog feminizma*.

Prema tome, udžbenik sistematizira teorijske i empirijske koncepte roda poput *biologijske*, *interpersonalne*, *kulturalne teorije*, koje, u svojoj biti, aktualiziraju pitanja primarne, sekundarne i tercijarne socijalizacije ličnosti te izgradnje svijesti o sebstvu –poimanju vlastitih koncepata identiteta. Teme koje su aktualne danas u znanstvenim raspravama, a uveliko predstavljaju *tabu* teme u javnom prostoru, reflektirane su u poglavljima tri (3) i četiri (4) koja se tiču porodične dinamike i rodne socijalizacije u kontekstu spola i roda. Neizostavno, provlači se, vrlo koncizno, veza kapitalizma kao ideologije i patrijarhata (i njihovo preklapanje) formatiranih u *mainstream* narativ u sljedećim naslovima: „Reproduktivna prava i slobode“, „Kontracepcija i

abortus“, „Seksualno obrazovanje“, „Nasilje nad ženama i djecom“ itd.

Da li rodna podjela rada postoji na lokanoj i globalnoj razini i da li neoliberalne ekonomske mjere učvršćuju feminizaciju zanimanja i feminizaciju siromaštva, općenito diskriminaciju žena? Ogovori na pitanja u vezi s ekonomijom i rodom, zaposlenjem, obavezama u domaćinstvima i utjecajem potonjih na posao dati su u poglavlju pet (5).

Bosanskohercegovačko društvo, činjenica je, sudionik je u globalnom trendu, trendu masovnog komuniciranja. Većina današnjih mladih vezana je za tehničko-tehnološki napredak, dakle komuniciranje putem društvenih mreža. Čitavi životi konvertirani su u sajber realnost, tzv. društvo mreža. Stoga su jezik, jezički diskursi, društvena moć, kao i feministička lingvistika otkriveni u poglavlju šest (6), primarno obrazlažući veoma dubok antagonizam između *muškog* i *ženskog* svijeta. Sekundarno, ogledaju se činjenice u kojoj mjeri živimo opresiju, nejednakost i stigmatizaciju razlika, ponajviše u naslovima udžbenika: *Rod i mediji*, *Feministička kritika komunikacijskih studija i medija*, *Rod u socijalnim medijima*, *Online bonton* i sl.

Naposljetku, poglavlje sedam (7) završava sadržajem koji je u najvećoj mjeri izbjegavan, odgovorno tvrdim, na skoro svim katedrama za društveno-humanistička pitanja u BiH. *Feministička teologija*, kao i *feministička spiritualnost* u vidu kritičkog koncepta i jasno postavljene

intelektualne dileme, predstavlja, za većinu, svojevrsnu intelektualnu blasfemiju te zbog toga nikada nije dovedena, glasno, u poziciju polemike. Percepcija ideje/a o Bogu s pozicije analize položaja žene na primjerima pet svjetskih religija nudi veliki prostor za promišljanje i dijalog (najprije unutar univerzitetskih učionica ali i šire) o nadasve idealiziranoj patrijarhalnoj kozmologiji rodni odnosa koja je dominirala i još uvijek dominira religijskim diskursima.

Sušтина udžbenika se zapravo ogleda u analizi „roda u odnosu na brak, porodicu, rad, ekonomiju, jezik, medije i religiju“ [...] otvorivši „prostor za kritički odnos kako prema vlastitim stavovima i mišljenjima o maskulinitetima i feminitetima, tako i prema stavovima zajednice i društva u kojem djelujemo“ (Spahić Šiljak, 2019: 242).

Sasvim evidentno, desila se za sve nas sjajna prilika! Naime, imamo udžbenik koji se vrlo izuzetno opire dobro uhodanim, rigidnim znanstvenim praksama, doprinoseći (re)odgajanju i emancipaciji ne samo mladih čitalaca već i onih s druge strane katedre. Stoga argumenti koji uspinju perfidne patrijarhalne i isključive prakse čak i u akademskim krugovima padaju u vodu nakon što se u našu intelektualnu svojinu učitaju i data istraživanja i polemike iz spomenutog udžbenika.

Dr. sc. MERIMA JAŠAREVIĆ, van. prof.¹

¹ Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Nastavnički fakultet, Odsjek sociologija; E-mail: merima.jasarevic@unmo.ba

Web
journalfpn.unsa.ba

Lektorica / BHS proofreading
Zinaida Lakić

Lektorica za engleski jezik / English proofreading
Ana Kravić

Naslovna stranica / Cover design
Fabrika

DTP
Sanin Katica

Tiraž
100 primjeraka

Štampa / Printed by
TMP d.o.o.

Nedžma Džananović, Sead Turčalo
ZAJEDNIČKA SIGURNOSNA I ODBRAMBENA POLITIKA
EUROPSKE UNIJE I ZAPADNI BALKAN

Selma Delalić
WILL THE BEGINNING OF NEW MILLENNIUM
MARK THE END, OR A NEW ERA OF GLOBALIZATION?
(WITH CORONAVIRUS PANDEMIC OVERVIEW)

Zilka Spahić Šiljak
DISCIPLINIRANJE ŽENSKIH TIJELA I SEKSUALNOSTI U
DESNIČARSKIM POPULISTIČKIM DISKURSIMA

Merima Čamo
SOCIOLOŠKE KARAKTERISTIKE NASTANKA I
RAZVOJA OSNOVNIH ELEMENATA STRIPA

Sanela Bašić
NASILJE DJECE NAD RODITELJIMA: KONCEPTUALIZACIJA,
PREVALENCIJA, OBILJEŽJA ŽRTVE I POČINITELJA,
EKSPLIKACIJSKI MODELI I PSIHOSOCIJALNE
INTERVENCIJE

Borjana Miković
TAJNOST USVOJENJA I PRAVO DJETETA
NA SAZNAJENJE VLASTITOG PORIJEKLA U
BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ZAKONODAVSTVU

Nela Hasanbegović, Meliha Suljagić
IZAZOVI SAVREMENOG LIKOVNOG OBRAZOVANJA –
UNAPREĐENJE KOMPETENCIJA NASTAVNIKA LIKOVNE
KULTURE U KANTONU SARAJEVO

